

KORUNK

A MUNKA ERKÖLCSI TARTAL-
MÁRÓL • LUKÁCS GYÖRGY ÉS
ADORNO • GONDOLATOK A FI-
LOZÓFIAI ANTROPOLÓGIÁRÓL
KOCSIS ISTVÁN MONODRÁMÁJA
BETHLEN KATÁRÓL • A TOROC-
KÓI LEGENDA KRITIKÁJA II. •
SZÁMOK, KÉPEK, VERSEK: TÖR-
TÉNELEM • FRANCIA MEMOÁR
AZ AMERIKAI IRODALOMRÓL •
DIÁKSZÍNJÁTSZÓK • AZ ÚJRA-
FOGALMAZOTT FEJLŐDÉSTAN •
RÁCZ GYÓZÓ: NÉMETH LÁSZLÓ

1975 | 3

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata

• • • Történelmes tavasz I.

DUMITRU V. FIROIU • 1945. március 6. — fontos lépcsőfok a hazai szocialista forradalom felé 145

SZEGŐ KATALIN • A munka erkölcsi tartalmáról 149

ANGI ISTVAN • Két kategóriarendszer margójára (Lukács György és Theodor Wiesengrund Adorno) 154

CSEHI GYULA • Lukács Györgyről ideiglenesen 163

SZTRANYICZKI GÁBOR • Gondolatok a filozófiai antropológiáról 167

JAKÓ ZSIGMOND • A torockói legenda kritikája II. 174

KOCSIS ISTVAN • Az újrakezdő (Monodrámá Bethlen Kata önéletrésa és levelei alapján — Sz. J. bevezetőjével) 183

MARKÓ BÉLA • Meztelenül, Szobor, A befalazott fák (versek) 202

MAURICE-EDGAR COINDREAU • Francia memoár az amerikai irodalomról (Gál Anna fordítása) 203

JEGYZETEK

RACZ GYÖZŐ • Németh László (1901—1975) 208

KANTOR LAJOS • Mutató — az újsághoz 210

HEREDI GUSZTÁV • A forrás tisztaságáért 211

BOÉR GÉZA • Diákszínjátékok 212

FÓRUM

BALÁZS SÁNDOR • A módszerközpontú kritika kritikája (Válasz egy bírálatra) 214

SZEMLE

SZILAGYI JULIA • Számok, képek, versek — történelem (Gondolatok a könyvtárban) 219

MÓZES ATTILA • Novelláskötetek — eredmények 224

PUSKAS ATTILA • Az újrafogalmazott fejlődéstan 227

EGYED PETER • Szövegsemantikai nyitás a teljes művészet- és kultúraértelmezéshez 228

LÁTÓHATÁR

Semiotica, Era socialistă, Le Monde, Merkur

SZERKESZTŐK—OLVASÓK

ILLUSZTRÁCIÓK

Bakó-Hetei Rozália, Bardócz Lajos, Deák Ferenc, Finta Edit, Fülöp Antal Andor, Kazinczy Magda, Nagy Albert, Páll Lajos

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940).

Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Ráczy György

Szerkesztőségi főtítkár: Ritoók János

Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Mócok útja 3.

Telefon: 2 18 36 (főszerkesztő); 1 60 30/117 (titkárság); 1 60 30/125 (szerkesztők).

Postacím: Cluj-Napoca, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

**NICOLAE CEAUȘESCU ELVTÁRS,
ROMÁNIA SZOCIALISTA KÖZTÁRSASÁG ELNÖKE**

Történelmes tavasz

A tavasz jöttével új erjedés kezdődött az ország gazdasági-társadalmi életében is. Alapos politikai nevelőmunka, széles körű kulturális tevékenység s a nem kevésbé jelentős gazdasági sikerek közepette folytatott választási kampány végén, március 9-én urnák elé járult az ország népe. Az eredmény ismeretes, ezúttal e nagy jelentőségű politikai esemény néhány vonatkozására térnénk ki.

Több mint 14,8 millió állampolgár adta le szavazatát, a választási névjegyzékben szereplők 99,96 százaléka. Ez a részvételi arány igen sokatmondó; az ország történetében először fordult elő, hogy ilyen páratlan tömegben és arányszámban állt a nép az urnák elé, az, hogy az összlakosságnak több mint a kétharmada szavazott, pártunk politikájának diadala, a Szocialista Egységfront történelmi jelentőségű győzelme. Ugyanakkor pedig bizonyítéka népünk politikai érettségének, honpolgári öntudatának.

Ismeretes, hogy az új választási törvényeknek megfelelően első ízben állítottak több választói kerületben két jelöltet egyetlen képviselői mandátum betöltésére. Ez beszédes tanújele szocialista demokráciánk elmélyülésének, valamint annak, hogy a választók a legjobbak közül is a legjobbakat állíthatták az államhatalom és -igazgatás megfelelő helyeire.

Számokban kifejezve, több mint 14 715 000 választó szavazott a SZEF jelöltjeire, és a Nagy Nemzetgyűlésbe a 488 jelöltből 349 képviselőt választottak be, minthogy 139 választókerületben két jelöltet állítottak. Ugyanakkor 90 858 néptanácsi jelölt közül megválasztottak 51 437 képviselőt. Az RKP Központi Bizottságának és a SZEF Országos Tanácsának együttes ülésén tartott beszédében a választások eredményeit elemezve pártunk főtitkára, Nicolae Ceaușescu elvtárs többek között a következőket mondta: „A megválasztott nemzetgyűlési és néptanácsi képviselők társadalmi összetétele bizonyítja pártunk, a Szocialista Egységfront gondoskodását arról, hogy társadalmunk összes osztályai és kategóriái arányosan képviselve legyenek ezekben a szervezetekben. Ebben a struktúrában meggyőzően tükröződik a munkásosztálynak egész társadalmi életünkben betöltött vezető szerepe, valamint a parasztságnak és értelmiségieknek, a nőknek, az ifjú nemzedéknek, a vezető munkában tapasztalattal rendelkező kádereknek az ország vezetésében való tényleges részvétele. Ugyanakkor pártunk marxista-leninista nemzeti politikájának helyességét meggyőzően igazolja, hogy az együttélő nemzetiségekhez tartozó dolgozók megfelelően képviselve vannak a Nagy Nemzetgyűlésben és a néptanácsokban. A Nagy Nemzetgyűlésben a képviselők 88,7 százaléka román, 8,2 százaléka magyar, 2,2 százaléka német, és csaknem 1 százaléka más nemzetiségű.”

1975. március 17.

Újabb jelentős nap az ország életében. A nyolc nappal azelőtt megválasztott Nagy Nemzetgyűlés összeült. Zászlódíszszel, ünnepélyes hangulatban köszöntötte az ország a VII. törvényhozási ciklus kezdetét. Indokoltan. Ezen a napon ugyanis lelkes egyöntetűséggel az ország legfelső fórumának tagjai, az egész nép akaratát fejezve ki, újraválasztot-

ták Nicolae Ceaușescu elvtársat, pártunk főtitkárát Románia Szocialista Köztársaság elnökévé.

Az ülészakon a nemzet képviselői, az összes jelenlevők előtt az RKP KB Politikai Végrehajtó Bizottságának tagja, a kormány első minisztere, Manea Mănescu elvtárs emelkedett szólásra. „Az a nagy, meg-tisztelő feladat hárul rám — mondotta többek között —, hogy az államhatalom legfelső szervébe népünk által beválasztott képviselők elé terjesszem a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága és a Szocialista Egységfront Országos Tanácsa együttes ülésének egyöntetű javaslatát Románia Szocialista Köztársaság elnökének megválasztására vonatkozóan.

Az egész párt és a nép forró óhaját kifejezve, egész szocialista nemzetünk törekvéseit, szilárd és lelkes akaratát összegezve, a párt Központi Bizottságának és a Szocialista Egységfront Országos Tanácsának együttes plenáris ülése a legfelső állami tisztségbe javasolja az ország legszeretettebb fiát, aki a párt és a nép legnagyobb erényeit testesíti meg, aki a legtöbbet tett Románia nagyszerűségéért, a harcos kommunistát, a kiváló forradalmár vezetőt, aki döntő mértékben hozzájárult és hozzájárul a hazai szocializmus ügyének nagy győzelmeihez — Nicolae Ceaușescu elvtársat.“

A képviselők, az összes jelenlevők mély megelégedéssel fogadták a javaslatot, egyhangúlag szavaztak, majd tomboló éljenzés közepette köszöntötték az ország újraválasztott elnökét. Az ünnepélyes eskütétel után a nemzetgyűlés elnöke, Nicolae Giosan elvtárs köszöntötte a köztársaság elnökét. Idézünk beszédéből: „Becsületbeli kötelességünknek tartjuk a mély hazafias és kommunista büszkeség érzéseivel hangsúlyozni, mélyen tisztelt Nicolae Ceaușescu elvtárs, hogy az egész ország az elhangzott eskü eszméinek lelegelevenebb, legmagasztosabb és legforróbb megnyilatkozását látja az Ön példás és gyümölcsöző munkásságában. Senki sem szolgálta több hittel a hazát, mint Ön, Nicolae Ceaușescu elvtárs, senki sem védelmezte határozottabban az ország függetlenségét, szuverenitását és területi épségét, senki sem munkálkodott eltökéltebben az egész nép jólétén és boldogulásán, a szocializmus és kommunizmus felépítésén Románia Szocialista Köztársaságban.“

Az újraválasztás és beiktatás ünnepének legkiemelkedőbb szakasza volt Nicolae Ceaușescu elvtárs beszéde. Miután köszönetet mondott az iránta tanúsított bizalomért, valamint azért, hogy az ország népe március 9-i szavazatával kifejezte fenntartás nélküli csatlakozását a XI. kongresszuson elfogadott programhoz, az ország elnöke hangsúlyozta: „Biztosítom önöket, kedves elvtársak, nemzetünk megválasztottjait az ország legfelső fórumában, az egész pártot és a népet, hogy mindent megteszek, és a lehető legjobban fogom teljesíteni a rám bízott felelősségteljes küldetést, hogy erőt nem kímélve dolgozni fogok egész nemzetünk energiáinak összefogásáért, a XI. kongresszus történelmi jelentőségű határozatainak megvalósítása végett.“

A jelenlegi ötéves terv eddigi sikereiről, az idő előtti teljesítés nyújtotta előnyökről, majd a jövő évvel kezdődő új tervidőszak feladatairól, a reánk váró munkáról, a nemzeti vagyon, a nemzeti jövedelem várható számottevő gyarapodásáról, a jólét fokozódásáról szolt, s belpolitikai vonatkozású megállapításait összegezve a következőket mondotta: „Nagyszerű népünk van, amely eltökélte, hogy áldozatteljes munkával méltó, szabad, boldog életet teremtsen magának. Biztos kezű

vezetőnk van, amely az évtizedek folyamán, különösen a szocialista építés éveiben, becsülettel teljesítette a társadalom politikai vezető erejének küldetését — ez a biztos kezű vezető a Román Kommunista Párt.”

Hazánk külpolitikájáról szólva köztársaságunk elnöke ismételten hitet tett a népek közötti közeledés, a belügyekbe való be nem avatkozás, a területi épség és függetlenség tiszteletben tartásának elve mellett, majd a szocialista országokhoz fűződő kapcsolatainkról szólva hangoztatta, hogy „továbbra is a leghatározottabban fogunk munkálkodni az összes szocialista országokkal való politikai, gazdasági, tudományos-műszaki és kulturális együttműködés fejlesztésén. Állhatatosan harcolni fogunk, hogy fejlesszük együttműködésünket a KGST-n belül azoknak az együttesen elfogadott határozatoknak a szellemében, amelyeknek célja az összes tagállamok fejlettségi színvonalának közelebb kerülése, mindegyik szocialista nemzet gazdasági-társadalmi felemelkedése. Véleményünk szerint az összes szocialista országok közötti egység és együttműködés döntő tényezője a szocializmus sikeres felépítésének minden egyes országban, döntő tényezője annak, hogy világszerte növekedjék a szocializmus tekintélye, fokozódjék a szerepe az együttműködés, az enyhülés és a béke világpolitikájában.”

Amióta a köztársaság mint államforma létezik, amióta a parlamentaris demokrácia főnáll, és az országgyűlés, nemzetgyűlés a legfelsőbb államforum, azóta az új ülészakok elé, az új elnök megválasztása elé mindig is reménykedéssel tekintettek a népek.

Ezúttal is, minálunk is ez történt.

Tegyük hozzá, hogy joggal. A Nagy Nemzetgyűlés ülészakának napirendjén számos tennivaló szerepelt, a munkálatok során temérdek kérdést oldottak meg. Új összetételű Államtanács alakult, létrejött az új kormány, s azóta mindkettő meg is kezdte működését. Mint ismeretes, az új kormány első minisztere továbbra is Manea Mănescu elvtárs.

A napirendi pontok, munkateendők között elsőnek tárgyalta meg a Nagy Nemzetgyűlés — Nicolae Giosan elvtárs előterjesztése nyomán — a Románia Szocialista Köztársaság iránti hűségeskü letételéről szóló törvénytervezetet, amelyet a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága és a Szocialista Egységfront Országos Tanácsa kezdeményezésére nyújtottak be. Szakaszonkénti vita alapján a Nagy Nemzetgyűlés egyhangúlag elfogadta és jóváhagyta ezt a törvényt, amely az eskütevők ama lelkiismereti elkötelezettségét jelenti — a szocialista nemzetgazdaság és kultúra minden alkalmazottja számára az állam és a nép iránt —, hogy valóra váltja a párt és az állam politikáját, teljes felelősséggel betölti megbízatását, megvédi a szocialista rendszert, biztosítja a törvényesség és a jogrend érvényesülését.

A képviselők — mintegy példát mutatva e tekintetben — ünnepélyes légkörben, állva hallgatták meg az esküszöveget, és a megyénként, valamint választókerületenként történő névsorolvasás során az „esküszöm” szó hangoztatásával vállalták az ország, a nép, a szocializmus szolgálatát, majd mindannyian aláírták az esküt.

Sor került ugyanakkor az Alkotmány 53. szakaszának módosítására, valamint a Nagy Nemzetgyűlés működési szabályzata egyes szakaszainak változtatására; új titkárokat választottak a Nemzetgyűlés számára,

és megválasztották a jelenlegi törvényhozási ciklus nyolc állandó bizottságát is.

Nem térünk ki ezúttal az Államtanács vagy a kormány, az alelnökök, titkárságok, a különféle bizottságok összetételének részletezésére, csupán annyit jegyzünk meg, hogy pártunk nemzetiségpolitikája, a marxi—lenini tanítások alapul vétele minden téren a nemzetiségi lakosság megfelelő arányú képviseltetésében öltött testet.

Külön érdemes szólni a lakásépítés fejlesztéséről, az állami lakásállományból a lakosságnak történő lakáseladásról és a személyi tulajdonú üdülőházak építéséről szóló 4/1973. számú törvény egyes szakaszainak módosításáról, továbbá a lakásállomány ügykezeléséről, a tulajdonosok és a bérlők viszonyának szabályozásáról szóló 5/1973. számú törvény módosításáról. Eszerint az a minimális jövedelem, amely szerint a lakbéreket kiszámítják majd, 1100 lejről 1500 lejre emelkedik — családtagonként. Ez a minimum kiindulóalapul szolgál majd a lakberek újraszámításánál; 50 százalékkal emelkedik a lakbérük azoknak, akiknek jövedelme — családtagonként — nem haladja meg az 1800 lejt, 75 százalékkal, akiknek a javadalmazása, illetve nyugdíja 1801 és 2200 lej között van, s csupán ezen felül emelkedik 100 százalékkal.

„Ily módon — állapítja meg az erre vonatkozó közlemény — a lakosságnak mintegy nyolcvan százaléka, amely állami tulajdonban levő lakásban lakik, nem fizet felemelt házbért.“

Nicolae Giosan elvtárs, amikor köszöntötte az újraválasztott köztársasági elnököt, utalt arra, hogy néhány hét múlva tíz esztendeje lesz annak, hogy Nicolae Ceaușescu elvtárs pártunk főtitkára, s ily módon élére állt az ország gazdasági, társadalmi, politikai tevékenységének. Az ülészak elnöke hazánk történelme leggazdagabb, legeredményesebb évtizedének nevezte ezt az időszakot, s a nagyarányú fejlődést joggal hozta kapcsolatba köztársasági elnökünk személyével és fáradtságot nem ismerő munkásságával. Ceaușescu elvtárs újraválasztásának ünnepélyes alkalmából — az eddigi sikerek alapján — bizton tekintünk a jövőbe, abban a reményben, hogy elnöklete alatt újabb gazdag és eredményes évtizedet ér meg az ország.

KORUNK

1945. március 6. — fontos lépcsőfok a hazai szocialista forradalom felé

Egy előző tanulmányban (*Korunk*, 1974. 6. 728—732.) az 1944. augusztus 23.—1945. március 6. közötti államhatalom jellegét elemezve, pártunk főtitkárának a demokratikus kormány 1945. március 6-i beiktatása 25. évfordulóján tartott ünnepi gyűlésen elhangzott beszédéből indultunk ki, miszerint: „A Groza-kormány megalakulása nemcsak egyszerű kormányváltás volt, hanem országunk politikai rendszerének megváltoztatása is...” (Nicolae Ceaușescu: *Románia a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építése útján* 4. Bukarest, 1970. 608.)

Úgy véljük, pártunk dokumentumaiból világosan kiderül, hogy 1945. március 6.—1947. december 30. között népi forradalmunk lényegét a munkások és parasztok forradalmi-demokratikus ereje határozta meg. Nicolae Ceaușescu elvtárs hangsúlyozta, hogy „összetételénél és programjánál fogva a március 6-i kormány határozottan munkás-paraszt jellegű, forradalmi demokratikus kormány volt” (I. m. 622.). A Román Kommunista Pártnak a XI. kongresszuson jóváhagyott, a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építését és Romániának a kommunizmus felé haladását célzó Programja is hangsúlyozza, hogy az 1945. március 6-i román kormány „kimondottan munkás-paraszt jellegű forradalmi demokratikus kormány, amely kifejezte a mélyreható forradalmi, társadalmi és politikai átalakulásokért síkraszálló erők széles körű együttműködését”. Az alábbiakban megkíséreljük kiemelni az új hatalom néhány, talán legjellemzőbb sajátosságát, megpróbáljuk elemezni, hogy ez a hatalom hogyan biztosította a legmegfelelőbb és legszerencsésebb keretet a jelentős forradalmi és demokratikus átalakulások megvalósításához. Ez a metamorfózis nemcsak arra volt hivatott, hogy megoldja, a néptömegek törekvéseinek és igényeinek megfelelően, azokat a nagy kérdéseket, amelyek az akkori Románia feltételei közt égetővé váltak, hanem arra is, hogy előkészítse az utat a szocialista forradalom felé.

Nem hibázhatunk, ha azt állítjuk, hogy egy ilyen időszak nélkül nem lett volna lehetséges a szocialista forradalomra való áttérés. Pártunk érdeme, hogy megértette népi forradalmunk időszakának átmeneti jellegét, és mindent megtett, hogy a forradalmi folyamat megszakítás nélkül a szocialista forradalomban teljesejék ki.

A cári Oroszország adott helyzetének elemzése alapján Lenin már 1905 előestéjén előre látta a proletariátus vezette forradalom perspektíváit azokban az országokban, ahol a polgári demokratikus forradalom elakadt, ahol a kapitalizmus már átlépett imperialista korszakába. Megfogalmazta egy olyan hatalom megszületésének lehetőségét, amely lényegét tekintve a proletariátus és a parasztság forradalmi-demokratikus diktatúrája. A *szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban* című munkájában (Lenin *Válogatott Művei* I. Budapest, 1955) többek között ezeket írja: „...az az erő, amely »a cárizmus felett döntő győzelmet« arathat, csak a nép, vagyis a proletariátus és a parasztság lehet, ha a fő, a nagy erőket vesszük, s a falusi és városi kispolgárságot (ez is »nép«) e kettő között osztjuk el. A forradalom döntő győzelme a cárizmus felett annyi, mint a *proletariátus és a parasztság forradalmi-demokratikus diktatúrája*... Senki más nem arathat döntő győzelmet a cárizmus felett.

Es ez a győzelem igenis diktatúra lesz, vagyis feltétlenül katonai erőre, a felfegyverzett tömegekre, felkelésre kell majd támaszkodnia. [...] Ez csak diktatúra lehet, mert azoknak az átalakításoknak a végrehajtása, amelyek haladéktalanul és feltétlenül szükségesek a proletariátus és a parasztság számára, kétségbeesett ellenállást fognak kiváltani a földbirtokosokból is, a nagyburzsoáziából is, a cárizmusból is. Diktatúra nélkül nem lehet megtörni ezt az ellenállást, nem lehet visszaverni az ellenforradalmi kísérleteket.“ (591.)

A fenti megállapítások, Lenin ismert művéből idézett sorok egy vitathatatlan igazság kidomborítását szolgálják: *kommunista pártunk Románia adott feltételeihez alkotó módon alkalmazva a marxizmus—leninizmus általános érvényű téziseit, a bonyolult kérdések és feladatok megoldásának módozataival hozzájárult a tudományos szocializmus elméletének gazdagításához.* Mindezt pártdokumentumaink többször hangsúlyozták. Nicolae Ceaușescu elvtárs mondotta a már említett ünnepi gyűlésen: „A romániai forradalmi harcok elemzése ismételten igazolja azoknak a marxista—leninista tételeknek a helyességét, hogy a szocialista forradalom és a szocialista építés útjára lépő minden nép magával hozza saját tapasztalatát, az általános törvényeket pedig sajátos formákban, konkrét életkörülményeinek megfelelően, az országokként változó különböző történelmi adottságoknak megfelelően alkalmazza. A forradalom sikeres kibontakozása Romániában új módszerekkel és harci formákkal, a társadalom szocialista átalakítása által felvetett nagy problémák új megoldásaival gyarapította a marxizmus—leninizmus elméletének és gyakorlatának tárházát; országunk tapasztalata rendkívüli erővel domborította ki a tömegek szerepét a hatalom kivívásában, a nemzet összes forradalmi demokratikus haladó erői összefogásának különleges jelentőségét a kizsákmányoló osztályok megdöntése és az új társadalmi rend felépítése érdekében.“ (I. m. 629.)

Az 1945. március 6-án beiktatott kormány lényegét tekintve nem volt polgári természetű, annak ellenére sem, hogy az állam vezetésében (a március 6-i kormányban, majd később az 1946. november 19-i választások után megalakult, Románia történelmében az első demokratikus parlamentben) a polgárság képviselői is részt vettek (a Gh. Tătăreșcu vezette liberális, az Anton Alexandrescu irányítása alatt álló nemzeti parasztpárti politikai csoportosulások), s a királyt sem üzték még el az ország éléről. A polgárság egy részével való együttműködést pártunk érdekéért kell értékelnünk, mint ama képességeinek bizonyítékát, hogy hozzáértéssel aknázza ki a kizsákmányolók sorai között támadt ellentmondásokat, s a forradalom ügye mellé vonja — adott időszakban — azokat, akik egyetértettek a forradalom programjával vagy annak egy részével. Pártunk ily módon megkönnyítette a kizsákmányolók legveszedelmesebb elemei elleni harcot. Ezek — az akkori Románia konkrét feltételei között — a vasgárda, a fasiszta szervezetek és a polgári-földesúri pártok jobbszárnyának soraiból kerültek ki.

Ennek a taktikának az alkalmazása során pártunk nem tévesztette szem elől azt a fontos tényt sem, hogy e polgári elemek csupán „időleges útítársak“ voltak a forradalom útján, akik készek azt elhagyni abban a percben, mihelyt korlátozzák vagy megcsonkítják saját vagy osztályuk érdekeit. Így is történt, ez volt az 1947 novemberében foganatosított intézkedések célja, amikor népi forradalmunknak egy magasabb fokra emelése érdekében az államapparátusból (különösen a kormányból és a parlamentből) kizsákmányolták a polgárság utolsó képviselőit, majd 1947. december 30-án megdöntötték a monarchiát, és kikiáltották a Román Népköztársaságot.

Az 1945. március 6-án beiktatott hatalom lényegét tekintve nem volt a proletariátus diktatúrája. Nem is lehetett az, mivel a polgári demokratikus forradalom kiteljesítésének folyamata még nem fejeződött be.

A március 6-i új kormány „uralomra jutásával a romániai forradalmi folyamat új szakaszba lépett, amelynek célkitűzése a burzsoá-demokratikus forradalom kiteljesítési folyamatának befejezése, a román társadalomban mélyreható társadalmi-politikai változások megvalósítása volt“. (Nicolae Ceaușescu: I. m. 622.)

A mélyreható forradalmi, társadalmi és politikai átalakulások folyamatában „Országunk kommunistái és demokratikus erői tevékenységének irányításában fontos szerepet játszott abban az időszakban a párt 1945. októberi Országos Konferenciája. A Konferencia, amely 20 évi illegális tevékenység után a szabadság körülményei között tartott első ilyen megnyilatkozás volt, megvonta a párt által a forradalmi harcban kivívott történelmi jelentőségű sikerek mérlegét, kijelölte a jövőbeli tevékenység irányvonalát... A Konferencia határozatainak megkülönböztetett jelentőségük volt az elkövetkező nagy osztálycsaták sikeres kibontakozásában, a hazai mélyreható forradalmi és demokratikus átalakítások végrehajtásában“ (A Román Kommunista Párt programja a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építésére és Romániának a kommunizmus felé haladására).

Annak ellenére, hogy a reakció, élen a királlyal, mindent elkövetett, hogy gátat emeljen népi forradalmunk fejlődése elé, a polgári demokratikus forradalom kiteljesítése után a széles néptömegek támogatta kommunista pártunk egy olyan programot kezdeményezett és hajtott végre, amelynek kapitalistaellenes jellege aligha vitatható. Románia Nemzeti Bankjának államosítása, üzemi bizottságok felállítására, a gazdasági élet munkásellenőrzésének megerősítése, a mezőgazdasági ingatlanok és termékek forgalmazásának rendszabályozása, a pénz stabilizálása: mind-mind jelentős intézkedések voltak a gazdasági élet talpraállítása érdekében. E program megvalósulása kedvező feltételeket teremtett az 1947 második felében életbeléptetett intézkedésekhez.

Mindezeket a megvalósításokat — jóllehet azok a polgári demokratikus forradalom kiteljesítésével vagy pártunk antikapitalista programjával kapcsolatosak — a monarchia feltételei, az államgépezet régi formái-keretei között értük el. Tagadhatatlan azonban, hogy ezen a téren is történtek változások, amelyek — a régi formák megőrzésével — elsősorban a tartalomra vonatkoztak.

Ismert tény, hogy a királyság fenntartása nem jelentette azt, hogy kommunista pártunk lemondott a köztársaságot szorgalmazó politikáról. Ellenkezőleg. Pártunk egyrészt olyan intézkedéseket kezdeményezett, amelyek a forradalmat gátló királyi hatalom hatáskörének leszűkítését célozták, másrészt pedig felkészítették az események fejlődését meghatározó néptömegeket a monarchia megdöntésére. Tény az is, hogy a király nemegyszer kompromittálta magát a forradalmi nép előtt. Megemlíthetjük a „királyi sztrájkot“: ekkor közel fél esztendeig nem akart a március 6-i kormánnyal együttműködni, vagy gondoljunk az ország katasztrófáját okozó háborús bűnösök üldözésével és elítélésével kapcsolatos magatartására vagy állásfoglalására az első demokratikus parlamenttel szemben. A forradalmi nép nyomására minden alkalommal változtatnia kellett azonban magatartásán. Arra kényszerült, hogy az alkotmány előírásait a néptömegek törekvéseinek és elvárásainak megfelelően alkalmazza, és nem úgy, ahogy reakciós környezete tanácsolta.

Annak ellenére, hogy még fennálltak az államapparátus régi szervezeti formái, az 1945. március 6-i demokratikus kormány meggyorsította a demokratizálódási folyamatot, a katonai-fasiszta diktatúra nyomainak felszámolását. Olyan új intézkedések történtek, amelyek — ebben a történelmi időszakban — képessé tették az államhatalom szerveit a népi forradalom feladatainak és célkitűzéseinek megvalósítására. Így például az 1946. november 19-i parlamenti választások után, a miniszteri tárcák újraelosztása alkalmával a Nemzetgazdasági Minisztérium vezetését — amelyet addig a Nemzeti Liberális Párt tartott kezében (Gh. Tătăreanu) — a Román Kommunista Párt vette át, és élére pártunk akkori főtitkárát, Gh.

Gheorghiu-Dej által állította. Ez a minisztérium — új elnevezéssel: Ipari és Kereskedelmi Minisztérium — olyan szervvé alakult, amely minden ténykedésével a demokratikus politikai erők, a népi forradalom törekvéseit szolgálta. Amikor a forradalom a nemzetgazdaság helyreállítását, az 1938. évi termelési szint elérését, a spekuláció leküzdését, a nyilvántartás, ellenőrzés megszervezését, a termelés irányítását tűzte ki célul, a minisztériummal kapcsolatos pártintézkedések nemcsak jótékony hatásúak, hanem objektíven szükségesszerűek is voltak. 1947 második felében ez a minisztérium az üzemi bizottságokkal együtt termelési tervek kidolgozásához kezdett; ez a fontos kezdeményezés a munkásosztály felkészítését jelentette az 1948. június 11-i államosításra. Hasonlóképpen említésre méltóak az 1945. március 6-i demokratikus kormányának azok az intézkedései, amelyek során elfűttek a reakciós polgármestereket és prefektusokat, s új, a régi közigazgatási törvényekkel — amelyek például előírták a kötelező iskolai végzettséget s a korhátárt azok számára, akik a közigazgatási egységek élére kerültek — ellentétes intézkedéseket hoztak. Ezek az intézkedések, az 1947-ben hozottakkal együtt — például ideiglenes bizottságok alakultak a községekben és megyékben — a helyi-közigazgatási reformok megvalósítása felé egyengették az utat. Erős demokratizálódási folyamat indult meg a hadseregben, az igazságszolgáltatásban, az államapparátus többi kulcsfontosságú területén; ennek eredményeképpen az állami szervek nemcsak a népi forradalom feladataihoz nőttek fel, de közelebb kerültek a néphez is.

A közélet demokratizálódását célzó intézkedések — mint a román nép anti-imperialista, reakcióellenes, demokratikus állásfoglalásának kifejezői —, nagyon kevés kivétellel (a polgári jogfosztottságra ítélték, a háborús bűnösök, az ország katasztrófájáért felelős személyek, a tisztogatási törvények alapján az államapparátusból kártérítés nélkül elbocsátott elemek), az ország egész lakosságát érintették. Hadd említsük meg, hogy az 1946. november 19-i parlamenti választásokat rendszabályozó előírások (a 2218. és 2219. számú törvényerejű rendeletek) minden román állampolgár számára — ha a törvényes feltételeknek megfeleltek — azonosak voltak. (Több mint 7 millió állampolgár járulhatott az urnák elé, szemben az 1937. decemberi parlamenti választásokkal, amikor kb. 4 millió volt a választási listákon szereplők száma. A többi választáson még ennél is alacsonyabb volt.)

A népi forradalmunk kibontakozásának folyamatában 1947 második feléig elért jelentős sikerek lehetővé tették, hogy népi forradalmunk a szocialista forradalom korszakába lépjen. A kommunista párt megértette, hogy a forradalom demokratikus és szocialista korszaka között „nincs kínai fal”, ahogy Lenin is hangsúlyozta a maga idejében. 1947 novemberének első napjaiban eltávolították a kormányból a polgárság utolsó képviselőit, majd ugyanez év december 30-án — amikor ennek feltételei létrejöttek — az állam éléről elűzték a királyt, és kikiáltották a népköztársaságot. Minőségi ugrás volt ez; az államhatalom jellege és az állam formája közti konkordancia megteremtését jelentette.

„1944. augusztus 23-ától az 1947-es esztendő végéig terjedő egész időszakot azok a nagy forradalmi harcok jellemzik, amelyek elvezettek a mélyreható társadalmi átalakuláshoz, a nemzetiségek teljes jogegyenlőségét biztosító nemzetiségi politika alkalmazásához, a népi tömegek érdekeit szolgáló egész sor gazdasági és társadalmi reform megvalósításához. Ezekben az esztendőknél átfogó tevékenységet bontakoztattunk ki a nemzetgazdaság helyreállításáért, a földreform és más demokratikus forradalmi jellegű strukturális reformok végrehajtásáért; azon munkálkodtunk, hogy növekedjen a munkásosztály szerepe, hogy a munkásosztály közvetlenül részt vegyen a vállalatok vezetésében. Ez a szakasz jelezte a népi demokratikus forradalom végrehajtását, a munkások és parasztok hatalmának megteremtését, népünk rátérését jövője szabad alakításának útjára.“ (A Román Kommunista Párt Programja)

A munka erkölcsi tartalmáról

Problémánk vizsgálatánál induljunk ki abból a megállapításból, amit a legkülönbözőbb etikai elméletek elismernek, s ami annyira köztudott, hogy szinte nem is szorul tudományos bizonyításra: az erkölcs az emberek tevékenységét és együttélését szabályozza. A marxista gondolkodás az erkölcsről szólva is hangsúlyozza a társadalmi értelemben vett objektivitást és az evilágiságot. Azt ugyanis, hogy az erkölcs nem valaminő emberi viszonyokon kívül eső társadalomfeletti tényező terméke, hanem az együttélés valóságos szükségleteiből született és formálódott újra. Minden történelmileg adott emberi közösség fennmaradásának és működésének egyik fontos feltétele tagjainak többé-kevésbé egybehangolt tevékenysége. Az együttes tevékenység nem nélkülözhetette a szellemi megokolást, az emberi tettek és tulajdonságok értékelő megkülönböztetését. Minden társadalom, minden osztály vagy réteg kitermelte a maga követelményrendjét, mely együtt és egyszerre a valóságos szükségletek eszmei párlata, a cselekvés irányítója, külső és belső mércéje. A társadalmi csoportok és az egyén éppen a követelményrend alapján indokolják célkitűzéseiket, cselekedeteiknek tartalmát, ehhez igazodva választanak konkrét lehetőségeik között, és a tevékenység következményét az elfogadott értékrend alapján mérlegetlik.

A követelményrend kibontakozása és működése szemelláthatóvá teszi, hogy az erkölcs nemcsak egyszerűen tudati tényező, nem is a belső lelki világ tulajdona, hanem társadalmi viszonyainkban megnyilvánuló valóság.

Az emberek a társadalomban sokféle viszonyba lépnek egymással. E viszonyok közül a legfontosabbak a gazdaságiak. Ezek határozzák meg végső soron a többi társadalmi viszony jellegét is. Az erkölcsi viszonyok megkülönböztető sajátossága, hogy tulajdonképpen nem is viszonyok, hanem viszonymozzanatok. Marx kifejezésével élve az erkölcs *immans* jelenség, minden emberi kapcsolatban benne rejlük: a munkatevékenységtől a legelvontabbnak tűnő szellemi tevékenységi formákig. Könnyű belátni, hogy nem beszélhetünk külön erkölcsi cselekvésről, hanem olyanról, amelynek konkrét tartalma mellett még erkölcsi sajátosságai is vannak. Erkölcsi megfontolásaink sem önálló célként jelennek meg, hanem mint valamilyen másra irányuló cselekvés szükségszerű mozzanatai. Bármely tevékenység, mondjuk a munkafeladat elvégzése, erkölcsileg közömbös lenne, ha nem fejezné ki — az önmagunkhoz való viszonyunkon túl — az emberek közötti kapcsolatok jellegét is. A cselekvés morális tartalma, a társadalom kialakította követelményrend és az azt részletező magatartás-szabályok segítségével mérhetők. Értéktételeink mindig az összefüggést veszik célba, nevezetesen azt, hogy a tevékenység tartalma megfelel-e a társadalmi elvárásoknak vagy ellentétes-e velük, ha pedig ellentétes, milyen mélyebb társadalmi — vagy egyéni — okok magyarázzák a feszültséget. Így a cselekvés erkölcsi tartalmában — közvetve vagy közvetlenül — kifejeződik az egyén és társadalom, még pontosabban az egyéni és társadalmi érdek viszonya. Ez az összefüggés a társadalmi fejlődés adott szintjének terméke, mindig az alapvető társadalmi viszonyok lényege indokolja, hogy az egyéni és a társadalmi érdekek ellentétes irányban mozognak-e, vagy közelednek-e egymáshoz. A követelményrend mindig a társadalmi érdekből fakadó értékek alapján állítja fel elvárásait az egyénekkal szemben.

Az együttélés szabályozása nem az erkölcs kizárólagos feladata. Vannak szokásaink és társadalmi beidegződéseink, melyeknek erkölcsi töltése elenyésző. Ezen-

kívül az osztálytársadalmakkal kialakult jog szintén az együttélést hivatott szabályozni. Az erkölcs sajátossága ebben az értelemben az, hogy az emberi tevékenységet és magatartást belső közvetítők alapján is szabályozza. A társadalmilag kialakult elvárások belsővé alakulása az erkölcs érvényesülésének feltétele is. E folyamat mélysége és szélessége megint csak a társadalmi értékrend tartalmától függ.

Mindezeket azért hangsúlyoznám, hogy feloldjuk a tudatunkban kísértő látzatellentmondást. Kétségtelen ugyanis, hogy az erkölcs az egyének cselekedeteiben, magatartásában és értékítéleteiben valósul meg. Az is természetes, hogy az egyén erkölcsi okossága, választási készsége, felelősségérzete, erkölcsi ítélőképesége összefügg a jellemerővel és a személyiség sajátosságaival, ám mindez — még a cselekedeteinkben gyakran spontánul megnyilvánuló erkölcsi érzék is — végső soron a társadalmi környezet függvénye.

A szocialista erkölcstannak bonyolult kettős mozgást kell elemeznie: a valóságos együttélés szükségleteinek normává fogalmazódását és a norma valósággá válását a gyakorlatban. Az erkölcs — mint említettem — a valóságból fakad, s egyidejűleg túl is mutat a valóságon, így sajátos feszültséget rejt magában: eszményekké, elvekké, követelményekké alakítja a társadalomban már kialakult szükségleteket, másrészt általánosítja a még csak lehetőségként megmutatkozó jelenségeket. Az erkölcstannal foglalkozó ezt úgy mondaná, hogy a követelményrend magába ötvözi azt is, ami „van“, és azt is, aminek „kell lennie“.

A szocialista erkölcsi tudat fejlődésében az utóbbinak, a „kellőnek“ — pontosabban a valós tendenciák tudatosításának — nagy a jelentősége. Mindez szervesen összefügg a szocialista társadalom kialakulásának sajátosságaival. Minden korábbi társadalom az emberi tevékenység, az osztályok harcának és összeütközésének folyamatában jött létre. Az emberek utólag tudatosították azokat a viszonyokat, amelyeket maguk formáltak. A szocialista rendszert *építjük*: viszonyai tudatos alkotómunka eredményeként valósulnak meg. Az erkölcsi szféra sem egyszerűen az ösztönös fejlődés következtében alakult ki. Éppen ezért a szocialista erkölcs követelményrendszere a fejlődés általános és konkrét törvényeinek ismeretében akkor is körvonalazható, amikor a szocialista erkölcsi viszonyok és magatartásformák csak részlegesen létezöek.

Az erkölcs bonyolultsága többrétűségében is megmutatkozik. Bár rétegei feltehetőleg és kölcsönösen befolyásolják egymást, kialakulásuk ritmusa mégsem azonos. Még az arányos fejlődés esetében is, a különböző összetevők fejlődésében lehetséges az eltolódás. A normák kikristályosodásának üteme általában gyorsabb, mint a szabályok beidegződésének folyamata, egyéni, belső meggyöződésé alakulása.

A fent jelzettek és az a tény, hogy az emberi kapcsolatok ma egyre sokoldalúbbá válnak, napirendre tűzték az emberi magatartás és együttműködés legfőbb alapelveinek tisztázását. Ezt a feladatot végezte el — hazánk feltételei között — a Román Kommunista Párt. *A kommunisták munkája és élete, a szocialista etika és méltányosság elveinek és szabályainak törvénykönyve*, az erkölcsi alapelvek és követelmények e rendszere a mozgó, eleven valóságot tükrözi. A szabályok és elvek eme rendszere nem egyszerűen leíró jellegű, nem a valóság pusztja újrafogalmazása, hanem a ma jegyében túllép a jelenen, s a jövő felé mutató magatartásmintákban az együttes tevékenység szükségleteit fogalmazza meg. A törvénykönyv a szocialista személyiség felelősségérzetén alapul, hiszen az alapelvek megvalósítása, a konkrét helyzet konkrét elemzése a cselekvő egyén és a megítélő közös feladata.

A szocialista erkölcs e tudatosan kidolgozott követelményrendjében különös hangsúlyt kapott a munkaerkölcs kérdése, az „emberrel emberért“ elv legerősebb kifejezője.

Korunkban számos vonatkozásban vitatják a munka gyakorlati és elméleti problémáit. Hazai és nemzetközi méretekben kutatják a munka értékét és erkölcsformáló hatását. Ennek kapcsán vetődött fel az a kérdés, hogy „szükséglet-e a munka?“, ami kiegészül azzal a kifejezetten erkölcsi tartalmú problémával: „Hogyan válhat e tevékenység életszükségletté?“

Marx szerint a munka az ember létrehozója, a társadalmi fejlődés alapja, az emberi lényeg megvalósulása, az emberi összetevékenység meghatározó eleme.

A munka szükségletvoltáról ennek alapján kétféle értelemben beszélünk.

Az első értelemben a munka *létszükséglet* — az emberi társadalom és az egyén létehez nélkülözhetetlen anyagi javak termelésének és szellemi értékek alkotásának szüksége.

A második értelemben a munka *életszükséglet*, vagyis tudatosult emberi igény, amely magára a munkavégzésre vonatkozik. Úgy is megfogalmazhatnók, hogy az ember óhaja a munkában való tevékeny részvételre.

A két értelmezés elválasztása természetesen mesterkéltné, és sohasem lehet feltétlen, mivel egyazon valóságfolyamat két oldaláról van szó. Etikai szempontból viszont minket a második vonatkozás érdekel. A munkai igény ebben a megvilágításban a legemberibb szükséglet.

Az, hogy az ember *dolgozik*, az, hogy *milyen munkát* végez, az, hogy *milyen körülmények* között teszi ezt, mind hatással van rá mint egész emberre, s így természetesen erkölcsiségére is.

Már az a tény, hogy az ember dolgozik, elvonatkoztatva a munkafolyamat jellegétől és körülményeitől, önmagában is hat az erkölcsre. Egyszerű és közismert dologra utalok, amely nálunk nevelési elvvé vált, arra, hogy aki fáradtsággal dolgozik, az meg tudja becsülni az emberi munka termékeit. Ugyanilyen egyszerű, mindenki által ismert erkölcsi hatása a munkavégzés tényének, hogy az alkotásvágy és a munka okozta kielégülés határt szab az egyén belső erkölcsi széthullásának.

A munkaszükségletet ezek az egyszerű tények is alátámasztják, szemmel láthatóvá teszik, bár kétségtelen, hogy módosulása és hatásfoka elválaszthatatlan az alapvető társadalmi viszonyok rendszerétől.

Igy az osztálytársadalmak sajátos ellentmondást hoztak létre: az embernek azt a tevékenységét, mellyel az egész társadalmat fenntartja, melyben önmagát megvalósítja, nem autonóm tettként hajtja végre. Kényszer hatására, a gazdasági vagy gazdaságon kívüli kényszerítő erők nyomására végzi.

A munka kényszere nem azonos természeti determináltságával. A társadalom természeti meghatározottsága már maga is munkára kényszerít: az ember saját maga és a természet közötti anyagcsere-folyamatban előteremti a létfenntartáshoz szükséges javakat. Ebben az értelemben a munka mindig kényszer, a kizsákmányolástól megszabadult társadalmakban is. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy — Marx szerint — már ebben a determináltságban is benne rejlik az emberi szabadság lehetősége. A munka jellege, „a természeti korlátok visszaszorításának“ foka a cselekvési lehetőségek legáltalánosabb körvonalait adja. A természet az ember szervesen teste, s minél kiterjedtebb megmunkált, „mesterséges“ természete, annál gazdagabb cselekvési lehetősége. Az emberiség a természeti szükségyszerűséget — anélkül, hogy annak objektív lényegét megszüntetné — mindig újra és növekvő mértékben saját szabadságává változtatja, még akkor is, ha nem ismeri fel ezt a tényét, vagy nincs egészen tudatában.

A munkának a szó szoros értelmében vett kényszere társadalmi meghatározottságú. A természeti determináltságra a kizsákmányolás többletkényszerrel épít, amely a munka elidegenedését idézi elő. Ebben a vonatkozásban az alapvető emberi tevékenység csak egyéb szükségletek kielégítése céljából válik szükségletté,

puszta eszközzé silányul. A munka eszközjellegét fokozza az is, hogy mások érdekében, mások céljának elérésére, másoktól kényszerítve végzi az ember.

Az osztálytársadalmakban általánossá vált a legnagyobb emberi egyoldalúság szülője: a fizikai és szellemi munka közötti antagonizmus. A munka embermegvalósító lényege — a célkitűzés és a kitűzött cél gyakorlati megvalósítása sajátos eszközökkel. A szellemi és fizikai munka közötti szakadék a célelképzelés kialakítását elválasztja a cél megvalósításától. S ezzel a munkát humanizáló tartalmának egyik lényeges vonásától fosztja meg. A célkitűző tervező, aki nem képes célját végrehajtani, s a cselekvő, aki nem érti tevékenysége lényegét. Mindkét szélsőség az emberi egyoldalúság megtestesítője.

Mindezek következménye, hogy a munka és az élet, a munka és az élvezet elválik egymástól. A munka eszközszerupe feltétlenné válik, belső szükségességét háttérbe szorítja a külső kényszer.

A munka csak olyan körülmények között válhat az élettartalmak legfőbb „termelőjévé“, ahol átalakulnak a munka társadalmi feltételei, és megváltozik magának a munkának a céltartalma, ahogy mondani szoktuk — jellege.

A munka elidegenedésének megszüntetése a magántulajdon megszüntetésével és a szocialista társadalom kialakulásával kezdődik. E történelmi folyamat eredménye nálunk a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megvalósulása.

E fejlődési szakasz eredményeit is rögzíti a szocialista erkölcs törvénykönyve. A kommunista munkaerkölcs — e követelményrend szerves része — azt teszi tehát követelménnyé, aminek lehetőségei megvannak a munka társadalmi feltételeinek megváltozásában. Erkölcsi elvárásai nem az objektív fejlődéstől elszakadt moralista álmódosások a munkaszeretetről, áldozatkészségről, hanem a munka mindenoldalú — objektív és szubjektív — fejlődéstendenciáiban rejlenek. Ebből következik az is, hogy ezek a normák a fejlődés során megvalósíthatóak.

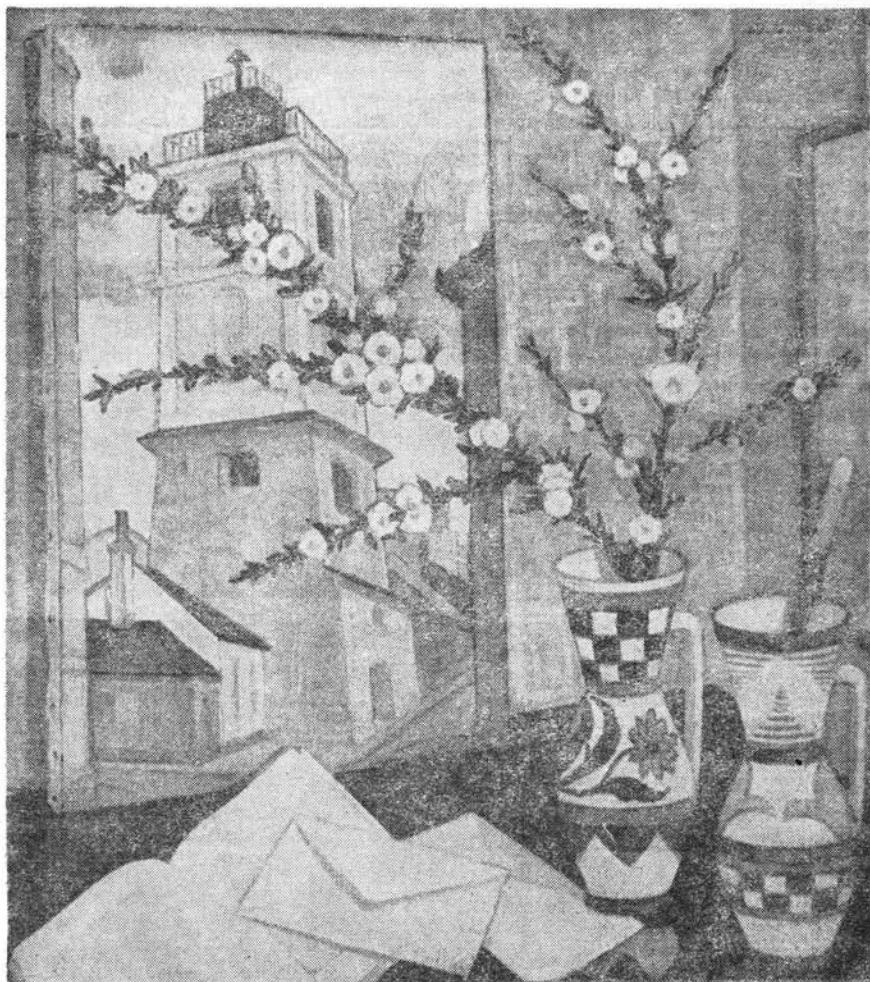
Szóljunk még néhány szót a munka erkölcsi ösztönzőiről.

Az osztálytársadalmi célok tudatos felismerése és a belső egyéni céllal való azonosulása jelentené a munka egyik legfontosabb erkölcsi ösztönzését. A kettő közötti kapcsolat erősítője a szocialista elosztás és az ebből következő anyagi érdekelttség elve. Az anyagi érdekelttség nem csupán a személyes érdek érvényesítésének az emeltyűje a szocializmus körülményei között, hanem olyan tényező, amely egyúttal eszközt jelent a fegyelmezett, a társadalmi célokat közvetlenül szolgáló munka ösztönzésére, s a harc eszköze is a munkafegyelem lazítóival szemben. Az anyagi érdekelttség tehát nem zavarja, hanem egyenesen elősegíti a szocialista céltartalmú munka kialakítását.

Az anyagi érdekelttség azonban nem foghatja át a munka minden vonatkozását. A munkafolyamatnak vannak olyan mozzanatai is, ahol a közvéleménynek, a lelkiismeretnek és az önbecsülésnek nagyobb a szerepe. A munka ilyen jellegű tényezőiben közvetlenebbül jut kifejezésre az osztálytársadalmi célok belsővé — egyéni céllá válása. Egyben jelzései ezek a munka életcélá, életszükségletté alakulásának is. Amennyiben az ember tudatosan felülemelkedhet munkájának közvetlenül személyes értékeket termelő jellegén, és amilyen arányban a *társadalmi hasznosság* és megbecsülés szolgál tevékenységének céljául, annyiban beszélhetünk munkájának erkölcsi értékéről. Hangsúlyoznám, hogy a munka erkölcsi és anyagi ösztönzői között egység van, mert mindkettő a társadalmi célok és a társadalmilag elismert alkotó megvalósítását segíti elő. De kétségtelenül különbség is van közöttük, mivel az erkölcsi mozzanat nem foglalja magába a közvetlenül személyes anyagi juttatásokra vonatkozó számítást. Az erkölcsi ösztönzők lehetővé teszik, hogy az ember saját belátása, lelkiismerete, önbecsülése alapján megértse és elfogadja a vele szemben támasztott igényeket, és a felismert, elfogadott általános célkitűzésekért tehetsége latbavetésével dolgozzék. Ez esetben te-

hát megteremtődik a társadalmilag ésszerű és a szubjektív morál szép harmóniája, s ezen a szinten a munka már úgy jelentkezik, mint az emberi élet legfőbb értéke, tudatosult belső szükséglet, és ennek megfelelően erkölcsi értékeink egyik mércéje.

Olyan jelenségről szóltam, amelyik nem máról holnapra valósul meg, meglehetősen hosszú a kifutási ideje, és csak közösségekben megvalósuló és fokozatosan elmélyülő folyamat eredménye lehet. A munkának mint a legemberibb szükségletnek a kibontakozása együtt és egyszerre társadalomalakítás és önépítés, mert elősegíti a szükségszerűség és szabadság feszültségének feloldását, megteremti a kommunista embertípus kialakulásának feltételeit. Arról a személyiségről van szó, amely már nemcsak emberszabásúan, hanem emberhez méltóan tud élni.

Fülöp Antal Andor: Virágzó ág — 1974

Két kategóriarendszer margójára

Lukács György és Theodor Wiesengrund Adorno

Merészségnek tűnhetik a két név egymás mellé állítása, különösen, ha viselők egymás közti vitáin túl életműveik különbségeire gondolunk. Mégis a párhuzamos elemzés mellett szól az a határozott tény, hogy ε két opus a jelenkori esztétikai gondolkodásban nemcsak a legszámottevőbbek közül való, de egymást sajátosan ki is egészíti, valahogy úgy, ahogy a különbség kiegészíti a hasonlóságot, az állítás a tagadást, a szintézis az analízist, anélkül azonban, hogy egységes egészzé válnának. Mert túl szép volna, ha ellentmondásos egységükről beszélhetnénk. De egyikük sem szánta életművét valamilyen eljövendő egységösszetevőjének, sőt mindketten lezárt életművet hagytak hátra. És ha ennek ellenére a kettőt összevetjük — mert minden okunk megvan rá —, látni fogjuk, hogy közéjük egyszerre kellene *és-t* és *vagy-ot* írni.

Lukács ontikusan az esztétikai tükrözés elvét választotta axiómául, és a mimesis elvét teljes magyarázat elveként tételezte.

Adorno gnoszeológiásan a tézisek antinómiáját választotta kiindulópontul, és nem a mimesis—non-mimesis vélt alternatíváját követte, hanem a hiteles és a hamis mimesis antinómiáit.

Úgy tűnik, mind ε két út a XX. század nagy szellemi teljesítményei közé tartozik, ugyanis évszázadunk bizonyított ontikusan a tézis—antitézis egyidejűsége mellett: a kvantummechanika volt az, ami feltárta a hullám- és a rész tulajdonságok ellentétező, egyidejű jelenlétét, amelyek közül bármelyik megismerése (legalábbis egyelőre) kölcsönösen kizárja a másikat; vagyis a tézis—antitézis törvénye érvényesül: a két különböző entitás megismeréséhez két különböző út, két különböző tézis szükséges.

I. Lukács azáltal, hogy a műalkotást *a* valóság esztétikai tükrének fogja fel, amely maga is valóság, művészi valóság („komplex egység“¹ — ahogyan ő nevezi), a létezés problémáit érinti, és esztétikája így történelmi és ontikai szemléletre épülő esztétikává válik. Jellegzetes ebből a szempontból, ahogy a különösség kategóriájának jelentéstartalmában fokozatosan megjelenik, megerősödik az ontikai funkció. Lukács a művészetet generatív a különös általánosítás függvényének tekinti: „régől fogva az a felfogásom, hogy ε különösség az esztétikának egy központi kategóriája (ha ugyan nem *a* központi kategóriája)“ (1957)², és mint ebben létezőt sajátos, önálló létezésnek, „műalkotás-egyéniségnek“ nevezi, „lezárt, önmagára utalt, magában önálló, közvetlenül csak önmaga által ható“ létezésnek (1957)³, hogy végül is a különös kategóriáját egyenesen ontikainak definiálja: „a különösség éppen úgy tárgyi, objektív kategóriája a valóság tárgyainak, folyamatainak stb., mint az egyediség és az általánosság“ (1971)⁴. Nem véletlen, hogy *Ontológiájának* mottója a következő Marx-idézet: „a kategóriák létezési formák, egzisztencia-meghatározások.“⁵

1. A művészet esztétikai valóságtükrözését Lukács a művészetek, műfajok, műalkotások szintjén, az elvont formák reprodukciója mellett (harmónia, szimmetria, egyensúly stb.) elsősorban ε utánzáson alapuló *mimesis-elvvel* magyarázza. „Az utánzás — írja — nem jelenthet mást, mint hogy a valóság valamelyik jelenségének visszatükrözését önálló gyakorlattá alakítják át.“⁶ Röviden: „az utánzás — a művészet elemi ténye.“⁷ A művészetek, műfajok, alkotások spe-

cifikumai pedig impliciten a mimesis belső specifikumai szerint alakulnak, differenciálódnak. Persze ez az alakulás, differenciálódás a különös általánosítás révén: az időbeli és térbeli, afiguratív és nonfiguratív, a képző- és dinamikus művészetek mezőjét hozza létre. Noha mindhárom dichotómia hasonló, mégsem azonos. Jelölésük és elemzésük az esztétikaelmélet egész fogalmi apparátusát szülte, amelyet Hegel nyomán Lukács is dialektikusan alkalmaz, mint pl. a külső—belső, a tárgyi—tárgyatlan, a figuratív—nonfiguratív, az ábrázoló—kifejező stb. Segítségükkel mégsem a fenti dichotómiák lehetséges összefüggéseire koncentrálok, hanem viszonylagos önállóságukat kutatja. Mert Lukács célja a mimesis specifikumainak a feltárása, nem pedig a specifikumok relativizálódása vagy lényegcseréje. A műfaji átcsapások nála éppen ezért nem kerülnek központi helyre; sőt külön kategóriarendszert dolgoz ki a művészeti *differentia specifica* jelölésére. Ebbe a rendszerbe tartozó kategóriái: a homogén közeg, a művészi tér és idő, a határozatlan tárgyiasság, az 1'-s jelrendszer és a műalkotás-egyéniesség. Következőes alkalmazásukkal el is éri célját; de célja — rész-cél: a kvantummechanika törvényét parafrazálva az esztétikum-részecskék anyagi tulajdonságait mérve háttérbe kellett szorítania ezek további mozgásának tanulmányozását. (Reciprok igényvel majd erre vállalkozik Adorno, és ezért az ő célja is rész-cél lesz.) Így roppantul tiszta, de konstans kép alakul ki a művészetek belső rendszeréről, amelyben a XX. századi esztétikaelmélet legmagasabb színvonalán minden a helyére kerül.

A lukácsi életmű egyik nagy jelentősége éppen abban áll, hogy felfedezve az elemzés alternatíváit, szerzője választott, és döntését finalizálni is tudta. Választhatta volna persze az esztétikai továbbmozgások tanulmányozását is fő céljául. De nem tette ezt, valószínűleg azért, mert ontikai és történelmi szemlélete törvényszerűen a *fontosabb* felismeréséig vezetett. És talán azért sem, mert látta, hogy a másik alternatíva egymagában könnyen esztétikai relativizmushoz vezethet. De mindenekeelőtt Lukács számára a fontosabb a marxista esztétikai gondolkodás rendszeres megalapozása volt, annak az archimedesi pontnak a megteremtése, amelyből az elkövetkező mozgásokat, változásokat is nyomon lehet majd követni. Mert Lukács tudta: a műalkotás viszonylagosan autonóm-inherens törvényeit csak nyomon követni lehet, de előírni — nem. Tudta, hogy ezek a törvények a műforma és a műfaj szintjén elvonhatók, de ezzel el is veszítik inherenciájukat, és pusztán tudományos funkciójuk marad értékes a kutatás számára; mert míg a tudományban a *species*, a *műfaj* és a *nem* végig inherensek maradnak (törvény, elmélet, tudomány), addig a különös általánosítás művészeti inherenciáját, amely a műalkotásban testesül meg, átlépi a műfaji és műformai keretben történő elvonás: egyetemes elvonásaik nem az esztétikum, hanem az esztétika, vagyis nem a művészet, hanem a róla szóló tudomány körébe tartoznak. Ezáltal Lukács a tudomány és művészet nagy dichotómiáját fogalmazta meg a folytonosság és a megszakítotttság eme kettős dialektikájában.⁸ Ezek szerint a szilárddá formált rendszer, amint Hegelnél sem, itt sem metafizikus gondolkodás eredménye, hanem ellenkezőleg: valamennyi műfaji elemzés, valamennyi kategória jelentéskörének kidolgozása a legmélyrehatóbban követi a dialektikus gondolkodás törvényeit.

2. A mimesis jelentéskörét elemző dialektikus fogalompárokkal dolgozza ki Lukács a *homogén közeg* kategóriáját is. A külső vagy belső túlsúlya, a többé vagy kevésbé meghatározott tárgyiasság, a figuratív vagy nonfiguratív formálás, az ábrázolás vagy kifejezés határozzák meg együtt vagy külön-külön minden művészet saját, homogén közegét — azt a mezőt, amelyben a zene, az építészet, az irodalom stb. alkotásai a valóság különös elvonásai révén létrehozzák esztétikumuk komplex egységét: a zenei, az építészeti, az irodalmi szépet, fenségést, tragikumot stb., hogy ugyanebben a mezőben a reális valósággal újra összekapcsolódva

(kommunikáció) általánosításai érvényességét az egész valóságra kiterjesztheték. „A művészeti ágak egynemű közegében olyan formai képződmények jönnek létre, amelyek csak azáltal jutnak el sajátos »valóságukhoz«, hogy esztétikailag visszatükrözik az objektív valóságot. »Valóságuk« pusztán abban áll, hogy az objektív valóság bennük megragadott művészi képmását fel tudják idézni, és értenek ahhoz, hogy az emberek élményét a bennük megtestesült képmás belső reprodukálásához vezessék, kormányozzák.“⁹

A homogén közeg elmélete rendkívül fontos volt a szemiatizmussal, illetve a naturalizmussal folytatott harcban egyaránt.

A szemiatizmus doktrínája — szócsővé közvetleníteni a művészetet — megdönt azáltal, hogy a homogén közeg belső viszonyai tisztázzák, milyen esztétikai közvetítéssel, milyen műfaji sajátosságok kötelező tekintetbevételével a valóság (itt: eszme) milyen vonatkozásait milyen partikularitással képes tükrözni.

A naturalisztikus túlzások — csupán a meglévők (itt: a *hic et nunc* konkrét valóság) „hűséges tükrözése“ — szintén tarthatatlannak bizonyulnak a homogén közeg szelektív elvonó ereje révén, a sajátos kifejezőeszközök, a sajátos formavilág és mindenekelőtt a közegbe való felvételre irányuló sajátos eszmei igény révén, a *nem* tükröző alkotás, hanem az alkotó tükrözés révén, amely a konkrét valóságélemet a homogén közegen belül csupán indítéknak tekinti az eszme esztétikai sugallására, és korántsem öncélnak.

Igy válik a homogén közeg az egyes és általános közötti különös általánosítás művészetágazati partikularizálásává, amelyet Lukács számos konkrét történelmi-társadalmi helyzetre, egészen a századforduló avantgarde művészetéig pontosan ki is dolgozott esztétikailag. (A további fejlődés, a „kirojtosodások“ lehetősége, a homogén közeg relativizálásának problémája majd Adorno esztétikájában jelentkezik.)

A különös általánosítás ontikai mozzanatát, a teremtő aktust a kvázi tér és kvázi idő, pontosabban a művészi tér és idő dialektikája rögzíti. Lukács itt is — Lessing, sőt Hegel után is — mint szintetizáló jelentkezik. Az aktus térbeli, illetve időbeli rögzítését ő is átcsapásosan fogja fel: a térbeliség érzékelését az időbeliség dinamikája egészíti ki, és fordítva. De ez a dialektika Lukácsnál megőrzi a térbeli és időbeli művészetek státusát. Ezen a *status quón* belül lépnek fel elemzései rendkívül alaposággal és részletességgel. Így pl. a művészi időn belül tovább disztinvál, nem elégszik meg a művészi időnek a reális időtől való megkülönböztetésével, hanem kijelöli, homogén közegük révén, a zenei, tánc-, irodalmi stb. idő specifikumait is. És végül a mimesist is ezek szerint konkretizálja.

3. A különös általánosítás művészi sajátossága Lukácsnál a *határozatlan tárgyiasság* fogalmában összegeződik. Rendszerében ez a legnyitottabb, legegyszerűbb láncszem. Hegel csak utalt a határozatlan tárgyiasságra, de részletesen nem fejtette ki. Beszélt ugyan „a felismerhetőség tökéletlenségéről“, arról, hogy „a jelentés nem kifejezetten megadott“, meg hogy pl. a zenét „tárgy nélküli bensőség“ jellemzi — de a tárgyiasság meghatározatlanságának tételét Lukács fejtette ki: „minden helyes meghatározásnak, anélkül, hogy világossága és egyértelműsége vallaná a kárát, sőt épp e veszteség ellen védelmül, a meghatározatlanság mozzanatait is tartalmaznia kell“¹⁰ — tudományban is, művészetben is. De utóbbiban a meghatározottság és a meghatározatlanság „a mű (műfaj) mindenkor konkrét intenzív totalitásának funkciói“¹¹, és a tudományokkal szemben „éppoly kevésbé vezethetők vissza szabályokra, mint más esztétikai kategóriák, de azért nem vesznek el egyértelmű törvényszerűségüket“¹². A határozatlan tárgyiasság paraméterei is a külső és belső dialektikája; „a képzőművészetek közvetlenül csak a külsőt tudják ábrázolni, de ezt kezdettől fogva úgy teszik, hogy a külső művészi formává válása kényszerűen a belsőt idézi fel“. „Ezzel szemben a zené-

ben szögesen ellentétes a helyzet. Benne, a hangok ábrázolt világában a belső a lehető legmagasabb rendű meghatározottságig növekszik, míg annak a külsőnek, amely, mint mindenütt, létrejöttének oka vagy legalábbis indítéka volt, a legnagyobb fokú meghatározatlanságban kell megrekednie.¹³

A meghatározatlan tárgyiasság ezért a „tisza létezés“ hiposztázálása, vagyis az, ami meghatározatlan, de tárgyas, az — ő maga a létezés, amely egy „másikkal“ még nincs meghatározva, tehát még nincs felismerve (még „csak“ ontikai); és amint a dolog az dolog, az ember az ember, úgy a művészi lét is művészi lét: a szép az szép, a csúf az csúf, a fenséges az fenséges stb. Itt még csak azért szép, mert szép, azért csúf, mert csúf, azért fenséges, mert fenséges, vagyis mert van, mert létezik mint az objektum—szubjektum meghatározatlan egysége, amit a kötet Marx-mottója így fogalmaz meg: „nem tudják, de teszik.“ Ezért a tárgyiasság meghatározatlanságának tétele egyben az esztétikum ontikai megragadása is: termékeny idem per idem, komplex egység, amely „nem utólag jön létre, hanem ontológiailag »a« létező — minden további felbontás, kiemelés csak ennek alapján képzelhető el“.¹⁴

A lukácsi tárgyiasság azonban nemcsak az esztétikum tiszta létezését tételezi, ontikailag, hanem reális létezését is, gnoszeológiailag, azt, hogy az esztétikai tükrözés művészi alkotásokban finalizálódó objektívált tükrözés. Ezért a művészi tükrözés több, mint egyszerű kommunikáció, és a művészet maga több, mint csupán nyelv. Itt Lukács messze meghaladja a későbbi információesztétika hatékonyságkörét, amely az esztétikai üzenetek továbbítására és felfogására szorítkozva, elhanyagolja nemcsak az üzenet létrehozásának és létrejöttének (alkotás) mozzanatát, de a befogadásélmény további elemzését is. Még az oly ritka kivételek is, mint a Moles-é, erről a kérdésről legfeljebb ennyit írnak: „a nyelv bizonyos változatai alapjukban elfordulnak a közlési céltől. Ilyen a költészet, a szónoklás művészete stb., melyekben tisztán az esztétikai funkció dominál (»meglepni, meghatni, elragadni a nézőt« — ahogy Musset mondja).“¹⁵ Lukács sokkal árnyaltabban, a *lebilincselés* és *felcsigázás* alternatíváiban vizsgálja e befogadás élményét el egészen a *művészi hatás* problémáig (*A befogadói élmény utánja*).

4. Musil idézve¹⁶, a befogadásban a passzívabb lebilincselés mellett az aktívabb felcsigázást tekinti az igazi értéknek. Így a disztinkció által 1'-s jelzőrendszerében megjelenik a tevékenység kategóriájának jelentéstartalma is, amely pszichológiai hipotézisét egész rendszere szerves részévé avatja. De ugyanez a döntés biztosítja a pszichikai jelentés külső—belső szenzualista dichotómiájának a meghaladását is. Mert túl ezen a dichotómián, Lukács az esztétikumot dialektikusan, az alkotás és a befogadás aktív viszonyában szemléli. És rendszere ezért szintézis: ontikai szemlélete kiegészül gnoszeológiaiával is; a művészetet mint az emberi tevékenység önállóan létező produktumát ontikailag, de „mint az emberiség fejlődésének öntudatát“ gnoszeológiailag ragadja meg. A két mozzanat a „műalkotás-egyeniség“ fogalmában szintetizálódik: a művészet akkor az, ami, ha alkotás és közlés egyidőben; azaz: nem a két minőség justapponálása (alkotás is, közlés is), hanem ezek kölcsönös feltételezettsége határozza meg a művészi valóság sajátos világát: az alkotáson kívül nincs közlés, a művészi nyelv alkotásban él, és fordítva, a közlés nélküli művészet csak termék, de nem alkotás: nem igazolja esztétikai létét. Ebben rejlik a különös általánosítás specifikuma. Lukács rámutat arra is, hogy akár az általános, akár az egyes felől közelítve valósul is meg a különös, a műalkotás sohasem transzcendálhatja az érzékiség szféráját. Egyes elemzői szerint Lukácsot ez a tétele arra ítéli, hogy elméletileg a szenzualizmus színvonalán maradjon meg, és hogy rendszerét egy önmagában fel nem oldható ellentmondásra alapozza — a nem visszatükrözhető visszatükrözésére.¹⁷ Úgy tűnik, az ilyen elemzések nem veszik eléggé tekintetbe a különös általánosítás művészi specifikumát, a tükröző alkotás alkotó tükrözését.

Mielőtt rendszerét összefoglalnók — *audiatur et altera pars* —, bemutatjuk Adorno útját is a lényeg felé.

II. Adorno útja: a tagadás hatalmas analízise. Mivel egy meghatározott, de kritikus valóság művészi állításának vagy tagadásának hiteles vagy hamis alternatíváit vizsgálja, esztétikája ez igazság problematikáját érintve gnöszeológiai és erkölcsi szemléletre épülő szociologizáló esztétikává minősül. Ezért tekinti központi kategóriájának a hitelességet, ezért vizsgálja központilag a műalkotás és befogadója (fogyasztója) közti viszonyt, ezért válik *Az új zene filozófiája* a frankfurti szociológiai iskola egyik alapművévé.

1. Adornót ugyanis nem annyira az esztétikum valóságábrázoló ténye foglalkoztatja — számára ez: evidencia —, hanem az esztétikum hogyanja, a művészi igaz—hamis tudat alternatívája érdekli. Ezért tárgyát a viszonyban ragadja meg: túllépi a mimesis-elv problematikáját, és az esztétikum mozgására koncentrál: „Ma és itt a zene csak azt teheti, hogy saját struktúrájában ábrázolja a társadalmi antinómiákat, amelyek izolációját okozták. Annál jobb lesz, minél mélyebben tudja sejtj alakjában megformálni ama ellentmondások hatalmát és társadalmi legyőzésük szükségességét. Annál tisztább lesz, minél inkább saját formanyelvének antinómiáiban mondja ki a társadalmi állapot nyomorultságát, és a szenvedés rejtjeles írásában a megváltoztatásra szólít fel.“¹⁸ Vagyis: a műalkotás realizmusáért folytatott lukácsi harcot a valósághoz kapcsolódó művészet viszony-alternatíváiban ragadja meg, és a *hitelesség kategóriájává* minősíti. Kategorikusan fogalmaz: vagy — vagy. Nem fogadja el az ún. többé-kevésbé hiteleset. Így tételezi az avantgarde művészet radikálisan hiteles vagy kompromisszumosan hamis alternatíváit. A két oldal esetleges szintézisét mint non-autentikusnak kizárja.¹⁹ Mégis ezek az alternatívák történelmi-társadalmi valóságukban tovább osztoznak, és a radikális nihilizmus, valamint a konformista behódolás szélsőséges végletei között olyan ágak is létrejöttek, amelyek a kezdeti alternatívák pólusai között kapcsolatot, sőt szintézist is teremthetnek.²⁰ És az már más kérdés, hogy ekkor megszűnnek avantgarde művészet lenni, és pl. a *nemzeti iskolák* vagy a *szocialista művészet* körében jelennek meg.

Többek között ezért is úgy tűnik, hogy Adorno hitelesség-kategóriája belsőleg ellentmondásos: egyrészt kielezi az esztétikum viszonyát a valósághoz, és a realizmus—nonrealizmus alternatíváinak az értékítéletéhez közeledt, másrészt azonban a művészi formát egykor „lecsapódott“, „elfelejtett“ tartalmak kanonizálásának tekinti, és igazságérvényét ezeknek a tartalmaknak a kifejezésében vizsgálja. Zoltai Dénes jogosan bírálja a hitelesség jelentéstartalmának ezt a belső ellentmondását, mert ily módon „a valóban művészi forma elhalt tartalmak kriptája“, holott a művészet mindenkori problémája az, „hogy saját korának tartalma hogyan lényegülhet adekvát formává“, és „ha a forma funkciója a tudatba idézése valaminő tartalomnak, amely már lecsapódott és elfelejtődött, ezzel problematikusává válik a hitelesség mint objektív mérce“²¹.

Valóban, a plurális jelentésű kategóriák dinamizmusa nemcsak antinómiákhoz, hanem paradoxonhoz is vezethet. Az előbbiekből az következne, hogy ez új, a radikális nem más, mint éppen a már elfelejtett régi „konformálása“ — tehát a hitelesség az elfelejtett tartalom újraformálása, mégpedig a réginek be nem hódoló radikális, nonkonformista igénnyel. Adornónál azonban ez „elfelejtett“ inkább a freudi „elfojtott“ értelmében vett régi, amelynek megformálása nem más, mint a pszichoanalízisben alkalmazott radikális gyógyulást-tisztulást ígérő *ki-mondás* művészi képmása. Így válik antinómiává a paradoxon: míg a konformista művész csak tűnt idők rózsaszínű mítoszait hangszereli újra, addig a nonkonformistán radikális művész sokkhatásaiban az elfojtott, közvetetté, elidegenedetté vált érzelmeket mondja ki, és ezáltal felszabadítja őket. A Wagner-esszé

zárómondatában írja: „Valamennyi művészet legvarázslatosabbika, a zene a varázs megtörésére tanít. Miközben a védtelen ember félelmét kimondja, a védtelennéked védelmet nyújt, és újra megígéri, amit a zene ósrégi biztatása ígér, a félelem nélküli életet.“²² És így az expresszionizmus epológétája megegyezik az egzisztencializmus híveivel: a marxizmus radikalizmusát akarja összeegyeztetni a freudizmus pszichikai nonkonformizmusával.

A hitelesség kategóriája már a 30-as évek Adornójánál az egybefoglalt elmentétek tükröi: a radikalizmus és konformizmus többoldalú vetületét tartalmazza. Pl. a karmester és zeneszerző Webern-ről így ír: „Webern valójában az abszolút líra megszállottja, dirigálásának felszabadult közvetlenségében szinte minden lírát kiközösít, mindent, ami magányra, növényyszerű virágzásra és hervadásra vágyik. A zeneszerző és a karmester egymást kiegészítő viszonya egyszersmind tökéletesen tükrözi azt a szakadást, amely a mai zenét kettéhasítja. Művei, végső törekvésükben, csak önmaga számára érthetőek, dirigálása viszont mindazokhoz fordul, akiket a magányos zene magára hagyott. Csupán lehetőség kellene arra, hogy hallják.“²³ Ennek kései visszhangja a már idézett Wagner-esszé; mert a legigazibb varázs: a varázs megtörése — pl. Schönbergnél: „A zenében még sohasem hangzott ennyire igaznak az iszonyat, s ezáltal, hogy megszólal, ismét rátalál feloldó erejére, a tagadás révén. A zsidó ima, amivel az *Egy életben maradt varsoói* véget ér, a zene hangjaival tiltakozik az emberiség nevében a mítosz ellen.“²⁴ Adorno számára a hitelesség kategóriája nélkülözhetetlen volt. Az avantgarde forgatagában a művészi kommunikáció hitelességét óvta. Ezért fogalmazza meg, a hitelesség nevében, a kommunikáció paradoxonát is: „jobb csődöt mondani a kommunikációban, mint alkalmazkodni hozzá“²⁵ — mert ez utóbbi egyenlő lenne az elidegenedésnek tett behódolással.

2. Már a fiatal Adorno számára sem voltak ismeretlenek a marxi elidegenedésemélet megállapításai. „A zene — írja — a társadalmi folyamatban kizárólag az áru szerepét tölti be; értéke piaci érték. Már nem szükségletek kielégítésére és közvetlen használatra szolgál, hanem a csere kényszerének engedelmeskedik a többi javakkal együtt.“²⁶ Meggyőzően mutatja ki, hogy az eszmény—valóság, művészet—társadalom ellentmondásai a kapitalizmusban antagonisztikusak, és ezen a talajon nem is oldódhatnak meg. A *fetiszizációt*, az ebből fakadó elidegenedést, a *hallás regresszióját* és a zene kettéhasítottágában megnyilatkozó tükröződését ennek az elidegenedésnek csak a társadalom megváltoztatása szüntetheti meg — állítja ezeknek az éveknek az Adornója. A filozófus és zenész gondolatvilágát ekkor még egybeforrottan tölti ki a társadalmi és zenei rendteremtés öhrjtása.

A fétis-karakter elemzésében éleződik ki teljesen Adorno antinómiás gondolatrendszeré. És fogalmi ellentétpárjaival nem is áll egyedül. Barátja, a frankfurti iskola nagy előfutára, Walter Benjamin vele egyidőben vagy talán előtte szintén antitézisekben foglalta össze az esztétikai szféra szerkezetváltozásait.²⁷ Könnyű felfedezni a két gondolkodásmód hasonlóságát: azt, amit Adorno a *művészet és az árufétis* ellentétezésében állapít meg, Walter Benjamin a *kultikus érték és kikiáltási érték*, illetve a *kulturális javak és fogyasztási javak* antinómiáiban fogalmazza meg; ugyanez a hasonlóság az adornói *konformizmus és nonkonformizmus* és a benjaminí *hódítás kontra felrzás*, illetve *illúzió kontra valóság* antinómiái között is.

3. Végül is antinómiái egy negatív kifejelet perspektívájához vezetnek el Adornót. A *Művészet—művészetek antinómiájában* a „*kirojtosodás*“ *metaforájával* a művészet homogén közegeinek negatív dialektikáját elemzi. Mert a homogén közege problematikája Adornónál is központi szerepet játszik. De míg Lukács a homogén közegegel az ágazati művészetek autonóm létezését igazolja a sematizáló esztétizálással szemben, Adorno az esztétikum dinamizmusát hirdeti az esztétikai

kánonokkal szemben azzal, hogy a homogén közegek átlépését fontosabbnak tartja, mint magát a homogén közeg kialakulását és létezését. Elemzési tere újra viszony-tér: a Művészet és a művészetek viszonya: „A művészetek, anélkül hogy tudnának róla, talán azért is kirojtosodnak, hogy megszüntessék az ugyanazon név alá tartozók különbözőnevűségét [...] Szemben a művészetekkel, a Művészet olyanvalami, ami önmagát képezi, s benne foglaltatik minden egyes művészetben, amennyiben valamennyi művészetnek törekednie kell arra, hogy épp kvázi természetes mozzanatainak keresztül megszabadítsa magát e mozzanatok véletlenszerűségétől.“²⁸ Ennek a tendenciának a távlata azonban negatív: „A művészetekben rejlő Művészetnek ez az eszméje azonban nem pozitív, nem valami bennük egyszerűen jelenvaló, hanem egyedül negációként ragadható meg. Csakis negatívan áll előttünk tartalmilag az, ami az üres klasszifikáló fogalmon túlmenően egyesíti a művészeti ágakat: mindegyik eltaszítja magát az empirikus valóságtól, mindegyik afelé tendál, hogy ezzel az empirikus valósággal szemben kvantitatíve ellentétes szférát alakítson ki magának: történetileg szekularizálják a mágiikus és szakrális szférát. Mindegyiküknek szüksége van elemekre, melyeket abból vesznek, amittől épp eltávolodtak, vagyis az empirikus valóságból; a realizációk is az empíria területére esnek.“²⁹ Eszerint a Művészet viszonyulása ágazataihoz kettős viszonyulás: egyrészt az empíria oldaláról, megszakitottságában a Művészet csak a művészetekben létezhet (tézis); másrészt folyamatosságában a Művészet mindenütt egy és ugyanaz (antitézis). Így jut el Adorno az egység és sokféleség dialektikus lényegéhez, és a Művészet konstellációjának megjelölésében Lukács különös kategóriájának reciprok értékét fogalmazza meg: „A Művészet és a művészetek konstellációjának helye a művészet fogalmában van. Ez a fogalom egy egységet alkotó, racionális és egy diffúz, mimetikus mozzanat *pólusai között* feszül. A pólusok egyikét sem lehet elkülöníteni; a művészetet sem lehet valamelyikükre, sem pedig dualizmusukra redukálni.“³⁰ (Kiemelés tőlem — A. I.)

4. A művészetek kirojtosodása és átmenete a Művészetbe azonban antinomikus, és így éleződik ki: a művészetek nem akarnak saját homogén közegeiken belül maradni, de átlépve saját magukat, mégsem válnak Művészetté, mert ez az átlépés „a metafizikai értelem elvesztésével jár“. A különös területe tehát Adorno számára nem a művészeti immanencia, hanem az esztétikai transzcendencia szempontjából lényeges. De ez a lényeg negatív: „A művészeti ágak kirojtosodása majdnem mindig annak a kísérőjelensége, hogy az esztétikai alakzatok az esztétikán kívüli valóság után nyúlnak. Ez éppenséggel ellenkező a valóság leképezésének elvével. Mert minél inkább beereszt magába egy művészeti ág olyanvalamit, amit immanens kontinuum nem tartalmaz, annál inkább részt kell vennie abban, ami neki idegen, dologias, ahelyett, hogy utánozná azt. Virtuálisan a dolgok egyikévé lesz, azzá a dologgá, amelyről nem tudjuk, hogy mi az.“³¹ És ezzel eljutottunk ahhoz a tiszta létezéshez, amelyről már szóltunk Lukácsnál a meghatározatlan tárgyiasság során; de míg ott ez a tiszta tárgyiasság pozitíve a birtokbavétel premisszájaként jelentkezett, itt negatíve már a birtokbavétel elvesztését jelenti, mert itt nemcsak a tárgy, de a tárgy tükröződése, a művészet is meghatározatlanná, dologgá válik. Adorno *a művészet eldologiasodásának* a bemutatásával az avantgarde művészet felőrlődésének ez ars poeticáját fogalmazza meg: „A művészetek kirojtosodása a művészet hamis pusztulása.“³² A negatív távlat kiúttalan, de iránya mégis van. Itt újra a lukácsi alternatíva jelenik meg, a lebilincselés vagy felcsigázás; Adorno is az utóbbi mellett dönt, de negatíve, és az irányt a megbotránkoztatás programjában látja. Ezt egyébként kikerülhetetlennek tartja: a művészetek „elkerülhetetlen látszatjellege botránnyá lesz a gazdasági és politikai valóság olyan túltereje láttán, amely az esztétikai látzatot még mint eszmét gúnyná változtatja, mert nem nyújt semmiféle kitekintést sem az esztétikai tartalom megvalósítására“³³.

III. Ezek után a kérdés elkerülhetetlen: Adorno vagy Lukács? Mint kérdés adornói; a válasz inkább lukácsi: mindkettő, de másként.

Mindkettő nélkülözhetetlen: akaratokon kívül egészítik ki egymást. Az, ami marxi mottóként Lukács esztétikáját bevezeti, Adornónál reciprok értéként jelentkezik: „Nem tudják, de teszik” — idézi Lukács —, tudják, de nem tehetik — vallja Adorno. Ezzel antinómiáink kiélezésének végéhez értünk.

Foglaljuk össze az azonos vagy hasonló jelentésű kategóriákból építkező, de végső fokon antinómiákká éleződő kétféle gondolatrendszer hasonlóságait-különbségeit:

— a mimesis-elv, Lukács esztétikájának főposztulátuma a valóság tárgyasítását, birtokbavételét hivatott igazolni; a művészet hitelességét vigyázó Adornónál a mimesis: azonosulás az elidegenedett valósággal, eldologiasodás, amely a valóság elvesztését tükrözi;

— a határozatlan tárgyiasság Lukácsnál „az eszme érzékvé tételére” (Hegel), a művészi tárgyasítás reflexiók igazságaira vonatkozott, Adornónál a tárgy és a művészi tárgy eldologiasodását jelöli;

— Lukács pszichológiai hipotézise, az 1'-s jelzőrendszer pozitív magyarázza az esztétikai tevékenységet az alkotás—befogadás dialektikájában, Adorno tézise a fétis-karakterről és a zenei hallás regressziójáról negatív az esztétikai tevékenység degradálódását elemzi;

— a homogén közeg ontikája Lukács esztétikájában az ágazati művészetek életét, Adornónál a közeg negatív dialektikája — a „kirojtosodás” — a művészetek hamis halálát jelenti.

Lukács állításai a művészet nélkülözhetetlen pozitív szerepét igazolják „a művészet szabadságharcában”, és esztétikája, nélkülözve minden „kincstári optimizmust”, végig pozitív perspektívájú harc a művészet elméletén belül jelentkező dogmatizmus és revizionizmus ellen.

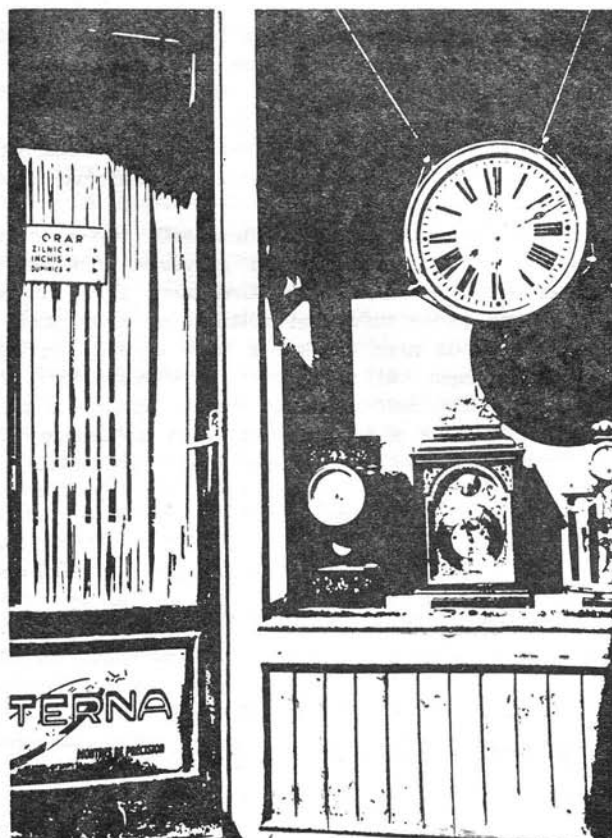
Adorno tagadásai szintén a művészet nélkülözhetlenségét vizsgálják, és írásai a felőrödés krízisében negatív radikális tiltakozások a művészetelméleten belül jelentkező koncesszió, konformizmus ellen.

Állításaik és tagadásaik különbségei végül is kutatásaik történelmi-tárgyi különbségeire derítenek fényt. Mert Lukács a polgári művészet elemzésével az emberiség öntudatát fedezi fel a művészetben, és a jövő társadalom művészetének a távlati felé fordul, Adorno pedig tudatosan vállalva az avantgarde irracionális harcát a jelennel, nem tud, de nem is akar e harc búsképű lovagjának szerepköréből kilépni. És e kettősségen túl már nincs továbbgondolás: Adorno igaza kíséri az egyik világ által determinált művészet sorsát, Lukácsé a másikat. A történelmi tények jelenéből következik a jelenkori esztétika kettőssége: Lukács visszafelé tekintve kitzúta a jövő perspektíváját, Adorno e perspektíva nélkül a jelen ádáz harcát vívja.

JEGYZETEK

1. Vö. Almási Miklós: A lukácsi ontológia és az esztétika. Látóhatár, 1973. június. 203.
2. Lukács György: A különőség. Budapest, 1957.
3. I.m. 200.
4. Lukács György: Művészet és társadalom. Budapest, 1971. 14.
5. Almási Miklós: I.m. 202.
6. Lukács György: Az esztétikum sajátossága I. Budapest, 1965. 322.
7. Uo.
8. I.m. 571—643.
9. I.m. 593.
10. I.m. 666—667.
11. I.m. 674.

12. Uo.
13. I.m. 676., 672.
14. Almási Miklós: I.m. 203.
15. Abraham A. Moles: Információelmélet és esztétikai élmény. Budapest, 1973. 168.
16. Lukács György: Az esztétikum sajátossága I. 643., 672.
17. Erős Ferenc: Az „egyvesszós jelzőrendszer” paradoxona. Világosság, 1973. december. 748.
18. Idézi Zoltai Dénes: A modern zene emberképe. Budapest, 1969. 276.
19. Vö. Th. W. Adorno: Philosophie der neuen Musik. Europäische Verlagsanstalt. Köln, 1966.
20. Vö. Angi István: Az avantgarde paradoxonai. A Hét, 1974. március 1.
21. Zoltai Dénes: I.m. 282.
22. I.m. 306.
23. Idézi Somfai László: Webern. Budapest, 1968. 117.
24. Theodor W. Adorno: Zene, filozófia, társadalom. Budapest, 1970. 161.
25. Idézi Barlsi László: Adorno antinómiái. Helikon, 1968. 3—4. 506.
26. Idézi Zoltai Dénes: I.m. 266.
27. Vö. Walter Benjamin: Kommentár és prófécia. Budapest, 1969.
28. Theodor W. Adorno: A Művészet és a művészetek. Helikon, 1968. 3—4. 428.
29. Uo.
30. Uo.
31. I.m. 429—430.
32. I.m. 431.
33. Uo.

Finta Edit: A planéták elsietnek

Lukács Györgyről ideiglenesen

E sorok keletkezésüket olvasmányoknak, tanulmányokkal, könyvekkel és egyes esetekben — sajnos — csak könyvcímekkel való találkozásoknak köszönhetik.

Ne feledkezzem meg a kéziratokról sem. Immár a második romániai Lukács-disszertációt olvasom el készségesen vállalt hivatali kötelességből. Ne maradjon említés nélkül, hogy Tertulian hosszú évek óta kitartóan dolgozik annak érdekében, hogy az a Lukács György (különben többnyire Georg Lukács vagy egyenesen Georg von Lukács néven), aki inkább csak nemzetközi visszhangot keltő név volt nálunk, s munkáit azon kevesek olvashatták (például Tudor Vianu), akik a német kultúrkörrel is szorosabb kapcsolatban álltak, hovatovább a román tudományos életbe befogadott érték legyen: művei közül egyesek, és nem is a másodrendűek, immár román nyelven is olvashatók. A háború után hosszú ideig a román nyelvű bibliográfiákban Lukács egyetlen vékony füzetkével, egy Leninről szóló előadásával szerepelt. De már jó néhány évvel ezelőtt testes antológia jelent meg Lukács tanulmányaiból Tertulian válogatásában és előszavával. Újabban pedig *Az esztétikum sajátosságának*, Lukács nemcsak esztétikai főművének két hatalmas kötete fekszik — gondolom, nemcsak a könyvkereskedések kirakatában, nemcsak a könyvtárak polcain, hanem — komoly érdeklődők asztalán is. A romániai Lukács-befogadás még távolról sem lezárt történetéből, lehet, csak társszerkesztői hiúságból, nem szeretném kifelejteni azt a két kis kötetet, amely a filozófus és az esztétikus Lukács műveiből ad nagyon szerény, de mégis jellegzetes válogatást a *Téka*-sorozatban, Bretter György gondozásában és előszavával. A viszonylag gyéren terjedő magyarországi és a kevesek által olvasott német Lukács-kiadások mellett ez a két könyvecske vált a romániai magyar olvasók fő forrásává (nem a szakemberekre, hanem az érdeklődőkre gondolok).

A Lukács Györgyről szóló „Sekundärliteratur“ áradatában — melynek tömeget hirtelen megnövelte a filozófus 1971-ben bekövetkezett halála — apadásnak egyelőre és perspektívában semmi jele; túl a germán nyelvterületen komoly Lukács-könyvek jelennek meg Olaszországban, Franciaországban, Angliában, az Egyesült Államokban. A tanulmányok és cikkek már megszámlálhatatlanok. Az utókor megkezdte egy nagy eszmei hagyaték feldolgozását, rendszerezését, megvitatását és befogadását. Ennek a folyamatnak még a legelején vagyunk. Szerencsére és remélhetőleg még sokáig nem tűnik el a Lukács életét, példáját és művét kísérő szenvedélyes igenlés és elkeseredett tagadás harca e két végtel között azokkal, akik akár a marxista, akár a nem marxista táborban elsősorban tárgyilagos ismeretre s ennek alapján válogatásra törekcszenek: mit kell elutasítaniuk, mit fogadhatnak el Lukács tanításából és példájából.

Annak ellenére, hogy munkám és érdeklődésem ezekben az években nagyon távol esik Lukács filozófiai és esztétikai problematikájától, nemcsak az említett disszertációk, hanem az elfojthatatlan érdeklődés is kezembe adja időnként egyik-másik szövegét és a róla szóló írásokat.

Nemigen szoktam nem olvasott könyvekről írni, most sem teszem. De jellem, hogy rendkívüli módon érdekelnének — és fájlalom, hogy még nem jutottam hozzájuk — azok a szövegek, amelyeket a múlt évben adtak ki Párizsban, francia fordításban Lukács Györgynek a harmincas években Oroszországban

publikált írásaiból. Összefüggéseikben, teljességükben nem ismerhetjük őket, hiszen amennyiben egyáltalán megjelentek kötetben, csak szétszórva találhatóak meg Lukácsnak közvetlenül a második világháború után kiadott tanulmányköteteiben, az 1960 óta egymást követő gazdagabb tartalmú válogatásokban, valamint külföldi publikációkban, főként a nyugatnémet Luchterhand kiadó által megindított és még távolról sem befejezett összegyűjtött művekben, amelyeknek a kiadói tervekben szereplő utolsó két kötetéről, az *Ontológjáról* és az *Etikáról* bizonyosan tudjuk, hogy már nem fognak elkészülni.

Egy dolog mindenesetre biztos: Lukács végleges elhallgatása óta is (utolsó nyilatkozatát kevéssel halála előtt adta) a Magyarországon és külföldön kiadott könyvei, valamint a róla szóló újabb könyvek és tanulmányok tanúsága szerint nem gyengülő, élénk, hatékony, vitatott módon továbbra is jelen van e század-utó szellemi életében.

Gondolom, joggal kívánhatnák tőlem vagy Lukács bármelyik ismerőjétől, hogy ha tagadja is a végleges Lukács-kép lehetőségét, legalább a saját nézeteit és ítéleteit fejtsse ki erről az életében és holtában annyira vitatott gondolkodóról. Ezt az igényt kielégíteni nem tudnám, és úgy érzem, hogy egyelőre sem szükség, sem lehetőség nincs az ilyen vállalkozásra. Nem mintha lehetetlen volna általában. De lehetetlen most és lehetetlen még. Egyelőre (akarva-akaratlanul) bele kell törődnünk abba, hogy Lukácsot különböző tükrök különböző — gyakran nagyon is eltérő — szögekből, különböző nézetekben mutatják be.

Magam sem tehetek mást, mint hogy az adott helyzetben, amelybe valóságos lelkiismereti szóláskényszer hozott, felvázolom az én Lukács-képemet, amelyet talán — vagy éppen biztosan — szépit az iránta érzett csodálat és, meglehet, annak a bíráló nézőpontnak az érvényesítése, amelyből megközelítem.

A consensus omnium egyelőre és még hosszú ideig lehetetlen Lukács körül.

Vagy talán mégis lehetséges egyetlen, de véleményem szerint rendkívül fontos kérdésben, amelyben barát, ellenfél, sőt ellenség is, mint elemi tényben, meg-egyezhet. Akár plusz, akár mínusz előjellel állapítjuk ezt meg, Lukács különleges helyet foglal el azoknak a XX. századi nagy intellektüeleknek a sorában, akik a munkásmozgalomhoz, a marxizmushoz és a szocializmus eszméjéhez csatlakoztak. Az útitársak, a vendégszereplők nagy részétől eltérően (a két kifejezést minden pejoratív melléközöngé nélkül használom), Lukácsra két vonás jellemző: a leggazdagabb szellemi fegyverzetben jött, és 1918 decemberétől haláláig a kommunizmus híve és a kommunista párt követője volt. Egyéniségének különleges súlyát, azt is mondhatnám, hogy viszontagságos és végső fokon dicsőséges sorsának egyéni varázsát ez a kettősség adja. A polgári művelődés teljes fegyverzetében jött, melyet ő átkovácsolt a kommunista értelmiségi és írástudó fegyverzetévé. Kitaróan törekedett arra, hogy egységét teremtsen elv és tett, elmélet és cselekedet között, és amikor ez — nem az ő hibájából — nem sikerült, tovább szolgálta meggyőződését a marxista irodalomkritikus, az esztétikus és a moralista minőségében. Ismétlem, mások más oldalról akár negatívumnak tekinthetik ezt, de az én meggyőződésem szerint Lukács példája azt mutatja, hogy a XX. század társadalmi, politikai és tudományos forradalmainak közepette ez a magatartás, ez az elkötelezettség nemcsak lehetséges, nemcsak mérhetetlenül kockázatos, hanem rendkívül termékenynek is bizonyulhat.

Ugy érzem, hogy Lukács György nemcsak méretekben, hanem tartalmakban is rendkívül gazdag gondolkodói és publicisztikai életműve a kommunista értelmiségi helytállásából született. S ezt a művet nemcsak a helytállás fényei világítják meg, hanem e fényben megmutatkoznak az áldozatok és kockázatok nyomai, sebei, hegei.

Még egy szempont, amelyben, ha nem is teljesen, de mint értékelési alap keresésében lehetséges a szélesebb körű egyetértés. Feltétlenül számításba kell

venni azt a körülményt, hogy Lukács közel hetven évet átfogó irodalmi-tudományos tevékenysége nem kalendarisztikusan, de lényegében visszanyúl a XIX. századba. És azt is, hogy tájékozódása, megint lényegében és szükségszerűleg is, az embersors és az életkor okán (és öregkori évtizedeinek csodálatraméltó termékenysége ellenére) nemcsak a megpróbáltatások miatt, amelyekeken átment, valószínűleg lezárult a második világháború végével.

Erzékeltesse ezeket a megállapításokat két életrajzi adat: Lukács harmincnégy éves volt a magyar kommün idején, és hatvanéves korában került újból haza, a második világháború után.

A hatvanas évek Lukácsa életének utolsó évtizedében a Belgrád rakparti lakásán fogadott rengeteg külföldi látogató előtt és írásos nyilatkozatokban is a legkülönbélebb problémákban nyilvánított véleményt, nem mindig teljes tárgyismerettel és illetékességgel. Ezt még ki is egészíthetném azzal, hogy Lukács egész életművéből, amennyiben egyáltalán már áttekinthető, nagy kockázatok nélkül megállapíthatóan kitűnik, hogy műveltségének erővonalai az első világháború előtt rajzolódtak ki, és ezen a különben nem szűk szellemi mezőn követett is minden későbbi fejleményt, bár a korábbi immanens ismeretei gyakran gyengültek a polemikus elutasításban. Már látható azonban, hogy nem tartott lépést azokkal a forradalmi átalakulásokkal, amelyek filozófiában, szociológiában, általában a társadalomtudományokban következtek be, és amelyek látványos kibontakozásának valójában csak a második világháború utáni évtizedekben lehetünk tanúi. Márpedig ezek a változások, ezek az átalakulások pontosan azokat a területeket hatották át a legmélyebben, pontosan azokat a módszereket kérdőjelezték meg, amelyek Lukács kutatási területei és amelyek Lukács gondolkodási, módszertani fegyvertárához tartoztak.

Nem csökkenti Lukács tényleges érdemeit, ha azt állapítom meg róla, hogy ő lényegében az előző korszak embere maradt, de az is biztosnak tűnik, hogy ha valaha is megírják korunk átfogó és nagyjelentőségű tudományos forradalmi közül az embertudományok forradalmának történetét, abban fontos hely illeti meg majd Lukács Györgyöt is, aki úgyszólván hidat alkotott a Kant és Hegel utáni filozófia XIX. századi törekvései és az emberközpontú tudományosság jelene között. Ezt a helyet — a hipotézisemet tovább vezetve — talán az fogja meghatározni, hogy Lukács élete és műve egyik nélkülözhetetlen előfeltétele a marxista filozófiai törekvések áthagyományozásának, valamint jelenlétének a ma szociológiai és esztétikai törekvéseiben.

Természetesen jól tudom, hogy a marxisták e nagy és fontos munkájában Lukács nem állott és nem áll egyedül. Kortársai, harcostársai voltak, tanítványai és követői vannak ma világszerte. Azonban a saját területén kiemelkedően egyetlen, nemcsak tudásban és termékenységben (e vonatkozásban talán van kit hozzá hasonlítanunk), de abban az önfegyelemben is, amelyet vállalt és amely legalább annyira megvilágította és táplálta gondolkodását, mint ahogy nemritkán meredek akadémikusok elé állította, válságokba sodorta, vívódásokat kényszerített rá. Mindezekben Lukács csodálatos lelki erővel, súlyosabb szellemi sérülések nélkül, rendkívüli szellemi ellenállóerővel ment át.

Ha egy élet és egy példátlanul gazdag életmű e betájolása helyes, és hitem szerint az, akkor ebből még egy következtetés is adódik Lukács igazságos értékeléséhez: nem az a főkérdés, hogy igaza volt-e mindenben, vagy egyáltalán igaza volt-e. Példának okáért nem az a kérdés, hogy esztétikai rendszere, kritikai kritériumai, konkrét ítéletei, normatív igényei, etikai álláspontjai, ontológiája teljes választ adnak-e a mi korunk nagy kérdéseire. Ezek a válaszok különben is lehetetlenek még, és természetesen egyelőre még inkább lehetetlen marxista szintézisük. A kérdés, az igazságos kérdés, amelyet Lukács életművével kapcsolatban felvethetünk, inkább a következő: termékeny eszmék forrása-e ez az élet-

mű a kortársak és immár az utókor számára? Van-e példás elem erkölcsi magatartásában, tudományos etikájában?

Az én válaszom csak egy lehet: feltétlenül van.

Az a tény, hogy a lukácsi hagyaték annyira áttekinthetlenné vált, annyi interpretációt tesz lehetővé, az állásfoglalások és az ítéletek olyan változatosságát: a teljes elutasítástól a teljes elfogadásig terjedő skálán; nemkülönben az, hogy egyáltalán olyan sokan és olyan intenzíven foglalkoznak vele, bizonyítja művének jelentőségét a ma és a holnap számára, kapcsolatát a kor időszerű és továbbra is életbevágó problémáival.

Ebben a perspektívában még mielőtt ezt az ideiglenesnek szánt fejtegetést ideiglenesen lezárnám, szeretnék néhány szót szólni Lukács szellemi alkatáról és vérmérsékletéről. Az alkat és a vérmérséklet határozza meg az ember ízlését, amelyet egyaránt színezhettek élettapasztalatai és racionális meggyőződései, az ízlés pedig természetesen formálhatja racionális meggyőzéseinek a kifejezését is. Az esztétika viszont alkat, ízlés és ráció együttes jelentkezésének a területe.

Egyesek indokoltan bírálják Lukács egyoldalúságát, azt, hogy esztétikai rendszerének gerincévé és végső pontjává a realizmus elméletét tette, hogy nagyon kevés megértést, hozzáténném: gyér érdeklődést mutatott a XX. századi irodalom és művészetek forradalmi átalakulásai iránt. Gyakran azonban nem értik meg (legalábbis az általam ismert Lukács-íródalomban nemigen láttam nyomát annak, hogy ezzel a kérdéssel bárki is tüzetesebben foglalkozott volna), hogy ez esetben valójában esztétikai rendszerbe öltöztetett szubjektív ízlésítéletekkel állunk szemben. Egy nagy gondolkodónak ízlésítéleteivel, akinek ismeretei igen mélyek, igen átfogók a maga területein, és aki ezek alapján egy újfajta hegelianus zártságot ad gondolati rendszerének. Sőt, félek, hogy Lukácsra nézve bizonyos mértékig még hátrányos is, ha összehasonlítjuk Hegel esztétikájának kicsengését az ő esztétikájának végkövetkeztetéseivel. Hegel filozófiája tudatosan zárt. A világtörténelmi színjáték lezárulásával a világszellem abszolút szellemként visszateér önmagához. A bölcsesség csak a történelem alkonyatában válik tökéletessé. Csak akkor hangzik fel Minerva baglyának kuvikolása. De a vélt világalkonyatban Hegel esztétikájának utolsó lapjain felismeri, hogy az általa végleges eltűnésre ítélt művészetek fája új ágakat hajt, ki is virágozik — éppen a regény formájában. Hegel felteszi a kérdést: ezek a fura képződmények, amelyek nem férnek el sem a régi irodalom műfajaiban, még kevésbé az ő rendszerében, a művészet termékei-e egyáltalán? Hegel válasza az, hogy amennyiben a művészet régi határozmányait alkalmazzuk rájuk: nem. De ha új módon látjuk és értelmezzük őket, akkor: igen. És itt következik Hegelnél a „regényes“ új kategóriájának körülírása, mellyel utat nyit a romantika és a realizmus esztétikájának. Lukács a modernizmusnak, avantgardizmusnak nevezett művészeti törekvések még ilyen feltételes életjogát sem hajlandó elismerni. Elutasító ítéletét tudományos formába öltözteti. Holott meggyőződésem szerint egy klasszikus hajlamú ízlés irtózását fejezi ki a tőle nagyon idegen, valóban gyakran torzonborz, de ma már fölösleges bizonygatni, hogy mennyire termékeny törekvésektől. Dialektikus gondolkodási módszerének és merev esztétikai rendszerének ellentmondása jelentkezik a lukácsi esztétikának ebben a zártságában.

Szinte fölösleges jeleznem: a fentiekben nem Lukács „értékelését“ kíséreltem meg. Ennél összehasonlíthatatlanul szerényebb célt tűztem ki magam elé. A magam számára és talán a mások számára sem egészen érdektelenül ki akartam jelölni művének már ma áttekinthető részében azokat a pontokat, ahol értékek jelentkeznek nyilvánvalóan, és ahol van mit kutatniuk a mélyebb rétegek kincskeresőinek is.

Gondolatok a filozófiai antropológiáról

C. I. Gulian könyve — *Antropologie filozofică*. Editura politică. București, 1972 — már csak tartalmi gazdagságánál fogva is mintegy kizárja annak lehetőségét, hogy pusztán alkalmi margóul szolgáljon antropofilozófiai eszmefuttatások számára. Igaz, maga a szerző, bizonyos értelemben, lehatárolja könyvének tulajdonképpeni problematikáját. „Azt a célt tűztük ki magunk elé — írja —, hogy a filozófiai antropológiát elsősorban az emberi személy struktúrájának és szituációjának oldaláról dolgozzuk ki, minthogy az értelem érték-elméleti síkjait, a cselekvés, az alkotás, az erkölcsi értékek stb. problémáit más munkákban már tárgyaltuk és fogjuk még tárgyalni. A személyiségelmélet mint különálló munka kötelező megkoronázása lehetne az emberi személy struktúráját és szituációját felölelő problematikának.“ (19.) Ám e sajátos lehatárolás ellenére, a könyvben feldolgozott és rendszerezett tudományos anyag méretei, a problémamegközelítés távlatai, de nem utolsósorban a szintézisre való törekvésnek, az általánosításnak rendszerépítő jellege folytán a vállalkozás olyan arányúnak és természetűnek bizonyul, hogy egyszerű számbavétele is jogosan igényli a marxista alapokon felépülő filozófiai antropológia általános elvi követelményeivel, jelenlegi lehetőségeivel és nyílt vagy rejtett kérdőjeleivel való egyenes szembesítést. Más szóval a könyv egész mondanivalójának felmérése akarva-akaratlan szétfeszíti a pusztá recenziálás hagyományos formakereteit.

A marxista antropológia szükségességének, lehetőségének és sajátos követelményeinek kérdése már a hatvanas évek elejétől kezdve a jelenkori marxista gondolkodás egyik igen hatékony erjesztőjének bizonyult. Ezúttal nem is annyira a kérdés közvetlen megválaszolásának kísérleteire gondolunk, hanem inkább magának a megújulás szükségességének a felismerésére és tudatosodására. Természetesen ez az erjedés — mint minden forradalmi változás — óhatatlanul együtt jár az ellentmondások tudatosításával, a váratlan megtorpanás lehetőségével. Gulian professzor könyve már csak közvetve, áttételesen utal e vezűadás-folyamatra, hiszen a szerző számára a marxista filozófiai antropológia létjogosultsága tulajdonképpen már lezárt kérdés. C. I. Gulian nemzetközi viszonylatban is az elsők között foglalt pozitívan állást ebben a kérdésben (*Problematica omului*. București, 1966), úgyhogy a marxizmusra alapozott filozófiai antropológia lehetőségét egyértelműen igenlő felfogása aligha szorul külön magyarázatra. Saját munkássága során megszilárdult meggyőződésének ad hangot, amikor így vall: „Marxisták számára az ember implicite és explicite a filozófia elsőrendű és állandó témája volt, és az ma is.“

Tárgyilagosan számot kell vetnünk azonban e hitvalláshoz kapcsolódó kérdőjellel: miképpen egyeztethető össze a marxizmus mint szigorúan tudományos elmélet az antropofilozófiai megközelítéssel? Vajon teljesen megalapozatlan álláspont-e az, amely nem lát módot az effajta összeegyeztetésre? Igazat kell adnunk Al. Bobocnak, aki a könyvet méltató cikkében (*Revista de filozofie*, 1974. 8.) fenntartásokat fűz a szerző ama véleményéhez, amely szerint „az egzisztencializmus közelebb áll a marxizmushoz, mint a strukturalizmus, amely a megismerés »deszubjektíválásának« ürügyén elméletileg arra törekszik, hogy felszámolja az embernek, az élet értelmének, az értékeknek a problematikáját.“ (253.) Ám ha a kérdést gyökerénél kívánjuk megragadni, akkor nem elegendő egyszerűen kifo-

gásolni a strukturalista szemlélet szóban forgó értékelését, már csak azért sem, mivel önálló filozófiai állásponttá abszolutizált minőségében a strukturalizmus valóban menthetetlenül szembekerül a marxi dialektikával. Tudomásul kell vennünk, hogy Gulian álláspontjából *logikusan* következik az althusseri felfogás egyértelmű elutasítása, mivel e logika számára az a reális kérdőjel, amelyből az althusseri értelmezés sarjad, tulajdonképpen nem létezik. Miért? Részint azért, mert azzel, hogy a szerző lehatárolja a maga tárgykörét, mintegy zárójelbe teszi a megválaszolatlan problémákat, részint pedig azért — és ez a döntő —, mert számára „az ember problematikája“ különböző szaktudományok, illetve filozófiai diszciplínák anyagában konkrétan adott, tehát „az embert“ mint *elméleti tárgyat* nem kell külön megkonstruálni.

Már a *Problematica* omulában a szerző a filozófiai antropológia hivatását abban a kettős feladatban jelölte meg, hogy egyrészt szintetizálja és általánosítsa az emberrel foglalkozó valamennyi szaktudomány eredményeit; másrészt, hogy beépítse magába azokat a sajátosan filozófiai problémákat is, amelyeket az egyes filozófiai diszciplínák külön-külön felvetnek. Ugyanezt az értelmezést viszi tovább jelen könyvében, amikor megállapítja, hogy a filozófiai antropológiát kettős általánosítás jellemzi: egyfelől az egyes szaktudományok — az antropológia, pszichológia stb. — kérdéseinek, másfelől az olyan filozófiai diszciplínák, mint az etika, a szociológia, az axiológia problémáinak és eredményeinek általánosítása. (11—12.)

Kézenfekvő tehát, hogy a filozófiai antropológia nem lehet problematikus, hiszen általánosításai számára a tényanyagot különböző szak-, illetve filozófiai diszciplínák megállapításai, igazságai kínálják. De vajon tényleg elvezethet-e ez az út az *emberi lényeg* megismeréséhez? Létrejöheth-e valóban a biológiai antropológia, a pszichológia, szociológia, etika stb. kínálta információkból, valamiféle kettős általánosítás útján, az *ember* filozófiai fogalma? És ha igen, tényleg tudományos fogalom lesz-e ez, olyan fogalom, amely a valóságban rendelkezik tárgyi megfelelővel? Ugyanis nem ok nélkül vette elő újból a filozófia Diogenész lámpáját. Joggal kérdi: hol az Ember?, mert egyelőre inkább csak az „antihumánusot“ észleli, és lépten-nyomon azt tapasztalja, hogy a társadalmi viszonyokban nem a Ráció, hanem az abszurdum dominál. Vajon eltekinthet-e a filozófiai antropológia attól, hogy az emberinek nevezett létforma az egyéneket ellentétes osztályokba sorolja, hogy nagy embercsoportok *idegenekként*, gyűlölködéssel néznek egymással farkasszemet; hogy a társadalmi, politikai személyiséggé emelkedés egyzersmind az egyének sokaságának „tömegé degradálása“, és megfosztása az emberi lét meghatározó dimenzióitól?

Lám a kérdőjel — akár tetszik, akár nem — létezik, és léte arról árulkodik, hogy a filozófiai antropológia nem merítheti tárgyát a jelzett módon, hiszen ebben a formában ez „a tárgy“ lényegében illuzórikus. Úgy tűnik tehát, hogy a kiindulópontot másutt kell keresni, hogy a tárgy elméleti megkonstruálása mégiscsak az első követelmény. Egyébként éppen erre utal — noha csak közvetve, és főleg a fonákjáról közelítve meg a problémát — Al. Bobocnak az az észrevétele, amely szerint kívánatos volna, hogy a szerző kifejtse a maga álláspontját a marxista filozófiai diszciplínák rendszeréről, és e rendszeren belül tisztázza a filozófiai antropológia státusát. (*Revista de filozofie*, 1974. 8. 999.) Nos, ebben a formában a kérdés megoldására — a tudomány állásának, illetve a marxizmus önmegismerésének jelenlegi szintjén — aligha vállalkozhatna bárki is. Am megítélésünk szerint a feladat egyelőre nem is ez, hanem inkább abban áll, hogy a jelenkori rendszerelmélet felvetette problémák perspektívájában újra átgondoljuk a marxi totalitáskonceptió elvi és módszertani követelményeit, és tisztázzuk végre az elidegenedésemélet helyét és szerepét a marxi társadalomfelfogás egészében általában, és determinizmus-konceptiójában különösen. Csakis ezen az alapon kezdeményezhet a marxizmus érdemleges vitát a strukturalizmussal.

A német ideológiában megfogalmazott előfeltevésre hivatkozva C. I. Gulian a filozófiai antropológia vizsgálódásának kiindulópontját a „konkrét egyén”-ben jelöli meg. De mi szavatolja a konkrétságot a filozófiai megismerés szintjén? Nos, ha a konkrét sokféle meghatározás egysége, akkor a különböző jellegű tényekre — a természettudományok és társadalomtudományok, illetve a szaktudományok és filozófiai diszciplínák adataira — alapozott általánosításnak meg kell őriznie ezt az *összetettséget*, de nem ékárhogy, hanem a különös tárgy egyetemes jegyeként. Ebben az értelemben a filozófiai általánosításnak az ember biológiai, illetve pszichológiai meghatározottságára vonatkozó ismeretekből ki kell hámoznia és meg kell ragadnia a személyt mint *struktúrát*; az ember társadalmi-történelmi lény minőségét dokumentáló szociológiai, etikai, kultúrfilozófiai stb. ismeretek birtokában viszont a filozófiai általánosításnak el kell jutnia a személynek mint *situációnak* a megismeréséhez és megértéséhez; végül, ha mindezt az axiológia kínálta perspektívába helyezi, és az embert mint értéket létrehozó cselekvést veszi szemügyre, akkor a filozófiai általánosításnak rá kell bukkannia a személyiségre mint értelemre, mint célra.

Kétségtelen, felette impozáns az a mód, ahogyan a szerző a modern pszichológia eredményeiből, már szinte tudományrendszerezést nyújtó alapossággal, megpróbálja kiolvasni azt az *általános struktúrát*, ezt „az emberi-biopszichikai rendszert” (16.), amely megítélése szerint az „emberi természet” üres, spekulatív fogalmát objektív valóságot feltáró tudományos fogalommal helyettesítheti. A könyv második fejezete — *Omni cu sine inveni* (Az ember önmagával) — már címében is jelzi, hogy a szerző véleménye szerint a lélektan *tárgya* — ez mindenekelőtt a modern személyiséglélektanra, azon belül is különösen az ún. „rétegződésemleletekre” vonatkozik — nem más, mint az *ember önmagában*. Ilyenképpen a filozófiai általánosítás ezen a síkon a tárggyal mint *közvetlen, konkrét* adottsággal kerül szembe. Ezt a biopszichikai, azaz „természeti” adottságot kell tehát a továbbiakban *situáció* mivoltában szemügyre vennie. Csakhogy a *situáció* lényege — miként azt a harmadik és egyben utolsó fejezet címe is mutatja — az embernek a léthez való viszonya. „Az ember és a lét — állapítja meg a szerző — az alapvető és legátfogóbb egzisztenciális viszonyt jelzi, mivel magában foglalja ember és természet, ember és történelem, egyén és társadalom viszonyát.” „Az egzisztenciális viszony fogalmához való visszatérést” a szerző azzal indokolja, hogy ezt a viszonyt „a totalitás módszertani elve kötelező módon megköveteli”. (173.) Nos, nyilvánvaló, hogy ilyenformán a totalitás már nem kiindulópont, és nem is lehet az, mivel a filozófiai általánosítás az embert önmagában már előzőleg megtalálta a biopszichikai struktúrában. Itt tehát nem az emberről van szó mint *totalitásról*, hanem egy olyan szintéziskísérletről, amely az *összességet* már *meglevő adottságokból* kívánja megalkotni. Igaz, a szerző nem lát ebben a kettősségben elvi akadályt a tárgy egységes értelmezésében, mivel szerinte „a Sein mint az ontológia lényegi fogalma önmagában véve semleges terminus, és csupán tőlünk függ, hogy semlegesen és kritikailag használjuk, vagy metafizikusan, spekulatívan”. (173.) Nos, túl azon, hogy a Sein mint filozófiai kategória óhatatlanul tartalmazza a lét természetének, mikéntjének elvi megítélését is, egyszóval eleve nem lehet semleges, még ez a semlegesített fogalom sem változtathat azon a tényen, hogy ember—lét kölcsönviszony problémája már eleve előfeltételezi a tárgynak mint totalitásnak elméleti definiálását. Ha a filozófia „az emberi természet” titkának megfejtését a személy biopszichikai struktúráját vizsgáló önállósult résztudományok ismeretanyagában véli megtalálni, akkor számára *az ember* eleve nem létezhet mint *sajátos lényeg*, mint totalitás.

Mi hát az ember mint totalitás? Manapság gyakorta szokás idézni a Feuerbach-tézisek 6. pontját, amely szerint „az emberi lényeg nem valami, az egyes egyénben benne lakozó elvontság. Az emberi lényeg a maga valóságában a tár-

sadalmi viszonyok összessége.“ Jellemző, hogy az értelmezések zöme jobbára arra szorítkozik, hogy óvatosságra intse az idézett gondolat szó szerinti interpretálóit, mondván, hogy az effajta értelmezés egyenlő az ember feloldásával a társadalmi viszonyokban. Ennek a fenntartásnak a tulajdonképpeni indítéka az a helyellközettel meg is fogalmazott nézet, amely szerint az ember több, mint társadalmi viszony. Ám ha konkrétan feltesszük a kérdést: mi ez a plusz, akkor nyomban kiderül, hogy itt inkább a társadalmi viszony értelmezése körül van a hiba. Mert végtére is a szubjektivitás nem társadalmi viszony? Avagy a társadalmi viszony nem éppen abban különbözik a természeti összefüggéstől, hogy benne meghatározóan jelen van a szubjektivitás mozzanata? Úgy tűnik, a társadalmi viszony fogalma azonosult a külsővé-idegenné, dologivá torzult viszonyok képzetével, és ennek folytán az emberi és a társadalmi lényegi azonossága szinte már felfoghatatlan.

Véleményünk szerint a 6. Feuerbach-tézis az embert mint *totalitást* kívánja meghatározni. Ebben az értelemben Ember egyenlő Társadalom. Következésképp a filozófiai antropológia lényege szerint nem más, mint társadalomontológia. C. I. Guliannek igaza van, amikor úgy ítéli meg, hogy „az ontológia terminus használatára az egzisztencialisták részéről mind elvi, mind terminológiai jogbitórlás“. Érvelése azonban célt téveszt, hiszen az egzisztencializmus ballépése nem ott kezdődik, hogy „az ontológiát leszűkíti az antropológiára“ (220.), hanem azzal, hogy magát az antropológiát ez elidegenedett, a mindennapok gondjaiban vergődő, természeti egyén testére mintázza, és ezzel elvi alapjaiban szűkíti le. Lehetetlen az egzisztencialista álláspontot meghaladni mindaddig, amíg az embert az elszigetelt, természeti egyénben keressük. A marxai kiindulópont a *társadalmi egyén*, és ezért ebben az előfeltevésben a tárgy sajátos totalitás: „Társadalomban termelő egyének — ennél fogva az egyének társadalmilag meghatározott termelése természetesen a kiindulópont“ — olvassuk *A politikai gazdaságtan bírálatához* írott Bevezetésben.

C. I. Gulian könyvének vitathatatlan érdeme a szituáció fogalmának tudományos átértelmezésére tett erőfeszítés. Nemcsak arra vállalkozik, hogy e fogalmat történelemfilozófiai dimenzióiban bontsa ki, hanem arra is, hogy marxista jelentéstartalommal töltsse, nevezetesen azáltal, hogy elsőrendű módszertani követelményként fogalmazza meg a szituációnak „osztályok, osztályviszonyok, politikai pártok, történelmi változások“ fogalmaiban való konkretizálását. (167.) Aligha férhet kétség ahhoz, hogy ily módon a szituációfogalom szociológiai, sőt politikatudományi jelleget és funkcionalitást nyerhet, s mint ilyen tényleges módszertani alapot kínál az egzisztenciális viszony társadalmilag konkrétabb elemzéséhez. Kérdés azonban, hogy kezdhet-e valamit a filozófiai antropológia az effajta konkrétással, és ha igen, miként kell eljárnia ahhoz, hogy ebben a konkrétásban felfedje a maga tulajdonképpeni tárgyát. Nem kellene-e ezt „a konkrét“ embert, akit a biopszichikai struktúrában már egyszer felfedezni vélt, újrakeresnie az osztályokban, osztályviszonyokban, politikai pártokban, történelmi változásokban? Kétségtelenül indokolt a kérdés, hiszen ha az antropológia rendeltetése választ adna a „Mi az ember?“ problémára, akkor magát a szituációt is (a fentebb meghatározott konkrétágában) az emberi lényeg felfedése érdekében és irányában kell vallatóra fognia. Nos, mivel a szerző az „emberi természet“ spekulatívnek, üresnek minősített fogalmát már a kiindulópontban elvetette (ezt az álláspontját egyébként Al. Tánase is bírálja a könyvről szóló recenziójában — *Revista de filozofie*, 1974. 8. 991—996.), és a személynek mint biopszichikai struktúrájának a fogalmával helyettesítette, ez a *visszakapcsolás* mint logikai lehetőség immár ki van zárva. Kizárt, mivel a kétfajta általánosítás szükségképpen két különböző elvontságot hozott létre: a biopszichikai létben a természeti egyént önma-

gában; a szituációban pedig az emberrel szemben önállósult társadalmi létet önmagában. „A filozófiai antropológia összefoglaló távlatában — írja a szerző — az egzisztenciális problematika (az ember—lét viszony) általánosítja mind a pszichikai jelenséget és tapasztalatokat, amelyek egyéniek, mind pedig a szellemeket, amelyek objektívek: axiológiaiak és társadalmiak.“ (169.) Ebben a jellemzésben szembeötlően megmutatkozik ez általános szükségszerű módszertani dichotómiája. Így bosszulja meg magát az az előfeltevés, amely az egyént biopszichikai struktúráként gondolja el, hiszen óhatatlanul fel kell tételeznie a másik oldalon egy vele szemben külsődleges, önállósult világot.

Igaztalanok lennénk a szerzővel szemben, sőt helytelenül értelmeznénk egész gondolatmenetét, ha nem ismernénk el, hogy eljárása a maga módján logikus: ha a jelenkori szaktudományok megtalálták a biopszichikai struktúrában az egyént önmagában, a filozófia pedig a „létet“ önmagában, akkor a filozófiai antropológiának ehhez kell tartania magát. De mi a tényleges alapja e két felfedezésnek? Köztudott, éppen Marx volt az, aki felfedte, hogy a tőkés termelési mód, illetve a neki megfelelő létforma történelmileg életre hívta egyfelől az *egyént* önmagában, másfelől a *társadalmat* mint magában-való-létet. Csakhogy a marxi felfedezés nagysága éppen abból következik, hogy kimutatta ennek az elkülönülésnek és önállósulásnak történelmi jellegét, elidegenült lényegét. Ahhoz, hogy az ember mint *egyén* — a magában-való-lét értelmében — megszülethessen, létre kell jönnie — ugyanilyen értelemben — a *társadalomnak* mint objektív egyetemes viszonyrendszernek. Am ez a kettősség lényegében hamis konkrétság, hiszen egy és ugyanazon totalitás két mozzanatával van dolgunk, és nem külön adottsággal, illetve létsíkkal. Mihelyt nem a történelmileg konkrét *társadalmi egyénből*, azaz nem a társadalmi viszonyok összességének adott történelmi formájából indulunk ki, elkerülhetetlenül e hamis konkrétság foglyaivá válunk.

Ha az emberi lényeg nem más, mint a történelmileg kibontakozó totalitás, akkor *konkrétsága* mindenekelőtt *társadalmi formameghatározás*. Az antik Görögországban vagy Rómában az emberi minőség *meghatározója* a rabszolgatartói státus. A feudalizmusban a jobbágy nem személy, és nem is tagja a társadalomnak. A tőke életre hívta ugyan közvetlen létformaként a társadalmi egyént, de egyszersmind áruvá, dologgá degradálta. Mint ahogy a termékből mint meghatározott anyagi struktúrából nem lehet ez értéket levezetni, ugyanúgy az egyének mint biopszichikai struktúrában valójában semmi köze a tőkés, illetve a bér munkás kvalitáshoz. Nos, akkor emberi *vagy* nem-emberi viszonyokat hordoznak-e ezek a minőségek? Végképp is, amennyiben az emberi *vagy* nem-emberi lényegében hamis alternatívá, annyiban maga a társadalmi gyakorlat, amely minduntalan ebben az alternatívában találja magát, ugyancsak „hamis“, visszájára fordult valóság. Ha az ember lényege a társadalmi viszonyok összessége, akkor a Tőke világában az emberi lényeg a Pénz, a Dolog mint önértékesítés summázza. Az elvont Dolgot kell a filozófiai antropológiának vállalóra fognia, hogy felfedje a megbomlott totalitás titkát, hogy megfeleljék emberi totalitássá alakításának követelményeit, módozatait. A marxizmus klasszikusainak kimeríthetetlen gazdagságú örökségét ebből a szempontból kell — a maga hitelességében — újratanulmányozni és rekonstruálni. Nem könnyű feladat, annál kevésbé, mivel a történelmi Jelen eredményeinek és igényeinek szintjén lehet csak elvégezni, de a vállalkozásnak vannak úttörői. Úgy véljük, a marxi filozófiai antropológia kimunkálásában nem lehet és nem szabad eltekinteni olyan jelentős eredményektől, mint a Lukács György-életmű, valamint tanítványainak a munkái; de nem szabad figyelmen kívül hagyni Adam Schaff, Karel Kosík munkáit, az olasz és a jugoszláv marxisták kutatásait, a francia marxistáknak a strukturalizmussal folytatott érdembeli vitáit, mindenekelőtt Lucien Sève munkásságát és még annyi másét.

Felmerül a kérdés: miért nem választotta C. I. Gulian inkább az egyén—közösség korrelációt az ember és lét viszonya helyett? A válasz egyértelmű, szerte az utóbbi összehasonlíthatatlanul általánosabb, s ennél fogva átfogóbb összefüggés, tehát a totalitáselv módszertani követelményének inkább eleget tesz. (173.) Csakhogy önmagában az általánosság *terjedelmi* dimenzió, márpedig a totalitás csak mint *tartalmi konkrétság* határozható meg, azaz mint *sajátos tárgy*. Azzal, hogy az általánost a totalitás meghatározó kritériumává emelte, a szerző a létnek óhatatlanul *heterogén* tartalmat kölcsönzött, hiszen ilyenformán természetzerűen beletartozik a szerves lét is, a szerves lét is, egyszóval „*minden*“, tartalmi különbség nélkül. Hiába adja hozzá ehhez az általánosságként posztulált léthez „az embert“, hogy így megkaphassa az egzisztenciális viszonyt, mivel az így nyert *összetettség*, mint globális egész, eleve nem lehet *sajátos tárgyi önmeghatározás*, mozgása nem *önfejlődés*.

Persze korántsem megalapozatlan C. I. Gulianak az az aggálya, hogy az egyén—közösség viszonyban a filozófiai antropológia sajátos horizontja leszűkülhet. Tegyük hozzá, ez a veszély egyenesen elkerülhetetlen, ha a közösséget már eleve mint *adottságot* fogjuk fel. A közelmúlt megrázóan tragikus történelmi tapasztalata tanúsítja, hogy a közösség — talán még inkább, mint az egyén — féltelmetes mítosszá növeszthető, és végsőkéig elidegenedett, emberellenes célokra használható fel.

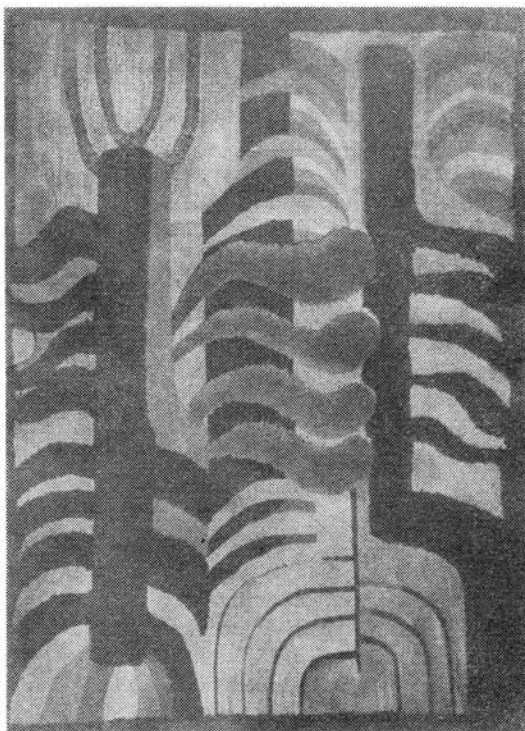
Abban az előfeltevésben, amelyet először *A német ideológia* fogalmazott meg, majd *A politikai gazdaságtan bírálatához* írott *Bevezetés* tovább konkretizált, a kiindulópont a sajátos emberi tevékenység, azaz ez önmagát céltudatosan termelő létforma. Hiszen végtére is, mi más lehetne az emberi cselekvés tárgya, ha nem éppen maga az ember mint totalitás? Ebben a sajátos tevékenységben, per definitionem, jelen van a *közösség* a maga kettős minőségében: egyfelől mint objektív társadalmi viszonyösszesség, azaz mint *tartalom*; másfelől mint célokat követő, értékeket teremtő egyének közössége, azaz mint szubjektív *forma*. A társadalomnak mint közösségnek ez a totalitáslényege határozza meg a tárgy mozgásának sajátos logikáját. Olyan sajátos determinizmus ez, amelyet csakis úgy lehet megérteni, ha a *tárgyasulás folyamatát* nem egyoldalúan az egyénnek, hanem a közösségnek mint a társadalmiság meghatározó formájának objektivációjaként is értelmezzük. Nos, ez az objektiváció történelmileg szükségszerű, objektív elidegenedés, amennyiben a természetileg adott közösségi formát valóban felbomlasztja, és helyébe a pénzt teszi meg a most már egyetemes dologi rendszerré távult társadalmiság közösségformájává.

C. I. Gulian logikájából adódóan az objektiváció, az elidegenedés, az eldologiasodás problematikája szükségképpen csupán másodrendű jelentőséget kaphat, nem csoda tehát, hogy elemzésére a szerző alig szán néhány bekezdést. Így nem is tudatosulhat benne, hogy midőn a személyről mint biopszichikai struktúráról és vele szemben a létről mint elvont általánosságról értekezik, lényegében az elidegenedetségi szükségszerű tudatformáin belül gondolkodik, maga is az elidegenedetségi álláspontjáról próbálja megérteni a filozófiai antropológia problematikáját.

Szembeötölően megnyilvánul ennek az álláspontnak a visszas volta a „kettős determinizmus“ elvében, amelyet a szerző könyvének több helyén félreértetlenül megfogalmaz: „Az egyik determinizmus — írja — a biológiai, amely a pszichikus és értékstruktúrába, szükségletbe, dinamizmusba és célszerűségbe torkoll. A másik determinizmus társadalomtörténeti, azaz röviden szociológiai.“ (12.) A kettős általánosítás tehát menthetetlenül a kettős determinizmus homályos és felettébb ellentmondásos elvébe torkollott. Noha a szerző figyelmeztet arra, hogy a két determinációs szintet sem összekeverni, sem egymásból levezetni nem lehet és nem szabad, mégis ez a fajta kettősség akarva-akaratlan a redukcionizmus

felé taszítja a gondolkodást, már csak azért is, mivel magában hordozza a módszertani dualizmus elkerülhetetlen következetlenségeit, ellentmondásait. Ezt a vesztélyt csakis akkor lehet megelőzni, ha a tárgyból mint totalitásból indulunk ki, és annak mozgását, logikáját tulajdon lényegiségében találjuk meg.

Ha szokványos módon pusztán méltatni kívántuk volna C. I. Gulian könyvét, akkor mindenekelőtt azt az alapgondolatát emeltük volna ki, amely szerint a filozófiai antropológia „egyidejűleg elméleti és gyakorlati diszciplína“, és mint ilyennek célja „az ember megismerése oly módon, hogy szüntelenül szem előtt tartja befolyásolásának és átalakításának, modellálásának és nevelésének lehetőségét“. (8.) Humanista meggyőződése, amely munkájának úgyszólván minden sorából kicsendül, könyvének zárórészében, a szocializmussal nyíló távlatok elemzése kapcsán, fogalmazódik valóban filozófiai hitvallássá. De nemcsak hiszi és vallja a valóban emberi társadalom megteremtésének lehetőségét és szükségességét, hanem a filozófiai antropológia fő hivatásának éppen azt tekinti, hogy az emberi ember modelljét kidolgozza, és munkálkodjék annak gyakorlati valóra váltásán. Mindehhez azonban hozzá kell tennünk azt is, hogy a filozófiai antropológia csak akkor és annyiban léphet elő a társadalmi gyakorlat tényleges tudományává, ha és amennyiben önmegvalósítását az elidegenedettség, az eldologiasult világ forradalmi kritikájában találja meg. Az elidegenedettség gyakorlatából nincs és nem is lehet más kiút, mint a mítoszok, a bálványok, a látszathatalmak lerombolása. Korántsem egyértelműen hálás és konfliktusmentes feladat ez, annál kevésbé, mivel a szocializmus viszonyai között az illúziórombolás tulajdon gyakorlatunkkal, tudatunkkal, önmagunkkal való kritikai, fenntartás nélküli szembeesülést követel.

Kazinczy Magda: Erdő

A torockói legenda kritikája II.

E tanulmány első — lapunk 1974. 12. számában megjelent — részében Jakó Zsigmond kifejtette, hogy Torockó bányásznépének küzdelme szervesen következett a korabeli gazdasági helyzetből. Az általános föllendülés megkövetelte a munkaeszközök tökéletesítését, „ez pedig végső soron a vasszükséglet növekedését vonta maga után“. Ez a szükséglet — ismeretes — a mőcvidéki bányászat alakulását is meghatározta, s ilyen értelemben a torockóiaknak a jobbágyság ellen vívott harca együtt haladt a román bányásznép törekvéseivel. Erre vonatkozóan a szerző többek között így ír: „A mőcvidéki lakosság elégedetlensége [...] két sérelemforrásból táplálkozott. A kincstár többnyire idegen tisztviselői, racionalizálás címén, állandóan növelték mind a földesúri terheket, mind pedig a bányákkal kapcsolatos szolgáltatásokat.“ Másol ez olvasható az előző részben: „A[z 1782] július végén Kolozsvárott szárnyra kapott híresztelések szerint [...] a torockóiak »összveszövetkeztenek volna a fiskális részről lévő jobbágysággal, akik [...] Abrudbánya körül a havasokon fegyverben vagynak«. A földesurak és a megyei hatóságok előtt tehát egyaránt felrémlt a torockói magyar és a zalatnai bányauradalom román jobbágyságai összefogásának és együttes fegyveres fellépésének félelmetes lehetősége.“ Jakó Zsigmond rámutatott arra is, hogy a Horea-főlkelés leverése után a torockóiakat is felelősségre vonták: „[...] a lázadó szellemű bányászság megfélemlítése volt a célja annak, hogy 1785. február 26-án a torockói bírákat és közembereket szintén bevitték Gyulafehérvárra Horea és Cloșca kivégzésének végignézésére, március 2-án pedig a vezérek »elmenteltet tagjai«-ból itt is függesztettek ki akasztófára.“

„A Horea-felkelés véres tanulságai — írja Jakó Zsigmond az előző rész befejezésében — óvatosabbá tették [...] a torockóiakat, de a szabadulásuk érdekében teendő további lépésektől nem ijesztették el őket.“

A torockóiak 1785-től fogva — a Horea-felkelés leverése elrettentő élményeinek hatására — a törvényes formák és a hivatalos út betartásával, jogi eszközökkel és történeti érvekkel folytatták évszázados küzdelmüket a jobbágyságtól való szabadulásukért.

Amikor tehát az összeíró biztosok 1785 nyarán megjelentek Torockón, a falu egyöntetűen kijelentette, hogy „vagyon privilegialis contractusa [kiváltságokkal egybekötött szerződése] ezen helységnek az méltóságos patronus urakkal, mely első Lajos király idejében költ, tempore impopulationis [a benépesítés idején]. Azt hogy az commissarius urak repetálják [visszakérjék], s az patronus urak is előadják, kívánjuk.“ Felvették az összeírásba mindazokat az okleveleket, amelyeket alkalmasnak vélték korábbi kiváltságos helyzetük bizonyítására. Ezek többnyire a szomszédos Aranyosszékre vonatkoztak, és csak mellékesen említették meg Torockó vagy vára nevét. A bizonyítékok sorában tehát az összeírás befejezésekor sem szerepelt még a városka 1291. évi közismert privilégiuma.

Ennek másolatát 1785. szeptember 7. után és december közepe előtt Medve Mihály jogügyi helyettes igazgatótól szerezték meg 500 Ft-ért. Karácsonyra már földesuraiknak is tudomására jutott a dolog, de ők e fordulat jelentőségét egyelőre nem mérték fel. Thorotzkay József báró ugyanis az ünnepet köszöntő falusiak előtt azt a kijelentést tette, hogy akkora nagy summa pénzért ő is adott volna nekik másolatot, minthogy az oklevél eredetije az ő őrizetében található. Miután a torockóiaknak és az őket pártoló helyi értelmiségieknek több ízben is sikerült a mit sem sejtő földesurakból olyan meggondolatlan nyilatkozatokat kiprovokálni, hogy a privilégium eredetije családjuk levéltárában van, a falu az eddigi védekezésből támadásba mehetett át. A küzdelem irányítói 1786 januárjában nyilat-

kozatot vettek a hiteleshelyi levéltárakból, hogy kiváltságlevelük eredetije ott nem található. Februárban Abrudbányán, márciusban és áprilisban Torockón gyűjtöttek a torockóiak német eredete, kiváltságos helyzete, s kiváltságaikkal való korábbi élés alátámasztására szánt nyilatkozatokat. Június 3-án sikerült az előző évi úrbéri összeírás mellékletei közé pótlólag felvételniök az utólag „előkerült” privilégium teljes szövegét. Július elején pedig Medve Mihály és Cserei János támogatásával beadványt terjesztettek az uralkodó elé, kérve „királyunk által régi privilégiumunkat olyformán conformáltatni s confirmáltatni [hozzáalkalmazni és megerősíteni], hogy statusuk a mostani regiminis [kormányzási] formához képest accomodáltathatnék”.

Közben többször is hétszámra tanácskoztak a további lépések felől Zalatnán a bányahatóságokkal. Ennek eredményeként került sor még ebben az esztendőben arra, hogy a Bányabírószág Torockón ún. huttmann-széket állított fel, és ezt nyilvánította illetékes fórumnak a bányászattal kapcsolatos minden vitás ügyben. A kincstári hatóságok és a torockóiak láthatóan arra az álláspontra helyezkedtek, hogy amíg a földesurak nem adják ki a privilégium eredetijét, addig a felbukkant másolatot tekintik a városka jogi helyzetét szabályozó okmányoknak. Ennek megfelelően 1787-től fogva a Thesaurarius Torockó bányászait is metallurgusoknak (Bergleute) ismerte el, akiket megillet az erdélyi bányászok általános kivételezettsége. Fel is vették őket a bányászok nyilvántartásába.

A Thorotzkayak tiltakoztak földesúri jogkörük korlátozása miatt, és a Gubernium támogatásával a bécsi Udvari Kamarában 1788 végére sikerült törvénytelen újításnak minősíttetni a huttmann-szék felállítását, illetve 1790-ben beszüntettetni annak működését. Ennek ellenére a kincstár továbbra is köteletségének tekintette a torockói vasművesség pártolását és a bányaszabadság érvényesítését az uralkodó 1781. évi említett reformja szellemében. A Thorotzkay család azonban, kiváltságlevelére hivatkozva, továbbra sem engedte meg uradalmában a bányanyitást azok számára, akik csak a Bányabírószágtól kaptak erre engedélyt, de a terület birtokosától nem kértek hozzájárulást. Minthogy a falu 1291. évi kiváltságlevele biztosította a bányahatóságok beavatkozási jogát, érvényesként való elfogadtatása fontos lett a Thesaurarius részére is. A rejtélyes privilégium tehát kulcsává lett egy olyan kérdés megoldásának, amellyel az udvari bányahatóságok is minduntalan foglalkozni kényszerültek a bányanyitások körüli viták kapcsán. A harcnak ebben a szakaszában a földesurakkal szemben valójában már nem is a torockóiak, hanem maguk a császári bányahatóságok állottak.

Miután a torockóiak előbb bizonyos Delinz nevű személyt, majd ennek halála után a Bécsben tanuló abrudbányai Szabó Sámuel (egykori tanítójukat és jegyzőjüket?) bízták meg, hogy mind Eisenwürzelből, mind más ausztriai levéltárakból igyekezzen adatokat szerezni elődeik Erdélybe költözésének körülményei felől, II. Lipóthoz (1790—1792), az új királyhoz folyamodtak a földesuraiknál viszatartott kiváltságlevelük kiadatásáért. Amikor pedig mindez nem vezetett eredményre, a királyi jogügyi igazgatóság 1794 tavaszán a torockóiak nevében fiskális pert indított a makacs földesurak ellen.

A sok ügyvédi csalafintasággal, csúréssal-csavarással, mellébeszéléssel folytatott per során a felek sok száz folio lapot töltöttek meg bizonyítékaikkal, és így Torockó szabadságküzdelseinek valóságos okmánytárát hordták egybe. 1798-ban a Királyi Tábla azzal kívánta lezárni az óriáskügyővé nőtt pert, hogy kötelezte báró Thorotzkay Józsefet, tegyen tisztító esküt, miszerint ő annak idején nem III. Endre 1291. évi privilégiumáról beszélt, azt sohasem látta, a keresett okmány nem volt és nincsen családjá levéltárában. Bár a torockóiak az ítélet ellen a Guberniumhoz, onnan a császárhoz fellebbeztek, a Főkormányshoz végleg eltemette ügyüket. Minthogy azonban a per kizárólag az oklevél eredetijének kiszolgáltatásáért folyt, és a hitelesség kérdése fel sem merült, az állítólagos kiváltságlevelé a

per elvesztése ellenére tovább szerepelhetett Torockó jogbizonyítékai között. A fiscalis director ugyanis határozottan leszögezte: „most ezen processusban nincsen kérdés arról, hogy azon kereset alatt lévő privilégium törvényes-e, vagy nem, mert mikor arról kérdés lesz, meg tudják a torockóiak annak törvényességét mutatni.“ Erre azonban később sem került sor, mert a kincstárnak nem állott érdekében kétségbe vonni a másolat hitelét, a Thorotzkayak pedig örvendtek, hogy a sok kellemetlenséget okozó oklevél ügye lekerült napirendről.

A Medve Mihálytól szerzett oklevél ugyan nagy szenvedélyeket kavart fel, s végeláthatatlan pereskedéssel évtizedeken át izgalomban tartotta a lelkeket, de az áhitott szabadulást nem hozta el a torockóiaknak. Legmaradandóbb hatása elszántságuk további fokozásában és eredetadatuk átalakításában mutatkozott meg. Amíg ugyanis 1785 előtt még aranyosszéki eredetűeknek vélték magukat, egy emberöltő múlva egységesen és meggyőződéssel vallották ausztriai származásukat. Ezt a rendkívülisége révén is vonzó nézetet népszerűsítették a publicisztika eszközeivel a múlt század harmincas éveiben a torockóiak érdekében a *Nemzeti Társalkodó* hasábjain megjelentetett cikkek. Ugyanez gyökeresedett meg máig ható érvennyel — elsősorban Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* (1871) című nagytekintélyű művének hatására — az egész magyar köztudatban és szépirodalomban. És miután az 1291. évi kiváltságlevél latin szövege Fejér (1830), Endlicher (1849), Teutsch és Firnhaber (1857), Densuşianu (1887) és Zimmermann-Werner okmánytárában (1892) megjelent, ez a vélemény a tudományos irodalomban is elterjedt. Ausztriai vonatkozásai következtében egyenesen a torockóiak privilégiuma lett a külföldön legtöbbször idézett erdélyi középkori oklevél.

A nagy per idején a bíróság 1797-ben kijelentette: „annak megvizsgálásába teljességgel bele nem ereszkedhetik, hogy vajjon III. András királynak privilégiuma a törvényben megállhat-e“, a mai történész azonban, az egykori szenvedélyektől és érdekektől mentesen, csak a tudományos megismerés céljával közeledve Torockó és népe múltjához, nem térhet ki a hitelesség kérdésének felvetése elől. Vasiparunk kezdeteinek és egyik különleges néprajzi tájunk eredetének ugyanis egyaránt ugyanez a kiváltságlevél az egyetlen és perdöntő forrása. Jóllehet e folyóirat nem alkalmas fórum oklevélkritikai fejtegetésekre, a torockói osztályharcok fentebbi fejezetének ismertetését nem zárhatjuk le anélkül, hogy bonckés alá ne vennők annak egyetlen ma is élő-hető szellemi termékét: a rejtélyes kiváltságlevelet.

III. Endre 1291. évi kiváltságlevelének egyszerű másolata — láttuk — 1785 őszén rendkívüli körülmények között bukkant fel, és eredetijének, középkori átírásának vagy korábbi említésének mindmáig semmi nyomára sem sikerült akadni. A per idején senki sem tette fel a legtermészetesebb kérdést, hogy milyen eredetiről és hol készült az a másolat, amelyet Medve Mihály a torockóiaknak eladott. A XIX. század eleji helyi hagyomány ezzel kapcsolatban ennyit őrzött meg: „Egy a gróf Thorotzkay Zsigmond udvarában kiszolgált Medve nevű udvari tisz, ki a család levéltárában rekkentve állott Torockó városának eredeti privilégiumából kiirta vala másolatban, megjelentvén a torockói lakosoknak, megvásárolták vala 500 forintokon.“ Medvéről Retegi György feljegyezte emlékirataiban, hogy táblai ügyvédeskedése idején alaposan megismerte az erdélyi nemesi családok birtokleveleit. Lehet tehát, hogy Medve korábban a Torotzkayaknak is ügyvédkedett. A torockóiaknak eladott kiváltságlevelet azonban nem másolhatta a földesurak levéltárában, mert azt — minden jel szerint — éppen ő hamisította a Fiscalis Directoratusnál rendelkezésre álló hiteles oklevelek felhasználásával, hogy a bányásznép bizonyíthassa a már előre beharangozott stájerországi eredetét és kiváltságolt helyzetét. Szempontunkból most közömbös kérdés, hogy a torockóiak megbízottai tudták-e vagy sem, mire fizetik ki Medvének a tekintélyes összeget. A történettudomány számára ma már egyedül az a fontos,

hogy az 1291. évi oklevél hitelességével szemben mind formai-diplomatikai, mind pedig tartalmi-történeti tekintetben olyan nyomós érvek sorakoztathatók fel, amelyek alapján törölnie kell hiteles forrásai sorából.

Minthogy az eredeti latin szöveg szakszerű, részletes elemzéséről itt le kell mondanunk, az alábbiakban olyan általánosabb érdekű észrevételeket sorakoztatunk fel, amelyek bárki számára bizonyíthatják a fentebbi kijelentés megalapozottságát.

Mindenekelőtt szembeötlő az oklevél szokatlan, a III. Endre kancelláriájában bevett gyakorlattól eltérő szerkezete. Így például a jogi tény bevezetésül szolgáló, arengának nevezett, elmélkedő-bölcselekedő formula megismétlődése világosan mutatja, hogy szerkesztésekor legalább két különböző oklevelet igyekeztek egybegyúrni. Ezek közül az egyik kétségtelenül Torda város szintén 1291-ben kelt privilégiuma lehetett. Az első arenga ugyanis innen való, szó szerinti átvétel. Ugyaninnen kerülhetett a torockói kiváltságlevelébe a tatárok pusztításáról, az oklevelek elégszerű, a bárók tanúszkodásáról, a tárnoki bíraskodásról stb. szóló szövegrész, valamint a záróformula. A királyi privilegialis oklevelek szigorúan megszabott szerkezetébe nem illő helyeken megcsontkítva felbukkanó formulák, fordulatok arról árulkodnak, hogy a szöveget összeállító személy „nem élt benne” a középkori kancelláriai gyakorlatban, felőle csak felszínes ismeretei lehettek. Éppen ezek a hibásan felhasznált formulák szolgáltatják a lehetőséget annak megállapítására, hogy Medve Mihály a tordain kívül még milyen más hiteles okleveleket használt fel koholmányához. Valószínűleg ismerte például Offenbánya 1325-ben kelt kiváltságlevelét. Innen vehette át, a szabad erdő- és legelőhasználatért folyó vita kedvező eldőltése érdekében, az „ad distantiam unius rastae versus occidentem” [nyugat felé egy járóföldnyi távolságig] meghatározást.

Talán még a szerkezet hibáinál is beszédesebb bizonyítékai a hamisításnak azok a kifejezések, megfogalmazások, szokatlan alakban használt nevek, amelyekről bizonyosan állítható, hogy nem származhatnak 1291-ből. Például amíg korábban Erdély neve okleveleinkben „pars Ultrasilvana”, III. Endre idején már „pars Transsilvana” a kancelláriászerű, bevett elnevezés. A XIII. század derekán inneni időből — tudásunk szerint — egyetlen belföldi oklevéladó hiteles kiadványában sem fordul elő a torockói privilégium „in partibus Ultrasilvanis” névalakja.

Torockó fekvésének közelebbi meghatározása is szokatlan és értelmetlen. Az oklevél szövegezője ugyanis — a Torda megyéhez való tartozás elhallgatása érdekében — csak annyit mond, hogy az Aranyos folyó közelében, magas, sziklás hegyek között fekszik. A 130 km hosszan folyó Aranyosra, valamint a hegyek közötti fekvésre utalás Erdély esetében semmitmondó és költőien bizonytalan helymeghatározás, amilyennek gyakorlati célú jogiratban, éppen pontatlansága miatt, alig lett volna valami értelme.

Hasonlóképpen korba nem illő és ellentmondásos a torockói telepések állítólagos őshazájának megnevezése is. Az oklevél szerint e vasműveseket a király a felső-ausztriai *Eisenwurzel* nevű helyről (*locus*) hívta volna be. Az Ybbs folyó felső folyásánál elterülő *Eisenwurzen* hegység valóban Felső-Ausztriában fekszik, de ott nem volt vaskitermelés. Az eisenerzi vasvidék pedig — amivel az *Eisenwurzel* nevet mindenki azonosítja — jóval délebbre, már Stájerországba esik. További nehézséget okoz, hogy — amennyire megállapíthattuk — az *Eisenwurzen* elnevezésre vonatkozóan az osztrák szakirodalom nem ismer a XVI—XVII. századnál korábbi adatokat. Egyébként is felmerül a kérdés, hogy a származási helyüket pontosan ismerő torockói bányásztelepések, egy emberöltő múltán, hogyan eredeztethetik magukat olyan vidékről, ahol nem is volt vasművesség. Mindez tovább erősíti a gyanút, hogy az ausztriai eredet ötlete az *Eisenwurzen* vidékéről származó Adam Hüttenmeyer torockói aranybevaló fejében fogant meg, és éppen az esetleges ellenőrzés megghiúsítása céljából került az oklevélbe olyan helynév, amely utalt ugyan a vásra, de ahol valójában nem folyt vastermelés.

Indokolatlanok és a korba nem illőek a kiváltságlevélnek a pusztítások kora elmúlását, az áldott békeidő visszatértét ünneplő szavai éppen úgy, mint az a megállapítása, hogy a király a közjólét helyreállítását szolgáló intézkedések sorában a bányászat „jobb lábba helyezésének” mekkora jelentőséget tulajdonít. 1291 tavaszán, az ausztriai hadjárat előestéjén, minden oldalról külföldi trónkövetelőktől és ezek benti pártbíveitől szorongattatva, a király részéről nagyon elhamarkodott kijelentés lett volna a békeállapotok visszatértéről beszélni. Ilyen megjegyzést legfeljebb a hainburgi béke (1291. augusztus 26.) megkötése után kockáztathatott volna meg. De az sem képzelhető el, hogy egy ilyen politikai célú, jelentős megállapítás ne fordulna elő III. Endre más, vitathatatlan hitelű kiváltságlevelében is, minthogy ilyenek ugyanebből az esztendőből szép számmal maradtak fenn. A történetkutatás mindaddig azt sem igazolta, hogy III. Endre anynyira tudatában lett volna a bányászat nemzetgazdasági fontosságának, amint ezt a torockói privilégium feltünteti. E szavak inkább valamelyik Anjou-király oklevelébe illenének bele.

Az Árpád-kori oklevélszövegben idegenszerűnek ható, mindenképpen későbbinek, esetleg éppen újkorinak látszó szavak és fordulatok közül — ízelítőül — csupán néhányra hívjuk fel az olvasó figyelmét. Teljességgel elképzelhetetlen például, hogy hiteles királyi oklevél 1291-ben az ország rendeit (ordines regni) emlegethesse. A rendi állam- és társadalomszervezés első csirái ti. Európa nyugatán is csak egy-két évtizeddel később jelentkeztek. Teljes az egyetértés a történészek között a tekintetben, hogy a feudális magyar királyság területén a valódi rendi szervezés a Zsigmond-korabeli nagyúri ligákkal szemben a XIV. század végén kezdődött el, és a következő évszázad első felében bontakozott ki. Az *ordines regni* kifejezés tehát amellet bizonyíték, hogy a privilégiumnak a békés korszak beköszöntét fejtegető része olyan oklevélből való átvétel, amely legkorábban a XV. században keletkezhetett.

Szemet szúr a szombati gabonavásár (forum annonarium) kiváltságának megfogalmazása is. Nemcsak azért, mert a vásárainkkal kapcsolatos, számunkra hozzáférhető középkori oklevelekben ismeretlen a hetipiac ilyen elnevezése, hanem mert értelmetlen leszűkítést is jelentett volna, tudniillik a rendszerint *forum liberum*, *f. commune*, *f. provinciale* elnevezésű hetipiacokon egyébként is elsősorban mezőgazdasági termékeket, gabonát árultak. A pontoskodó, szokatlan elnevezés felbukkanásának magyarázata minden bizonnyal abban keresendő, hogy a torockóiaknak a XVIII. század hetvenes éveitől fogva a szombati gabonapiac körül is vitáik támadtak földesuraikkal.

A nyeregre erősített kasokban a kohókhoz ércet és szenet hordó lovak *equi clitellari* elnevezése szintén inkább a XVIII. századi bányászszaknyelvből valónak látszik. Nekünk XVI. századinál korábbi időből nem sikerült belföldi adatot találnunk e kifejezés használatára. De önmagában is valószínűtlen, hogy abban az időben, amikor a lakosság még gyér, az erdő-mező pedig bővében volt, a király személyesen kívánt volna intézkedni olyan jelentéktelen részletkérdésben, mint a bányászok teherhordó lovai legelőjének biztosítása. Ez a kérdés és a szabad erdőhasználat — láttuk — 1770 körülől kezdve vált a torockóiak számára fontossá.

Különös az is, hogy az oklevél egy esetben *urburarius*oknak nevezi a torockói bányászokat, holott ez a szó az 1327. évi bányareformot megelőzően alig volt használatos. A királyi pénzjövedelmek kezelésével kapcsolatosan nem fordul elő e kifejezés sem az Aranybullában (1222), sem a beregi egyezményben (1233). Emlegetése a vasbányászattal kapcsolatosan annál is különösebb, mert Magyarországon a vas után egészen 1781-ig nem kellett urburát fizetni a kincstárnak. Bevezetésére a középkorból egyetlen kísérlet ismeretes: az 1351. évi törvény 13. cikkelye. Ez azonban annál kevésbé szoríthatta ki a megszokott helyi gyakorlatot,

mert a régi német bányajogban szintén ismeretlen volt a vastized fizetésének kötelezettsége. Az *urburarius* elnevezés viszont a XVIII. századi torockóiak számára fontos dolog volt. Ezen a címen ugyanis bekerülhettek a bányászok nyilvántartásába, részesülhettek azok adó- és közmunka-kedvezményeiben.

Olyan vaskos hungarizmusok sem képzelhetők el a XIII. századi királyi kancellária többnyire külföldi egyetemeken tanult személyzete részéről, mint pl. a *precibus locum dare* [helyet adni a kéréseknek] kifejezés.

Az oklevél nyelvezeténél is kiabálóbb anakronizmusok jellemzik a szöveg tartalmi vonatkozásait. Az állítólagos kiváltságlevél információi ugyanis éppen a leglényegesebb pontokon szöges ellentétben állanak a más oldalról ismeretes tényekkel.

A privilégium adósunk marad azzal a legfontosabb felvilágosítással, hogy Torockó 1291-ben kivel állott feudális függőviszonyban. A szöveg nem említ magánföldesurat. Bizonytalanságban hagy afelől is, hogy a bányásztelepéseket ki hívta be ide. A *libera villa* [szabad falu] jelzővel csak sejteti, hogy Torockó akkor királyi bányászhelység volt. Ezzel a beállítással szemben azonban a történeti tény az, hogy a torockói völgy legkésőbb a XIII. század közepén már az előkelő Ákos nemzetséghez tartozó Thorotzkay család birtokában volt. A kézdi székelyek egy csoportjának az Aranyos mentére telepítése idején (1264—1271 között) már mindenesetre az övék volt, mert különben a székelyeknek adományozott terület határa nem húzódott volna — teljesen értelmetlenül — a Székelykő ormán, hanem a természetes földrajzi választóvonalon, az Aranyos-kanyar hegyvonulatának élén. Egyébként adatszerűen is bizonyítható, hogy az 1285. évi tatár beütés idején, sőt éppen az állítólagos privilégium kiadatásának esztendejében, a falu és a vár birtokosa az alvajdaságot is viselt Thorotzkay Ehellós (Achilles) fia: Ehellós comes volt. Elképzelhetetlen tehát, hogy az akkor Erdélyben tartózkodó III. Endre ne állapíthatta volna meg Torockó földesurát, és annak meghallgatása nélkül, egyedül a bányászok kérésére erősítette volna meg a falu kiváltságait.

A valóságos birtokviszonyok egyébként annak a lehetőségét is kizárják, hogy az osztrák bányászokat a király telepítette volna le magánföldesúri területre. Ma már eldöntött a kérdés, hogy a szövegben említett tatárpusztítás nem az 1241. évi tatárjárással, hanem az 1285-i beütéssel azonosítandó. Ennek megfelelően tette Heckenast Gusztáv újabban a bányászok betelepítését 1258—1260 körülre azon az alapon, hogy ekkor István ifjabb király, erdélyi herceg kormányozta Stájerországot. A betelepítésre Istvánnak valóban módja lett volna, mert az Árpádok korában, annak a jogelvnek az alapján, hogy minden altalaji kincs a királyt illeti meg, az uralkodó, más birtok átengedése esetén, bárki földjét magához válthatta, ha azon bányakitermelést lehetett kezdeni. Erre azonban Torockó esetében nem kerülhetett sor, mert 1291-ben is magánbirtok volt, és végig az is maradt. A királyi kincstárát különben akkor még csak a nemes ércek (arany és ezüst) bányászata érdekelte, a vas jelentőségét még nem ismerte fel. A magánföldesurakat viszont a bányakutatásoktól vagy éppen a bányanyitástól birtokaik esetleges elvesztésének veszedelme riesztotta vissza. A magánbirtok a bányagazdálkodásban csak 1327 után lett érdekelt, amikor Károly Róbert lemondott a királyi bányamonopóliumról, és bizonyos összeg, az ún. urbura lefizetése ellenében mindenkinek szabadságot adott a saját birtokán feltárt ércek kitermelésére. A középkori vastermelés kezdetei tehát, józanul, Torockón is csak a bányászat felvirágoztatására határozott politikát kezdeményező Anjou-királyok idejére tehetők.

De a vasbányászat és kohászat magyarországi és ausztriai fejlődésének általános menetéből levonható tanulságok is a XIV. századi alapítás mellett szólnak. Azt a kohászati technikát, amellyel a vasat Torockón előállították, a magyar feudális királyság egész területén német szakemberek honosították meg. Bár né-

met munkások a mai Szlovákiában már a XIII. század vége felé megjelentek, onnan is csak 1344-ből ismeretes az első biztos adat az új technikának a vas-kohászatban való alkalmazásáról. Különben az ércek zúzására és a kohók tűzének fújtatására vízi erőt hasznosító hámorok 1291-ben a torockóiak származási helyeként feltüntetett osztrák részeken is csak rövid múltra visszatekintő újdonságnak számítottak. A kohósítást és a nyert vas vízi erővel történő feldolgozását egyetlen műhelybe egyesítő, skandináviai eredetű hámort először Seelandon említik 1197-ben. Stájerországban az 1262., Karintiában az 1266., Morvaországban az 1269., Sziléziában az 1328., Gölnicbányán pedig az 1344. esztendő-t kevéssel megelőzően kezdtek áttérni erre a korábbiánál jóval gazdaságosabb termelési technikára. Ha tehát a torockóiak elei 1258—1260 körül települtek volna be Eisenerzből, akkor aligha hozhatták volna magukkal ezt a fejlettebb eljárást. Amennyiben a hámorok Torockón a XIII. század második felében mégis meghonosodtak volna, amiként ezt az 1291-ben kelt oklevél elhíthetné, akkor innen vagy közvetlenül a stájer anyatelepről kellett volna ennek a technikának a középkori magyar királyságban elterjednie, nem pedig a cseh-morva-sziléziai bányavidék felől, mint ahogyan valójában történt. Elgondolkoztató az is, hogy a Torockó anyatelepeként számbajöhető Innerbergen csak 1279-ben építettek templomot, Vordernberget pedig magát is csak 1314-től kezdődően emlegetik az oklevelek. Ilyen friss településekről pedig nehéz kirajzást elképzelni. Különben az említett két bányatelep fellendülését az osztrák történetírás szintén a XIV. századra teszi.

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a legfejlettebb bányavidékeken, Gömör és Szepes megyében is csak 1320 után lendült fel a vastermelés, német bányászok betelepítése révén. Elképzelhetetlen tehát, hogy Torockó vasbányászata időben megelőzhette volna a Csetnek és Dobsina vidéki kitermelést. Amennyire kétségtelen, hogy Torockón szintén német bányászok honosították meg a hámorokat — feltételezésünk szerint a XIV. század végén vagy a következő század elején —, annyira bizonytalan, hogy ezek honnan valók lehettek. Mivel magánföldesurak közvetlenül külföldről nehezebben verbuválhattak szakmunkásokat altalaji kincseik kiaknázására, hihetőbbnek látszik, hogy a Thorotzkayak erdélyi birtokára valamelyik felső-magyarországi bányatelepről rajzott ki az a néhány német család, amelynek a neve a XV. század óta kimutatható a forrásokban. Talán nem egyéb véletlen egybeesésnél, hogy a vasbányászatot Csetneken meghonosító földesúri család — akár a Thorotzkayak — szintén az Ákos nemzetségből származott. Minthogy a torockói vasművességnek — akár csak a hasonló sajátosságokat mutató mecenzéfi hámoroknak — a mezőgazdasági szerszámok (kapák, ásók, ekevasak) voltak a legjellemzőbb és legkeresettebb termékei, az is elképzelhető, hogy a német mesterek ebből az 1358 körül keletkezett, Kassa környéki bányatelepről kerültek át Erdélybe. De akár közvetlenül Ausztriából, akár Felső-Magyarország közvetítésével a cseh-morva-sziléziai bányavidékről érkeztek is Torockóra az első német szakmunkások, teljesen bizonyos, hogy itt rövidesen elmagyarosodtak, és az eisenerzi eredet tudatát nem az ő leszármazottaik örökölték át a XVIII. századi utódokra.

Az 1291-es oklevélszöveg olyan fejlett termelési viszonyokat és munkaszervezési megoldásokat tükröz, amilyenek — egyéb ismereteink szerint — az osztrák vasiparban is legfeljebb a XVI—XVII. században alakulhattak ki, és az itthoni körülmények között még inkább elképzelhetetlenek a XIII. század végén. Torockón, az állítólagos privilégium szerint, 1291-ben rendkívül fejlett munkamegosztással folyt volna a termelés. Bánya- és hámortulajdonos gazdák (magistri, urburarii) mellett bányamunkásokból (ferrifodinarum cultores, metallurgi), kohászokból (ferri fusores), verős kovácsokból (ferri fabri) és ezek segédmunkásaiból (collaboratores), valamint szénégetőkből (carbonarii) állottak volna azok a társaságok (societas), amelyek a termelés keretét alkották. A munkaszervezet tehát már 1291-ben is ugyanaz lett volna, mint a XVIII. század második felében. Ezzel

a beállítással szemben ismeretes, hogy mind Eisenerzben, mind pedig Torockón a gezdák önállóan dolgoztak, amíg a nyersanyag bőven állott rendelkezésükre. Bányásztársaságok csak ott és akkor alakultak, ahol és amikor a megszűkült lehetőségek között egyetlen család munkaereje és anyagi lehetőségei már nem futották a termelés folyamatosságának biztosítására. Eisenerzből az első sdat a bányászgazda segítőitársaira 1490-ből ismeretes. Ugyanitt az első társaság megalakulására 1625-ben került sor. Torockón mindez — a jelek szerint — csak a XVIII. század folyamán következett be. A vaskohászat általános fejlődésének ismerete alapján határozottan állítható az is, hogy a XVI. századot megelőzően külön olvasztárokról (ferri fusores) sem Torockón, sem sehol Európában beszélni sem lehet.

Hasonló anakronizmusok mutathatók ki mind a megfogalmazásban (magistratus, iudex tavarnicorum), mind pedig tartalmi tekintetben a falu önkormányzatát leíró oklevélrészben. Ezek felsorolása és elemzése helyett azonban elegendőnek látjuk ez 1291. évi privilégium információinak hitelét, későbbi interpoláció feltételezése útján, legalább részben menteni próbálójuk Heckenast Gusztáv véleményének megismétlését. Szerinte a XIII. századi Erdélyből más ilyen kiváltságlevél ismeretlen, az önkormányzattal kapcsolatos részei pedig feltétlenül hamisítottak. A magánföldesúri joghatóság alatti Torockó már csak azért sem fellebbezhette pereit a tárnoki székre, mert oda csupán a királyi városok tartoztak, és mert 1291-ben ez a bírói fórum még nem is rendszeresült. Csak 1338—1380 között alakult ki fokozatosan, a tárnokmester bírói és kincstartói jogkörének szétválása során.

Az 1291-ből származtatott privilégium hitelessége akkor foszlik szét végérvényesen, ha a belőle kihámozható torockói viszonyokat megpróbáljuk beilleszteni a feudális magyar királyság mezővárosi fejlődésének általános menetébe. Döntőnek kell tartanunk Fügedi Eriknek azt a megállapítását, hogy a középkori mezővárosok legtöbbször sohasem is volt kiváltságlevele. Az pedig még a XIV. században is teljességgel ismeretlen mind a királyi, mind pedig a magánföldesúri mezővárosok esetében, hogy a vásártartás és az igazságszolgáltatás joga a lakosság kezében legyen, miként ezt Torockó állítólagos privilégiuma állítja. A mezővárosok kialakulását ugyanis minden esetben a tulajdonosnak az a szándéka mozdította elő, hogy jövedelmei növelése érdekében városhoz hasonló (de csak hasonló!) települést hozzon létre. A vásártartásból és az igazságszolgáltatásból eredő jelentős bevételeket a lakosságnak átengedve viszont a földesurak éppen a városi jellegből eredő jövedelemtöbbletükéről mondtak volna le.

Kritikai fejtegetéseinket azzal a megállapítással zárjuk, hogy a torockói oklevelet éppen a legapróbb részletkérdések szabályozására való törekvése teszi gyanúsá és leplezi le. Akit azonban a fenti érvek sem győztek volna meg afelől, hogy az 1291-re keltezett privilégium egészében a torockói bányásznép XVIII. századi szükségleteire szabott koholmány, az vesse össze III. Endre királynak a domoszlói vasbánya számára 1296-ban adott kiváltságlevelével. Ez az eredetiben reánk maradt, hiteles privilégium ugyanis szűkszavúan csak annyit biztosít, hogy az illető földesúr bányát nyithat birtokán, és az odagyűjtendő bányászok a király védelme alatt végezhetik munkájukat, élvezve a nemesek birtokain dolgozó többi bányász szabadságait. Ha a torockóiak kiváltságlevele valóban III. Endre kancelláriájából került volna ki, a domoszlóihoz hasonló szövegezésűnek kellene lennie.

A fentiekben Torockó mozgalmas történetéből és a korszerű történetkutatás műhelytitkaiból kívántunk közönségünknek ízelítőt adni. Érzékeltetni szándékoztunk azokat a veszedelmeket, amelyek a történészekre is leselkednek, ha nem kellő körültekintéssel és erkölcsi bátorsággal végzik munkájukat. Minthogy polgári történetírásunk annak idején elmulasztotta a feudalizmusból örökölt források, információk módszeres kritikáját, a mai kutató szintén áldozatul eshet le-

gendáknak, még a hűberiség körülményei között létrejött s azóta ellenőrzés nélkül átöröklődő konstrukcióknak. Megszoktuk, hogy késpénznek, sziklaszilárd ténynek fogadjunk el állításokat pusztán azért, mert egy-két évszázad óta azok így élnek a köztudatban, és így szerepelnek az írásos feljegyzésekben. A torockói kiváltságlevél hamisításának társadalmi háttere azonban bárkinek megmutathatta, hogy egykor milyen gyakorlati érdekek játszottak közre legendák kialakításában, amelyekre az utódok mindmáig esküsznek. Az érdekelték később azért is ragaszkodnak e kitalálásokhoz, mert ezek múltjukat „színesebbnek“, „előkelőbbnek“ mutatják, mint a száraz, hiteles források. Megeshet tehát, hogy a közvélemény veszteségnek érzi a lemondást a torockói kiváltságlevélhez és eredettudathoz hasonló megszokott, csillogó üveggyöngyökről. A munkáját felelősséggel végző történész meggyőződése azonban szilárd: ez az egyetlen módja annak, hogy valószínű múltunk igazgyöngyeinek birtokába juthassunk.

E dolgozat mindkét részében olvasható idézetek Torockó községnek és Torda vármegyének a kolozsvári Állami Levéltárban őrzött levéltárában, illetve a Thorotzkay családnak az RSZK Akadémiája kolozsvári Történeti Levéltárában található levéltárában, továbbá az erdélyi Gubernium és Thesaurariatusnak a Magyar Országos Levéltárban (Budapesten) tanulmányozható levéltárában fellelhető kiadatlan, eredeti iratokból valók.

A felhasznált újabb szakirodalomból, legfontosabbként, az alábbiakra hívjuk fel az érdeklődők figyelmét: Bittner, Ludwig: *Das Eisenwesen in innerberg-Eisenerz bis zur Gründung der Innerberger Hauptgewerkschaft im Jahre 1625.* = Archiv für österreichische Geschichte XXIX (1901), 451–646. Heckenast Gusztáv: *Die Verbreitung des Wasserradantriebs im Eisenhüttenwesen in Ungarn.* *Nouvelles Études Historiques* I. Budapest, 1965, 159–179. — Heckenast—Nováki—Vastagh—Zoltay: *A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban.* Budapest, 1968. — Fügedei Erik: *Mezővárosaink kialakulása a XIV. században.* = Történelmi Szemle XV(1972), 321–342.

Nagy Albert: Gólyák

Az újrakezdő

MonodrÁma

Bethlen Kata önéletírása és levelei alapján

(Idő: 1717—1751)

Szülőföldünk legelső íróasszonyáról szól Kocsis István monodrámája. Mit jelent az 1700-ban született Árva Bethlen Kata emlékének felidézése 1975-ben, abban az esztendőben, amelyet az Egyesült Nemzetek Szervezete *A nők nemzetközi évének* nyilvánított? Egy kivételes jellemű és tehetségű asszony sorsában mutatja fel Kocsis István a nők emberi méltóságáért folytatott küzdelem rendkívül értékes hagyományát.

A lelkiismereti szabadságért vívott harcok története világviszonylatban is kevés női hőst tart számon. Bethlen Kata e választott kevesek egyike. Választottnak azért és annyiban kell tekintenünk, amiért és ahogyan maga választotta sorsát, győzelmekkel felérő vereségeit, keserű diadalát. Ennyiben tehát nem is áldozat a tizenhét éves fejjel férjhez kényszerített lány, a gyermekeitől megfosztott anya, a szülőnek, férjnek kora írott és íratlan törvényei szerint feltétlen engedelmességgel tartozó, hanem szabad ember. Még akkor is, ha cselekvési szabadsága teljességgel szubjektív természetű, s igen-igen szűk területre, arra korlátozódik, hogy semmilyen kényszer, győtrelem nem tántorítja el felekezeti jogai gyakorlásától.

Közismert a marxizmus klasszikusainak felfogása arról, hogy a középkor viszonyai között nem egy haladó társadalmi mozgalom vallásos mezben jelentkezett, s jelentős szerepet játszott az európai hűbériség ideológiájának megingatásában. Bethlen Kata vallásosságát — a maga idején korszerű és haladó protestantizmust — kiszakítani valóságos történeti összefüggéseiből egyet jelentene azzal, hogy e túlhaladott tudatformával együtt pótolhatatlan értékű szellemi és erkölcsi teljesítménytől fosztjuk meg az utókorat.

A felvilágosodás századával egyszerre született Bethlen Kata számára — nemre való tekintet nélkül — embernek lenni jogot jelent *szabadon választani* hitet, meggyőződést, élettársat, és egyben köteleességet jelent bármely áldozat árán kitartani választott meggyőződése, hovatartozása mellett. Modern jogok és köteleességek, modern gondolatok ezek. S abban a korban, amelyet szokás *a Fény századának* nevezni, egyre több férfi, de még nagyon kevés nő ismerte fel, hogy az embernek nincs joga a másik emberre kényszeríteni a maga hitét, a maga választását, hogy senkinek sincs joga előírnia, hogy mit valljon, miben higgyen, kit szeressen, hogyan gondolkozzék a másik ember. Önéletírása tanúsága szerint azon a tiszta nyelven, amely prózánk klasszikusai között biztosít számára helyet, Árva Bethlen Kata annak is hitvallója, hogy mindenki annyit ér, amennyi bátorságot, jellemert, erkölcsi szilárdságot tud meggyőződéséből meríteni, nem pedig annyit, amennyit földi javai, világi rangja, színlelt hite s a kapzsi szemforgatókkal cinkos hatalom biztosít számára. Élete önmagában is hitvallás a nagyra és szépre törő ember mellett. Az az asszony, aki kiheverhetetlennek tűnő csapások, kétszeri özvegyesség, gyermekei elvesztése közepette írásban s olvasásban keres vigaszt, csodált és irigyelt rátermettséggel, eréllyel gazdálkodik, nem ékszer, cícomát hozat drága pénzen messzi földről, hanem könyveket, falusi iskolákat támogat bőkezű adományokkal, paraszti sorból származó tehetséges ifjakat taníttat s emel értelmiségi rangra, elsjátítja kora orvosi ismereteit, tudós kortársaival levelezget — nos, ez az asszony csaknem 300 éve példázta kultúránkban neme sokáig tagadott képességét arra, hogy magasrendű erkölcsi és szellemi értékek hirdetője és teremője legyen.

Sz. J.

I. RÉSZ

Tizenhét éves; életvidám, magabiztos; kötekedő vidámsággal, harciasan:

Lászlóm kedves, kit én szeretek, mint testvéremet, kinek én csak a javát aka-

rom, hisz nem megbántott, hanem megtisztelt engemet ajánlatával és fáradozásával... örvendj velem együtt, hogy nem lesz semmi a mi egybekelésünkbl... Megmondom neked szépen szemedbe, hogyan alakult ily szerencsésen a mi dolgunk, nehogy azt hidd, titokban ármány-

kodtam ellened, szereteted ellen, melyet minden más lány örömében ugrándozva fogadott volna... Meghallgatván édesanyám rettenetes szavait (*játékosan utanozva*): vedd el szépen kezemből Haller László gyűrűjét, különben soha többé gyermekemnek nem tartalak, s minde-nemből ki is tagadlak, ha az én anyai szívem meg is hasad belé... a szó is belém ijedt, annyi erőm maradt mégis, hogy reá vegyem testvér atyámfiat, Bethlen Ádámot, munkálkodjék a mi szövetségünk megakadályozásában, beszéljen az én hajlíthatatlan édesanyám lelkére, de főként másokéra... (*Kedves ugrató hangon*) A te kedves atyádfiai fülébe is oly gyönyörű szavakat sugdó-sott, hogy azóta borsózik az ő hátuk még a gondolatától is annak, hogy ne-tán idegen vallásút visz familiájukba az atyjokfia... El is mennek ök egyezett akarattal a pápista püspökhöz, hogy szépen felbiztassák ökegyelmét a mi egybe-keletünk ellen... S mi léssen püspök uram első gondolatja? Nem nehéz kitálalni... Bizony parancsolatot küld ő ki minden szerzet papjainak, hogy minket egybe ne merjenek esketni, míg én pápistává át nem térek... Ami pedig megleszen sohanapján!... Örvendj hát velem együtt (*játékos-ájtatosan*), hiszen nagy vétek lett volna ez a házasság Isten parancsolatja ellen, mely szigorúan kimondja, hogy az asszony engedelmes és szerető társa legyen az ő hitese urának, márpedig én nem lehettem volna egyéb, mint félelmetes ellenség a te házadban, erős fegyvert védekezésre és támadásra szüntelen kezében tartó ellenség. Az én református hitem lenne a fegyver, mellyel utolsó leheletemig védném az én szabadságom épségét. (*Kacéran*) Az asszony vagy adja fel az ő szabadságát, vagy térjen ki a férfiember elől, mert különben semmi jó nem származik az ő találkozásukból. (*Hirtelen szinte gúnyosan*) Ha te, amilyen jóságos vagy, el is viselnéd, hogy asszonyod nem fegyvertelenül lépné át házadnak küszöbét, amint az illik, s ahogy az megtörténik minden jó házasságban ösidők óta, gondold csak el, vajon kedves jó familiád is ennyire elnéző lenne-e? (*Játékosan*) Fogadnám támadásaikat szabad lelkem törvényei szerint! Forgatnám rettenetes kardomat hitem, szabadságom védelmében összeszorított ajakkal, tüzes szemekkel!... Mily háborúság lenne, gondold csak végig, kedves barátom... Milyen kegyetlennek és félelmetesnek lennék én kénytelen lenni ily kegyetlen körülményben! (*Hosszabb szünet után nagyon komolyan*) Keresd meg azt a lányt, ki érted még igaz hitéről is képes lenne lemondani... És kívánd nekem is, hogy az ember találjon meg engemet, aki elől nem menekül az én

szabad lelkem a hitnek áttörhetetlen pajzsa mögé! (*Hirtelen szinte ellenszenvesen magabiztosan*) Erősnél erősebb szerelemnek kell annak lennie, amely az én szép szabadságomat védő fegyveremet képes lenne kiolvasztani az én kezemből. (*Hosszabb szünet után kedvesen*) Nagy a te szerencséd, Haller László... Elképzelnél sem tudhatod, mekkora lett volna a kereszt, melyet viseltél volna a mi házasságunkban. Mellyel büntetett volna téged Isten, ha képes lettél volna eltaposni annak szabad akaratját, kit, szavaid szerint, ezen ország asszonyai közül legjobban szeretsz és becsülsz... Várhattál volna-e tőlem, szabad akaratától megfosztottól, bármi jót a mi közös életünkben?... Ne haragudj énréam... Próbálj megbocsátani nekem. (*Tréfálkozni próbál*) Ládd, ha én fájdalmat okoztam is neked, a tatár a hibás ebben és nem másvalaki, ... mert ha bé nem ütnek Besztercénél a tatárok, Rétenből nem jövünk mi fel Szeben erős falai mögé, sem te Fehéregyházáról, s akkor fel se figyelhetél volna az én szépséges orcámra, s kedved sem kerekedhetett volna engemet megkérteni. (*Rövid szünet után, szinte meghatódottan*) Legyen Isten tevéled, Haller László, s én egész szívemből köszönöm, ha lemondottál rólam...

Hosszabb szünet után hirtelen megfordul, gyengéden mosolyog, majd vidám tréfálkozó hangon:

Kedves szülőanyám, látom már, kegyelmednek tizenhét év nem volt elég, hogy igazából megismerje szeretett leányát... Pedig nemegyszer mintha éppen azért fedett volna meg engemet, hogy olyannyira akaratos teremtes vagyok, hogy az már szinte elviselhetetlen szegény környezetembélieknek... Nem sajnálná kegyelmed ezt az áldott jó fiút, kit úgy szeret, mintha édes fia lenne? Ki, szegény, ha már szeretetetem nem volt képes elnyerni, hát a haraggal is hajlandó lenne összekötni életét, mely legyen ezerszer áldott. (*Nagyon játékosan*) Tényleg tetszene kegyelmednek köztőféken tartott, megszelídített leánya?... Nem illik kegyelmedhez ily haragos arc. A végén még képes leszek elhinni, hogy ki tudná tagadni egyetlen leányát. (*Hirtelen durcásan*) Hát tagadjon ki minde-néből, szeretetéből, vagyonából!... Ha kegyelmednek ily könnyű rettenetes szókra nyitani ajakát... Pedig mily büszkén emlegette kegyelmed annyiszor az én szabad lelkemet. Szabadlelkű, igazi református leány az, így dicsekedett énvélem, édesanyám. S most megtörné az én lelkemet, s odavetné... S neki is szegénynek, mi hasznára?... Ő az én

szabadságomban szeretett meg engemet, vajon oly igazán kellenék-e neki megtört akarátú, búslakodó, soha egy jó szót ki nem ejtő, éltem végéig haragot tartó magam árnyékkaként? *(Hirtelen fenyegető hangon)* Mert ugyan bizony, édesanyám, ha kegyelmed komolyan veszi rettenetes fenyegetőzését, én ellent sokáig nem állok... Én megtöretem a magam lelkét, mintsem hogy édesanyám szívét repeszem ketté! Kegyelmed kezéből a fegyvert én bizony ki nem ütöm, mellyel engem soha eléggé meg nem siratható keserves házasságba kergethet... Aztán csak tudja beinni a föld az én édesanyámnak könnyeit, miután tettét megbánta. *(Rövid szünet után enyhültebben, nagyon kedvesen)* Kedves édesanyám, én engedelmességgel tartozom annak, kinek gondviselő keze alatt nevelkedtem, ... és én ezt a házasságot mind a László családjára, mind pedig maga személyére nézve illendő és elegendő szerencsémnek is tartanám, de én nem kívánok az ő hitvesévé lenni... Higgyen énbennem, édesanyám, várja ki az én választásomat, nem fog csalódni hálálatos lányában... Nincs köből az én szívem, nem vagyok én meddő életre szánva Isten által. *(Játékosan, kissé pözölva)* Hiszem és érzem, hogy egyszer csak csordultig megtelik az én szívem is szerelemmel, lesz aki megtalálja majd az utat énhozzám... Várakozzék türellemmel, édesanyám, és higgyen abban, akinek életet adott, akit felnevelt. *(Hosszabb szünet után játékosan támadó hangon)* S azt pedig miképpen hagyja számításán kívül, hogy idegen vallású, kihez kényszeríteni akar?! E házasság keserű gyümölcsét Isten nem akarhatja kóstoltatni énvelem, sem azzal a szegény fiúval, sem édesanyámmal. *(Hosszabb szünet után vidáman, kötekedő hangon)* És hiába is marad meg kösziklának kegyelmed, Lászlót én már megpuhítottam... Bebizonyítottam szépen neki, hogy reménytelen a törekedése énutánam. Mert én hiába maradnék meg édesanyám szófogadó lányának, hiába, úgy bizony... Hát el tudta hinni kegyelmed, hogy én nem engedelmeskednék a szülői parancsnak? Engedelmeskednék én, ha lehetne... De nem lehet, mert már útban vannak... Na, mik vannak útban, találja ki, édesanyám? Hát a pápista püspöknek tiltó levelei a papjaihoz. *(Körültáncolja a színt)* Nem én jártam ezt ki nála, csak fülébe jutott valahogyan, hogy egy hitét meg nem tagadó református leányt össze szándékszanak esketni az ő jámbor Haller-baránykájával... Lesz-e pap, ki a püspök tiltó parancsolatját megszegni meri? Ezer aranyért se, tízezer aranyért se. *(Rövid szünet után csendesen)* Ne búslakodjék, édesanyám, láthatja már, nem szerető

leánya húzta keresztül akarátját... Én csak azért akartam lebeszélni kegyelmedet e házasságnak tervéről, hogy könnyebb szívvel vehesse tudomásul a püspök tiltását. Azt, hogy én ennek ennyire örülök, bocsásssa meg nekem... Én sem haragszom kegyelmedre, tudom én, hogy csak jót akart engedetlen lányának...

A világitás gyengül, majd hirtelen nagyon erős fény; a szín elejére szalad, szinte sikoltva, a sarokba szorított üldözött hangján:

Nem! Ez az ember minket össze nem eskethet! Mert ez vagy pápista szerzetesnek öltöztetett csavargó, vagy pedig tudnia kell a püspök parancsolatjáról, hogy minket pap egybe nem eskethet, míg én át nem térek!... És én ki nem térek az én hitemből!... Miféle kelepécét állítottak fel énnékem?!... Édesanyám, hát hiába voltak az én környező szóim?... Bátyámuram, hát kegyelmed sem mozdul az én védelmemre?... Haller László, hát ily vitéz férfi vagy te! Miért nem egyenest kötéllel, béklyóval?!

Hosszabb szünet után hirtelen lehajtja a fejét, erőtlenül:

Igen, akarom... Csak szívem-lelkem nem akarja, de én a szótak kimondom szülőanyám parancsolatjára: akarok Haller Lászlóval házasságra lépni, én fejemet mindenre meghajtom... és neki hűséget esküszöm. *(Hosszú szünet után nagyon csendesen)* Meghajtom én fejem alázatos szívvel, átkot én fejükre nem kérek, mert nem tudják, mit cselekszenek... Ha a mindenható Isten ezt megengedte nekik, ám legyen meg az ő akaratjuk... Tapodjanak csak az én lelkem... Istennem, neked legyen gondod annak elhárítására, ami ebből következhetik... hisz nem én döntöttem abban, ami elvégeztetett...

Visszahúzódik a szín hátterébe, majd előre jön a szín közepéig; néhány hónap telt el az esküvő óta, újra friss, élénk, kötekedő kedvű:

Szóljon csak nyugodtan, gvardián uram... Nem ért váratlanul az érkezése, jelentette az én férjem püspök követjének érkezését ily szókkal: én nagyon félek attól, hogy tégedet valami bű fog érni. S kegyelmed, íme, meg is érkezett!... Hagyja csak abba mentegetőzését, hisz nem önszántából érkezett ide kegyelmed, küldték kegyelmedet. *(Csúfondárosan)* Sorolja szép röviden, amit kegyelmedre bízott előjárója, s ne sopánkodjék itt előttem, ki tudhatja előre, hátha el sem fog szomorítani engemet a püspök úrnak üzenete. *(Rövid*

szünet után felnevet, túljátszott vidáman) Nahát, mily váratlan csapás: méltóságos püspök uram kegyelmed által megtiltja, hogy mi együtt lakjunk, merthogy össze-rinte mi nem igazi házassági életben vagyunk... Mily biztosan tudja püspök uram, hogy mi a helyes és mi az igazi ebben az életben. (*Éles támadó hangon*) Szeretném hát tudni, mi okból nem élünk mi igaz házassági életet?! A kegyelmetek keze alatt lévő barát esketett meg, miért volt ő olyan tudatlan számár, hogy még azt sem tudta, hogyan kell esketni?!... Krokodilusi szemekkel rajtam ne szánakozzék, hallja-e kegyelmed?! (*Rövid szünet után csendesebben*) S azt a szegény tudatlan barátot a mi dolgunk miatt ne fenyítsék... Mert az én uram, ki az én szemem előtt hazudni nem tud, bevallotta már énnekem, hogy az a barát semmit sem tudott a püspök parancsolatjáról... Azokat fenyítsék, ha fenyíteni akarnak, akik kihasználták a tudatlanságát a szerencsétlennek... Haller Lászlót, az én uramat menti ugyan az ő igaz, nagy szerelme énrántam, ő elvakultságában fel sem mérhette, mit tesz önmaga ellen és énellemem... de mi menti az ő cinkosait, Petki Nagy Zsigmond atyámfiait és egy Szarka Zsigmond nevű fizetett emberét az én uramnak, kik a püspök parancsolatjával érkező hajdut nem átalították elrejténi... Ezen felebarátjuk lelkét áruba bocsátókat fenyítsék kegyelmetek, ha az én Istenem meg nem előzi kegyelmeteket a fenyítésben. (*Élesen*) Hogy nem igazán tettem le a hitet az én uram mellett?! Nem igazán, hanem a magam hite, a magam törvényei szerint!... Odáig szemtelenedtek tán már kegyelmetek, hogy elvárnák tőlem, hogy a hitemet is elhagyjam?! Nem elég, hogy az akaratomat megtörték, az én Istenemtől is eltérítenének engemet?!... Az én uram jószágosabb és jámborabb ember, mint kegyelmetek gondolnák: erős hittel leköötötte magát, hogy soha engem vallásomban meg háborgat, s az ő papjainak is megparancsolta, hogy engem ne háborgassanak... Mért ne lenne igaz házassági élet az, amelyben a felek szabadsága meg háborgattatik?! (*Visszafojtott indulattal*) Köszöntse kegyelmed méltóságos püspök uramat én szómmal, és mondja meg neki: minthogy szabad jóakaratomból bizony soha idegen vallásúhoz nem mentem volna, s ide is jó szívvel nem jöttem, azért tiszta szívemből való örömmel visszamégyek. Mert tudom azt, hogy az én édesanyám engemet, amíg Isten élteti, jó szívvel lát maga mellett, s ha az Isten kivészi is e világból, kevés jószágom ugyan csak léssen, abból élek Istennek, a magam hite s a magam törvényei szerint. (*Rövid szünet után olyan felindultan, mint-*

ha körömmel akarna menni valaki arcának) Hogy tudta kegyelmed kiejteni ezen rettenetes szókat?! Hogy szakította volna kettőbe a kegyelmed nyelvét az én Istenem, mielőtt kimondhatta volna őket! Legalább ne az én uram jelenlétében fenyegetőzött volna! Van kegyelmednek fogalma arról, mit jelent halállal fenyegetőzni?! (*Hirtelen nagyon kegyetlen hangsúllyal*) S ha az Isten az én uramat halállal is büntetné, éppen nem azért, mert az ő hites társa nem a pápista hit szerint esküdött, hanem mert elvakultságában rája taposott felebarátja szabad akaratjára! (*Hosszabb szünet után lecsillapultan, komoran*) De gárdián uramnak mindezekhez a mi dolgainkhoz semmi köze. (*Rövid szünet, majd csendesen*) Én tiszta szívből kívánok hosszú életet az én uramnak, kitől az én szabad elhatározásom által és az én Istenem jóváhagyása és gondviselése által gyermeket várok immár, de ha kegyelmed haszontalan, lelket megfertőző, kegyetlen gondolatokból megépített fenyegetőzéseivel valóssággá is fordulnának, lelkem elvesztésével az én uramnak életét soha meg nem tartanám, bárha egymás után tizenhét ember elütnék is a fejét. (*Hirtelen határozottan*) Arra pedig szóban kimondott ígért nem kell, hogy ha a pápista vallást igazabbnak fogom ismerni, arra állok... De addig eb kötelezze kegyelmednek bármire is magát: mert ha én igazabbnak ismérném a pápista vallást, úgy nem az én férjemért, sem nem a kegyelmed jóvallása miatt, hanem az igazságnak hatalmánál fogva lennék én pápistává... de azt sem kegyelmed, sem más kényszerrel el nem éri, hogy én az igaznak megismert vallásomat elhagyjam...

A világitás gyengülni kezd, majd az erősödő fényben egy asztal mögött áll, karbatett kézzel, úgy, ahogy manapság is falvakon a háziasszonyok szoktak a kártyázgató, mulatozó férfitársaságra lenézni. Jókedvvel forgolóva az asztal körül; vidáman, ugrató hangon:

Látja-látja kegyelmed, páter uram, nem tisztelik meg ezek a húsvétot... Pedig pápisták lévén, milyen nagy módal megtisztelhetnék: szentelt bárány, sonka, tojás, kenyér és bor jószerével előttük... Jól ittanak a szent borból, s most már a szent kaláccsal hajigálják egymást jódolgukban. S kegyelmednek ezt túrni kell! Engem tán megütne a guta kegyelmed helyében... Vagy szedném össze az asztalról a búlátott szent morzsalékokat, s tűzbe vetném, hogy ne gyalázhassák tovább... Segítsék, páter uram? Emberek, szánják meg szegény barátot, és segítsenek nekünk tűzbe vetni a szent morzsalékokat!... Nem moz-

dulnak, a bor most az ő istenük... Nem érdemlik ezek meg, páter uram, hogy egy olyan szent ember, mint kegyelmed, egy asztalhoz üljön le velük. Igazán kárhozatos vétek, amit ezek csinálnak... Hallgassanak el, mindnyájan hallgassanak el! Néma csend legyen itt egy perc-re!... Hogy-hogy minek okából?! Hát hallgatni a néma békák brekegését! Mert azok néma békák, melyek oly nagy brekegéssel szólnak. *(Alig tudja türtőztetni magát)* Emlékeznék-é, tegnap esteledvén a békák hangoskodását hallgatva, páter urunk előadást tartott mielőttünk a hűsvétra megszenteltetett báránynak és egyéb szentelt eledeleknek erejéről, s mesélé, hogy egyszer egy megszenteltetett báránynak csontjából valami tóba esett volt véletlenül egy részecske, s mindjárt a tóba a békák mind elnémultak, mindez mai napig is azon tóban egy béka sem bregek... Hát, amit most hallanak, az nem lehet békák brekegése, mert a békák már a mi tavunkban is mind némák... Mert én bizony, páter uram tanításai szerint eljárván, bévettem a tóba a kegyelmeteknek megszenteltetett bárány csontjából vagy két jó darabot, úgyhogy ha kegyelmetek mégis hallják a békák éneklését, hát nagy baj van a kegyelmetek fülével! *(Rövid szünet után nagyon szelíden)* Bocssáson meg nekem, páter uram, nem akartam én kegyelmedet megháborítani... Csak azt szerettem volna, szórazzuk már egy kicsit komolyan...

Hátrahúzódik, majd előrerohan felháborodott, sértett arccal; nagyon kemény számonkérő hangon:

Képes voltál megszegni a mi egyezésünket, kedves uram... Te már napok óta nem a magad kedve szerint cselekszel, hanem valaki vagy valakik által kitanítottan!... Aki atyjafiai tanácsára engem bármire kényszeríteni akar, az már nem az én jó uram!... Mi okból lézengsz bús fellegként ebben a házban, hozzám egy jó szót nem szólva, kedvetem rontva mindenben?! Lelkiismereted furdalása szorítja vissza beléd a szót!... Miféle fegyvert vettél te kezembe énellemem atyádfiai tanácsára?... Miféle tanácskozás volt ott Medgyesen?! Mit kellett nekem jóakaróimtól visszahallanom?! Megmondtam neked jóelőre: az atyafiság jussán az én kísértésemre adott tanácsokat el ne fogadj!... Tanácsolta-e neked Gyerőfi Borbála, hogy az én gyermekágybéli erőtlenségemet használd ki az én végképpen való megtörötésemre?! Tapasztalnom kellett, hogy nemcsak képes voltál meghallgatni a kegyetlen szavakat, hanem el is fogadtad a gonosz tanácsot... Hogy nyugalmam, békém, pihenésem, álmom ad-

dig ne legyen, étel rendes addig élém ne kerüljön, míg el nem fogyik belőlem az erő a magam hitéhez való ragaszkodáshoz... Milyen gonosz indulat férközhetett beléd, ha képes lettél gyermekágybéli asszonyoknak nagy dörömbölésekkel álmát szegni, szakácsnének parancsot adni, hogy ne főzze, mit enni szeretnének, magad pedig egy jó szót hozzám nem szólani, mikor éppen legnagyobb szükségem lenne minden kedvesre... Vagy tán a gyermeked élete ellen tenné-e mindezeket? Odáig jutottál-e már, hogy gyilkosságra is képes lennél bárki emberfia tanácsára? Ahhoz sincs-e közünk, hogy az én szülőnyám esztendővel a mi egybekelésünk után az örökvilágba költözött a mi silány házasságunk látása elől?! Ha az ő beteg szívébát bánt helyett öröm tölthette volna be a mi együttelésünk láttán, vajon nem lenne-e még mindig közöttünk erőbenegészségben?!... Elrúlója lettél a mi szép megegyezésünknek! Énmeltem te nem erőssé, gyengévé váltál! Acélt akartam, s fűza ága hajladozik az én szemem előtt! Mi értelme van így a mi együttlevésünknek... Te nem kérsz az én erőmből, én nem kérek a te ide-oda hajladozó gyengeségedből... Megbűjsz gyáva nyúlként a te vallásod törvénye mögött: hogy minket földi ember már el nem választhat *(Hirtelen fejét vesztve, ökleivel hadonászva)* Hát halljad az én szómat, fűza-ága legény: Ez az igaz Isten, akit én gyermekségemtől fogva tiszteltem, és mostan is tisztellek, cselekedje azt a nagy irgalmasságot énelem, hogy esztendő ilyenkorra legyünk elválva egymástól, végen el az Isten vagy engemet, vagy tégedet...

Nem bírja tovább, lehanyatlik a földre... A világitás gyengülmi kezd, az erősödő fényben fekete kendőt köt a fejére, lassan a szín széléig jön, leül; nagyon csendesen, gyenge hangon:

Úgy tetszett Istennek, hogy meghallgassa az én kérésemet... Úgy tetszett neki, hogy engem hagyjon meg ez árnyékvilágban... Mi célből?... Pestist bocsátott le a földekre, s rendelé, hogy Haller László ne szabadulhasson az pestis kezének szorításából... Ott álltam fejénél utolsó órájában, simogattam az ő homlokát, de a pestis az én kezemet eleresztette... Így végezé a mi Urunk, Istenünk... Édes jó Istenem, nem kellene ily komolyan vened az embernek az ő nagy haragvásában kimondott könyörgésit... Ne adj az embernek ennyi szabadságot se, ha már teljes szabadságot nem adatsz neki. Az ő bűnei miatt?... Nem köszönöm meg, hogy meghallgattad az én könyörgésemet... Én megbocsátani nem tudtam gyengesé-

gét, ide-oda hajladozását, de én szerettem Haller Lászlót, az én hites uramat, ki kiválasztott engemet maga mellé ezen ország lányai közül... Ki ily módon felvette vállára a nagy keresztet, mely alatt meghajlott... Jóravaló, halkszavú ember volt, s még csak huszonkét éves, Istenem... Add meg nekem, hogy örvelezhessek az általa hátrahagyott gyermekek széppé és erőssé növekedésében... Hogy szerethessem őt öbennük... Embert megpróbáló szent Isten, embertől a bűnös gondolatokat el nem riasztó, embernek a bűnre szabad kezét adó Isten... Jóságos atyja a vétkező embernek is?

Hosszú szünet után feláll; csendesen:

Édes jó Istenem, ím szívem alatt hordom Haller Lászlónak harmadik gyermekét, add, hogy világra hordhassam őt békességben, rosszakaróktól nem háborítottan.

Az íróasztalhoz megy, íráshoz készülődik; enyhe iróniával:

Ki egyedül maradt, mi jobbat tehet: levelet ír... Levelet ír az ő mindennapi küszködéseiről, segítséget kér, segítséget ad... Úgy szétszóródnak szerte az országban kik jószívvel lennének a megpróbáltatott iránt. *(Rövid szünet után nagyon keményen)* Úgy fogom berendezni a magam szűk világát, hogy segítségére senkinek se szoruljak... Még tanácsára se.

Gyengülő, majd erősödő világlítás, leveszi fejéről a kendőt, előrejön; élénken:

Nagy öröme szolgál az anyának, ha felismeri önmagát az ő gyermekében... Haller György uram, nagy pápista, megbotránkozott az ő öccsének gyermekén, az én Sámuel fiamon: szentképeket, olvasót adatott a gyermek kezébe, ki nem-hogy meg nem csókolta azokat nagybátyja parancsolatjára, de mindjárt a tűzhelyet kereste, hogy azokat oda bévesse... Ha pápista papot lát ez a kellemetes, vidám tekintetű gyermek, menekül, mintha tatár kergetné kivont szabályával... Mondá is Haller György uram: ez a gyermek hiába lett pápistának megkeresztelve, soha igaz pápista nem létszen, mert ebben egészen az anyja vére vagyon... Nem így Pál fiam: ő minden gondolkozás nélkül megcsókolja, amit elébe tartanak. Egyazon órában születtek pedig... Mily nagy különbözőségeket enged meg Isten! *(Hirtelen nagyon harciasan)* Beszélük már jövő-menő

emberek, hogy a Haller família készül már kivétni az én gyermekeimet az én nevelő kezeim közül... De hamarabb fognak ők az én holttestemen általlépni!

Lassan visszaköti fejére a kendőt:

Ilyen rettenetes sújtásodra én felkészülve nem voltam, Isten! Mivel szolgáltam én ismét reá a te pusztító haragodra?! *(Fejét ingatva, szinte eszelősen)* Megváltozik a mi egymáshoz való viszonyunk, mindenható Isten! Porig sújtottál engemet... A te nevedet dicsőíteni hogy hagyhatná el most már engedelmes szó az én számát?! A kitörni akaró káromkodás fojtogatja az én torkomat!... Kit porba sújtottak, porban annak a helye. *(A földre veti magát, öklével ütemesen veri a földet; felül, hosszú szünet után csendesebben)* Markold csak, szaggasd csak az én belső részeimet, amíg csak érezni tudom a fájdalmat, amíg csak érezni tudom... Amikor mintha vaskezek markolnák az ember minden belső részét, az ember akkor sem káromolhatja az ő teremtetjét... Mert az ember annál azért erősebb... Mert az embernek annál azért erősebbnek kell lennie, sem-hogy szabadjára eressze az ő káromló szavait. *(Szünet)* Az ember, amikor csak káromlásra, átkozódásra nyílna a szája, szorítsa össze fogait és hallgasson... Hallgasson, mert ő erős... De megfullad az ember, ha hallgat. Nem megy le a torkán egy maréknyi levegő sem, ha hallgat... A hallgatáshoz emberfeletti erő kell, nem adatott meg az embernek a hallgatás. *(Rövid szünet után éles iróniával)* Hát ha az ember nem elég gyenge ahhoz, hogy káromolja a teremtetjét, a hallgatáshoz pedig nem elég erős, köszönjön akkor... Köszönje meg, hogy marokra fogták vaskezek az ő belső részeit, a köszönő szó beprésl az ő tüdejébe annyi levegőt, hogy lélegezni tudjon. *(Feláll, kihúzza magát, ellenséges, monoton hangon)* Köszönöm Istenem, hogy magadhoz vetted az én legkedvesebb gyermekemet, köszönöm, hogy elvetted a gyermekét, ki az én életemnek napsugárja volt, ki az általam emberre parancsolt igaz hitnek bástyájává nőtt volna, ki gyönyörűséges volt, ki a maga fényével bearanyozta a földet, köszönöm, hogy elszóltattad őt, sötétségben hagyva a földet, köszönöm, köszönöm, köszönöm. *(Fáradtan leül egy székre, hosszú szünet után nagyon csendesen)* Mondanám, elszóltattad őt e sáros földgolyóról, nehogy felneveltesen az én igaz vallással szembeálló vallásban... De hát nem oly fából volt ő faragva, hogy az igaz útról fenytő kezek letéríthették volna... Avagy kiválasztottál-e engemet, hogy újraéltsem Krisztus Urunknak, a Te szent fiadnak szenvedéseit...

Vezekelni minden földi bűnért kiválasztottál-e engemet? A Te szent fiad se győzedelmes királyként hagyta el ezt a földet, megengedéd az ő elleneinek, hogy keresztet feszítsék őt, az ártatlant, gonosz latrok között... Mily csekélység lehet az én szenvedésem az ő keresztben átélt szenvedéseivel képest... Bár nem volt-e nagyobb az ő anyjának szenvedése, ki látta őt a keresztben? (*Hosszabb szünet után feláll, nagyon komolyan, szinte fanatikusan*) Ha nagy, szent céltajd vannak az én szenvedéseimmel is, miként Krisztus Urunkéval, akkor állok elébe, mindenható Istenem... Akkor köszönöm, hogy méltónak találtál engemet! Legyen hát, hogy a te nagy erődöt lássa meg a világ az én igen nagy erőtlenségemben... Legyek én a te kegyelmed által hasonlatos Mózes csipkebokrához, amely noha erős tűzben égett, de meg nem emésztetett. (*Rövid szünet után szinte tárgyilagosan*) Így legyen akkor, avagy add vissza az én békés nyugalalmamat, nyugodalmamban örömeiket: erősítsd az én lelkemet, hogy a szomorúságot elűzhessem magamtól.

Leveti fejéről a kendőt, előrejön, újra magabiztosan, tele életkedvvel:

Megadatott nekem, hogy az én búmbánatom örömré forduljon... Lemondott az én Istenem arról, hogy tűzben égesse az én gyenge lelkemet. Méltatlannak találta a mindenható, jóságos Isten, hogy az én lelkem égésének fényével vakítsa a hitükben elernyedőket... Magam szabad elhatározásából mentem én férjhez Széki Teleki Józsefhez, ki igen jó kereszttyénül magát hozzám alkalmaztató ember, mintha ugyan férji szeretetéhez édesatyai szeretetet is pótolna: az én asszonyi szabad lelkem újbóli virágba szökkenését oly gyönyörűséggel figyeli, hogy hálával teli az én szívem őiránta... Jámbor munkás ember ő, ha gazdagsága gyarapításán fáradozik, de oroszlánnak szívével bír, ha hajlékunk békéjét őrizni kell. (*Nagyon határozottan*) Mert kell... Ármánykodnak az én megboldogult első uramnak atyjafiai az én gyermekeim kiszakításáért a mi életünkben! Hát csak ármánykodjanak, győzelemre esélyük semmi se nincsen, nem egy árva, védtelen özvegy már, kivel meg kell küzdeniük... (*Játékosan*) Ami igazán furcsa: örömmel lelem férjem-uram atyafiságában... Annyian vannak: nemhogy nevüket, de még fizimiskájukat sem vagyok képes észben tartani, s anynyi gondom-bajom velük: van nap, amelyiken két levelet is menesztek az ók számmal való segítségésekre... No meg azért is, hogy megszerettessem magamat velük... Küldök nekik ezt-azt, intézem

ügyes-bajos dolgaikat, ha szükségelik, s úgy segítjen engemet az én Istenem, hogy tiszta örömmel teszem... Gyakorta kérem én is az ő segítségüket, hála Istennek, apró-cseprő dolgokban. Mely ügyködésük én dolgomban szolgáljon úgyszintén az ő igaz, tiszta örömeikre. (*Játékos ironiával*) Mely örömről el nem felejtenek tudósítani engemet minden levélben, még ha egy ujjukat se mozgatták az én ügyemben, akkor is... (*Az írásztalhoz megy, rátámaszkodik, túlhangsúlyozva a körülményeskedő szöveget*) Méltóságos gróf Teleki Pál uram kedves házastársának, méltóságos gróf Vai Kata asszonynak, nékem jóakaró asszonynak, nagy megbecsüléssel... Méltóságos Asszony! Ajánlom nagy becsülettel való szolgálatomat asszonynak, Isten egész méltóságos úri házával szerencsésen éltesse, szívemből kívánom. Parancsoljon vélem, amiben csak lehet, nyereségemnek tartom asszonynak szolgálni. Ami az aranyas fátyolt illeti, én jó szívvel béküldék Szebenbe keresztetni. Ha Isten megsegít igyekezetemben, hogy István király napjára Küküllő várába menjek a sokadalomba, ott is utána nézek... A szebeni sokadalomkor Kemény László uram számára Placsintártól vettem; akkor még jócskán maradtott volt. Ugyan még azután Teleki Sándor uram is vett tőle... Igen szépen kérem asszonyomat, mutassa abban jóakaróját, hogy mikor embere mégyen Kolozsvárra, kérdeztesse meg az aranymívestől, mikor küldhetek a kész munka után... Ezzel Isten oltalmába ajánlom asszonyomat. (*Rövid szünet után kedvetlenül*) Az a nagy baj, hogy a levélírásnak megvannak a maga szabályai... Néha nagyon nehezemre is esik levelet írnom. (*Tréfásan*) Hozatok én majd egy jó írődeákat, ki helyettesítsen engemet e nehéz munkában. Csak annyi a baj, hogy nincs olyan írődeák, ki méltóképpen helyettesíthetne engemet. (*Elneveti magát*) Hisz mindenkinek úgy eltalálom én a szája ízét! Avagy ha nagyon haragszom valakire, a legeslegfájóbb pontját... De most nem haragszom én senkire ez kerek világon! Még azokra sem, kik ki akarnák szakítani az én gyermekeimet az én melegemből, hisz semmi esélyük a győzelemre. Oroszlán áll az én házam kapujában, úgy bizony.

Lassan a színpód háttérébe megy, majd nagyon feldúltan rohan vissza:

Ezen levelet az én kezembe adni, édes jó uram, nem kellett volna! Azonnal tűzbe kellett volna vetnie, hogy ezt én el ne olvashassam, vagy egérlükbe kellett volna bedugdosnia, mert arra méltó ez a levél, hogy az egerek széjjelragják!

...Mert azt olvastam én ki ebből a levélből, hogy az én uramat, kit én tiszteltek, becsülnök, egyáltalán nem tiszteli a világ, nem mert volna kegyelmednek Antalfi püspök ilyen hangú levelet megfogalmaztatni, ha tiszteletre méltónak tartanák kegyelmedet... Kit ilyen könnyedén sértegetni merészelnék, annak nem lehet nagy a becsületje öelötük! Jovallani merik kegyelmednek, hogy mit kell tennie, hogy az udvarnál nagyobb becsbe kerüljön, hogy mivel szolgálhatná kegyelmed a maga előmenetelét?! Mintha csak kegyelmed is beletartozna a királyi mosolyt reszketve lesők, talpot szívesen nyalók csordájába?! Tessék: tegyen kegyelmed tetszésük szerént, szakítsa ki férji hatalmanál fogva szegény gyermekeket anyjuk öleléséből, vesse oda őket prédaul katolikus tányérnyalók elé, lesz majd belőlük is igaz hitnek és szép becsületnek példaitól elrekesztetten parancsra csaholó, meg parancsra nyelvet lógató udvari ember!... S fusson kegyelmed is megelőzni őket! Rögvest gubernátor lesz kegyelmedből, ha engemet és igaz hitét megtagadja! Vagy tán még fennebb kerül: király öltöztetője is lehet még kegyelmed!... Avagy cselekedjék kegyelmed ahhoz az emberhez méltóan, kit én nemcsak szívemmel szeretek, hanem becsülni is megtanultam, s kemény szavakkal adja értésére annak a minden hájjal megkent, minden becsületből csúfot űző püspöknek, hogy igen félreismerte kegyelmedet, midőn a maga mércéjével mérte, törpék mércéjével az óriást, írja meg neki, hogy kegyelmed nem csaholó kutyája földi hatalmasságoknak, mint ökegyelme, hogy kegyelmed nem parancsokat teljesít, hanem csak azt cselekszi, mi Istennek tetsző, s hogy a mi hajlékunk felett csak Istennek vagyónak a hatalma, s jelentse neki, hogy tudatában van a keserves igazságnak, hogy nem a felesége a kegyelmed előmenetelének rontója és akadályoztatója, hanem hite és vallása! (Rövid szünet után csendesen) Elhiszem én, hogy kegyelmed így cselekedne a maga jóvoltából is... Kiszakadtak az én számból a nehéz szavak, mert feldúlták újra az én áldott békességemet. Pedig fel voltam én készülve ez újabb nehéz harcra. Mert én még azt is tudom, amit kegyelmed nem tud: hogy Antalfi püspök nem a maga szabad akaratából íratta kegyelmednek ezt a levelet: magasabb helyről kapott ő parancsot... Van az én kezemben súlyosabb levél is, csak nem akartam én vele az én jó uramnak békességét megborgatni... Nem nekünk íratott azon levél, de egy jóakaróm úgy intézte, hogy az én kezembe kerüljön, hogy lelket erősítvén felkészülten állhassak

minden rossznak elébe... Kegyelmedhez pedig igazságtalan voltam: tudhatam volna, hogy kegyelmed elibém nem meri hozni azt a szégyenletes levelet, ha nincs felkészülve a mihozzánk méltó válaszra. (Szinte csendes, elbeszélő hangon) Tudja hát meg kegyelmed, hogy azon levél, mely Isten kegyelméből hozám jutott, nem másnak a tollából való, mint ama Károlyi Sándoré, ki most szatmári főispán meg főhadvezér meg miegymás, kitől jót semmit nem várhat a szabadságát meg becsületjét oltalmazó ember, hisz ez ahogy a szép emlékeztető Rákóczi Ferenc bizalmas embe reként letétette a Rákóczi-fegyvereket a császárnak lábai elé, úgy más becs telenségekre és gonoszságokra is minden gátlás nélkül készen... A minket kegyelmében tartó Isten mindazonáltal úgy rendezte, hogy midőn Kolozsvárott Antalfi püspök megvendégelt némely urakat, egy református embernek a szolgáját is hívják, hogy segítjen őket fogni: ...s mikor már az étket felszolgálni akarták volna, a tálak igen melegek lévén, a püspök szolgája papirost adott, hogy azzal fogják a tálakat, s azon legénynek éppen azt adták, melyet írt volt Károlyi Sándor a mi dolgunkban a püspöknek; gyanítván a legény, hogy fontos levelet tart kezében, azt ei nem dobta, otthon az ura kezébe adta, ki becsülettel meg is küldte nekünk... Írja azon becsületét veszített Károlyi Sándor a levélben, hogy nagy csudálkozással csudálkozik mind a gubernátoron, mind a püspökön, hogy mindeddig is a gyermekeket annak az eretnek Bethlen Katának kezéből ki nem tudták venni, neheztel is rájuk erősen, tudván azt, mily erős eretnek familiából való Teleki József is, a gyermekek mostohaapja. Mindezek után pedig emeli szavát ily fenyegetésre: ha a Haller familia, a gubernátor meg a püspök sajnálnának ebben fáradni, ő maga az udvarnál folytatja, de kiment a gyermekeket a mérgezett levegőjű házból... Hát innen táplálkozik annak a sunyi püspöknek a rosszindulatja, ki nem átalotta kegyelmedet megkörnyékezni, törtető szolgát gyanítván kegyelmedben... Nem sejtvén, mily erős vár a mi Isten által szeretett, Istentől megáldott hajlékunk. (Rövid szünet után fiatalasszonyos pirulással) Mely hajléknak immár készen kell állani kegyelmed gyermekének a méltó fogadására is.

Hosszabb szünet után az íróasztal mellé áll; harciasan:

Kegyelmeteknek, igaz hiten levő férfiaknak, azt kell megérteniük, hogy itt a harc most már nem közötttem s a Haller familia között folyik: hisz nem

kegyelmelek előtt mondotta ki maga Haller György uram, hogy ez igen megkeseredett lelkű asszony, kit gyermekeitől el akarnak szakasztani, öszerinte is inkább méltó szánásra, mint tovább való bosszantásra... A harc most már azok között folyik, kik az ország törvényeit megbecsülni s kik lábballal tiporni akarják... Ha engem most legyőzteni hagynak, maguk is legyőzetnek... Fusson, ki nincs a császár hitén, ha a törvényeinket már nincs ki megvédje. Csak egyszer hagyják kegyelmelek a segítségére szoruló ellen kijátszani a törvényeket, erejüket vesztik azok, s nem lesz miben megkapaszkodniuk a maguk nehéz órájában... Ha Teleki Pál uramnak amúgy is Bécsbe viszen az útja, tegye nyilvánossá az udvarnál, hogy énbennem azon okok fel nem találtnak, amelyekért országnak törvényei szerént a gyermekeimet elvehetnék. Esztelen, erkölcstelen, tékozló és vesztegető én nem vagyok, soha rám ezeket nem bizonyíthatják, azért jussok az elvételre nincsen... Ne féljen azt is tudomásukra juttatni, hogy én védtelen egyedül nem állok: mindenki, ki velem egy hiten van, összehúzott szemöldökkel figyeli most, vannak-e még törvényei ennek az országnak... Jelentse nekik, hogy a leányt az én idvezült férjemmel kötött kontraktus szerint is reformátusnak nevelhetem, de nyugtassa meg őket, hogy a fiút, bár ki nem adom, pápista vallásban neveltetem, minthogy arra a kontraktusunk kötelez engemet. A jószágait pedig kiadom, mikor annak az ideje, a gyermekek felnövekedvén, eljő.

Hosszú szünet, majd valamivel nyugodtabban:

Kegyelmed, jó uram, jelenjen csak meg nyugodtan a gubernátor hívására, s felelje néki, ha követelőzik, tisztán, becsületesen: excellenciád énnékem egy cseppet sem parancsol, ha véték, vagyon a hazának törvénye a vétkező megbüntetésére... Meglátja, megcsendesedik a gubernátor kegyelmed határozottsága láttán... Ha pedig ő is felémegetné a kegyelmed előmenetelének akadályoztatottságát, felelheti: ha vallásom mindig is nem jelentett volna akadályt, érdemeim alapján előbb ültém volna a zöld asztalhoz, mint excellenciád!

Rövid szünet után nagyon élesen:

A gubernium ítéletét végre rajtam nem hajtják! Mitől lenne érvényes az az ítélet?! Kik voksoltak mellette?! A református és lutheránus tanácsurak közül bizony egy se, hanem kimondták: ez mind Isten s mind haza törvényei ellen vagyon... Három napon

át szorították őket, de voksát egyetlenegy közülük le nem adta... Szegény Wesselényi István uram, ki igen jólelkű ember, megeléglvén a gubernátor meg a püspök gonoszkodásait, harmadnapon már fel sem ment a guberniumba, még fel sem öltözött: küldöttek egynéhányszor utána, de csak nem ment, végre azt kívánták, hogy küldje el voksát maga helyett, mire azt felelte: én nem küldöm, mert régen kimondottam az én voksomat a haza törvényei szerént, már ha az nem tetszik, lássák, erőszakkal mit cselekednek, abba én belé nem elegytem magamat... A püspök meg a gubernátor egyedül maradtak a maguk katolikusaival, de azok közül is Haller György uram, kire pedig nagyon is számfított ellenem az egész Haller familia, újból kifejezésre juttatta az ő igaz becsületességét, szemükbe mondván: én igaz katolikus voltam mindenkor, s az vagyok most is, de azt mondom: adta volna Isten, hogy soha ezt a napot meg ne értem volna, mert látom, véghezvisszik kegyelmelek a maguk akaratját, de bizony mind a haza törvényét megsértik, mind pedig a maguk lelkiismeretét erősen megsértik... Semmibe vették ezen igaz szavakat is, s önhatalmúlag, anélkül, hogy a többség rája szavazott volna, kormányzókat határozatot íratnak... S odáig szemtelenedtek, hogy leküldték törvénytelen ítéleteiket énhozzám szerencsétlen Kun Zsigmond titkár urammal, mintha ugyan biza én ma született bárány lennék, ki nem lát be az ő sötét üzelmeikbe. (*Hirtelen megfordul*) Hallja hát Kun uram, az én válaszomat: Látom már, hogy az én gyermekeimet az Isten, a természet és a haza törvényei ellenére elszakítják az ő szülőanyjuktól, azért én csak annyit kívánok, hogy az igazán ítélő Isten, amely igaz ítéletet hoztak ok énellem, minden dolgaikban őexcellenciájokat és önagyságokat olyan igazán segítse meg, s úgy tartsa fenn az ő emlékezetüket utódaikban. (*Rövid szünet*) S kegyelmedet is büntesse meg az én Istenem, ha ezen átkomat tisztességgel nem mondja őexcellenciájok szemébe. (*Ordítva*) Amely jó lélekkel gyermekeimet tőlem elveszik, azon jó lélekkel a fejemet is elültethetik, csak cselekedjék is meg minél hamarább, vagyon még egy igazán ítélő Isten, ki személy szerint is megítéli cselekedetekért az én lelkem megtaposóit!

Rövid szünet után úgy, mintha támadókat seprűzne ki a házából:

Még hogy az nyomorult Bálintit György személyesen vállalkozna fegyveresekkel reátörni az én házamra?! Nemrég jött le Bécsből a szerencsét-

len, s talán nem is olvasta el még, ez-iránt az országnak micsoda törvénye vagyon. Csak jönne minél gyorsabban, egyebet nem ér el, csak hogy a bécsi majoranna bűz, amely most az orra alatt vagyon, elkopjék onnét. Ha az orra egyáltalán fennmarad az ő rüt arcán. *(Hirtelen)* Kedves jó férjem uram! Ahogy én ismértem ezen Bálint-féle szájaló hősokeket, senki közülük a mi házunkra törni nem mer, hanem a német kommandérozó generálistól kérnek ők katonákat... Menjen is be kegyelmed sietve Sebenbe a generálishoz, és emlékeztesse reája, mivel járhatna az ő személyére nézve, ha törvénysértésre katonákat adna ki a guberniumnak. Emlegesse csak fel előtte, hogy mily nagy békétlenkedést kellett az udvarnak lecsillapítania, miután az ő elődje katonákat adott ki Jósika István uram ügyében Matskási Boldizsárné asszonyom ellen, és felette törvénytelenül s igen becstelenül bántak az asszonnyal... Nehogy az én megháborításom az ő előmenetelébe kerüljön a generálistnak, figyelmeztesse bátor szóval kegyelmed!

Hosszabb szünet után leereszkedik a földre, homlokát a földre szorítva csendes átkozódó hangon:

Jött mégis minden igazságnak, minden szent törvénynek ellenére nehéz parancsolat a földi királytól, hogy akárhol bűjtassa az ő szülőanyjuk az én gyermekeimet, anyai öleléséből kitépni azokat akármennyi katona kiküldessen... Mert tetszett Istennek elfordítani az ő tekintetét az igaz életet élőkől, engedte meg porba alázott fejünkre reálépni az földi fejedelemsnek, ki immár oly hatalmas, kegyetlen úr ezen országon, a törvényt is megbontathatja... Isten helyett is úr... *(Hirtelen felemelkedik; szinte üvöltve)* Mi mást jelenthet ez, mint azt, hogy az ember visszanyerte Istenből az ő teljes szabadságát! Nincs többé felette Istennek törvénye, mert Isten annak védelméről lemondott, nincs többé felette országnak törvénye, mert azt a földi király, ki por és hamuból vagyon, mint mi mindannyian, lábával felrúghatta! Csak a magára hagyott embernek a maga külön törvényei vagynak immár! Minden ember élhet a maga visszkapott szabadságával, ahogyan csak tud! Nincs többé bűn, mit bárkinek joga ne lenne elkövetni!... Ha Isten semmit meg nem lát már, semmibe bele nem szól! Választhatja mindenki, farkas legyen farkasok között, avagy bárány farkasok között!

Hosszú szünet, majd fáradtan leül; nagyon csendesen:

Jóra fordulhat-e sorsunk mindezek után?... Szabadságával tudhat-e élni,

kinek fején nehéz bakancsok tipor-nak?... Ki farkas nem akar lenni farkasok között, de a báránynak szerepét is vállalni nem akarja, mit tehet az?... Ha ereje van hozzá, magát körülzáncolhatja... Hozzákezdhet várát megépíteni, ...maga lelkeknek törvényeivel kötve meg az egymásra rakott kőveket... Mi más választásom lehet? Mellettem maradtott szeretteim védelmére megpróbálok csillagok magasságáig megépíteni a magam várát, ellenséges szándék többé lértát ne találhasson felérni annak falát... A falakon belül élni fog az én akaratom, élni fog az én törvényem...

Sötét.

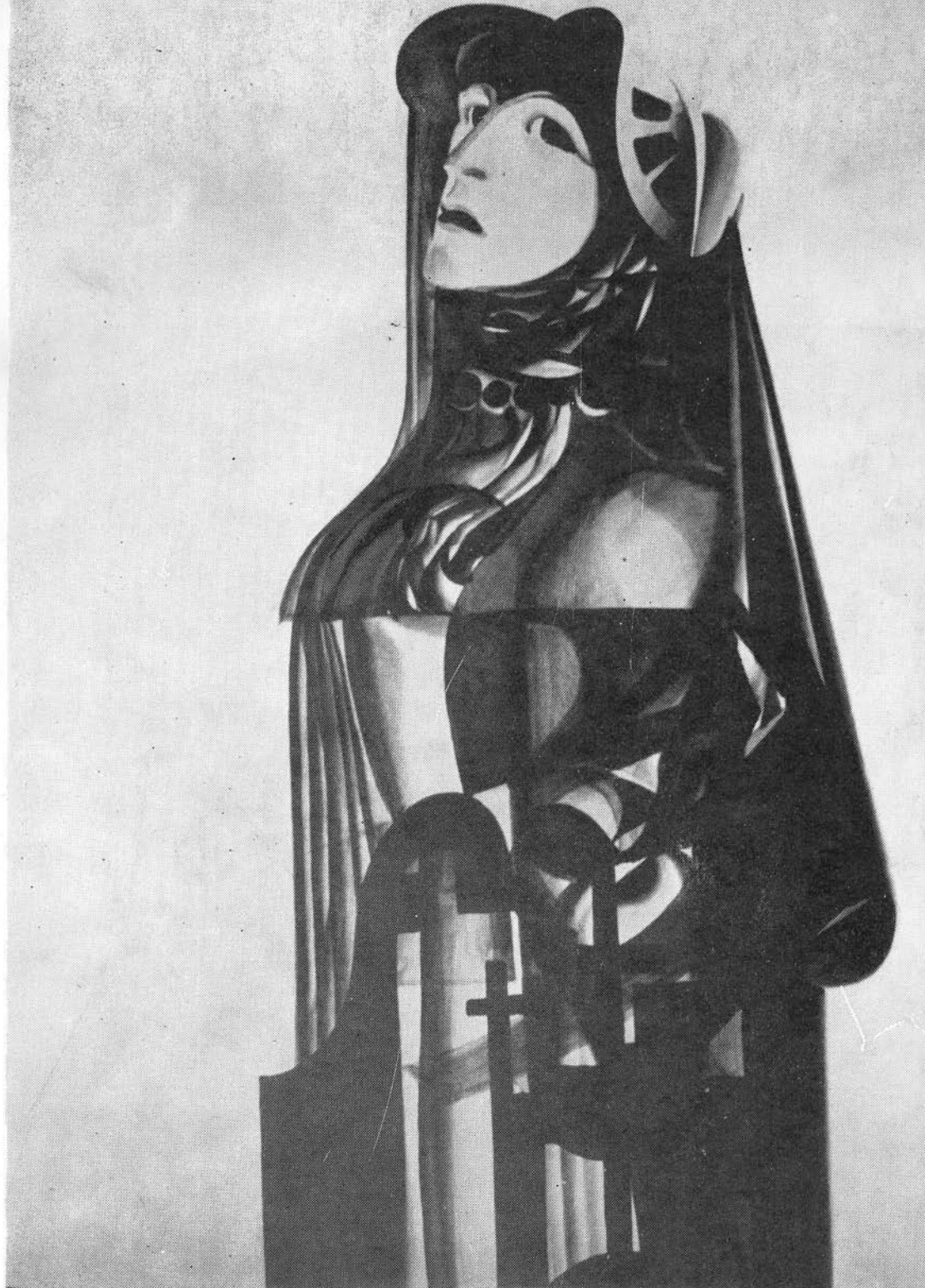
II. RÉSZ

Bethlen Kata a szín előterében ül a földön, feketében, lehajtott fejjel. Még csak harminckét éves, de nagyon megtörtnek, megfáradtnak látszik; hangjában egyelőre nyoma sincs lázadó akaratnak, átok erejének:

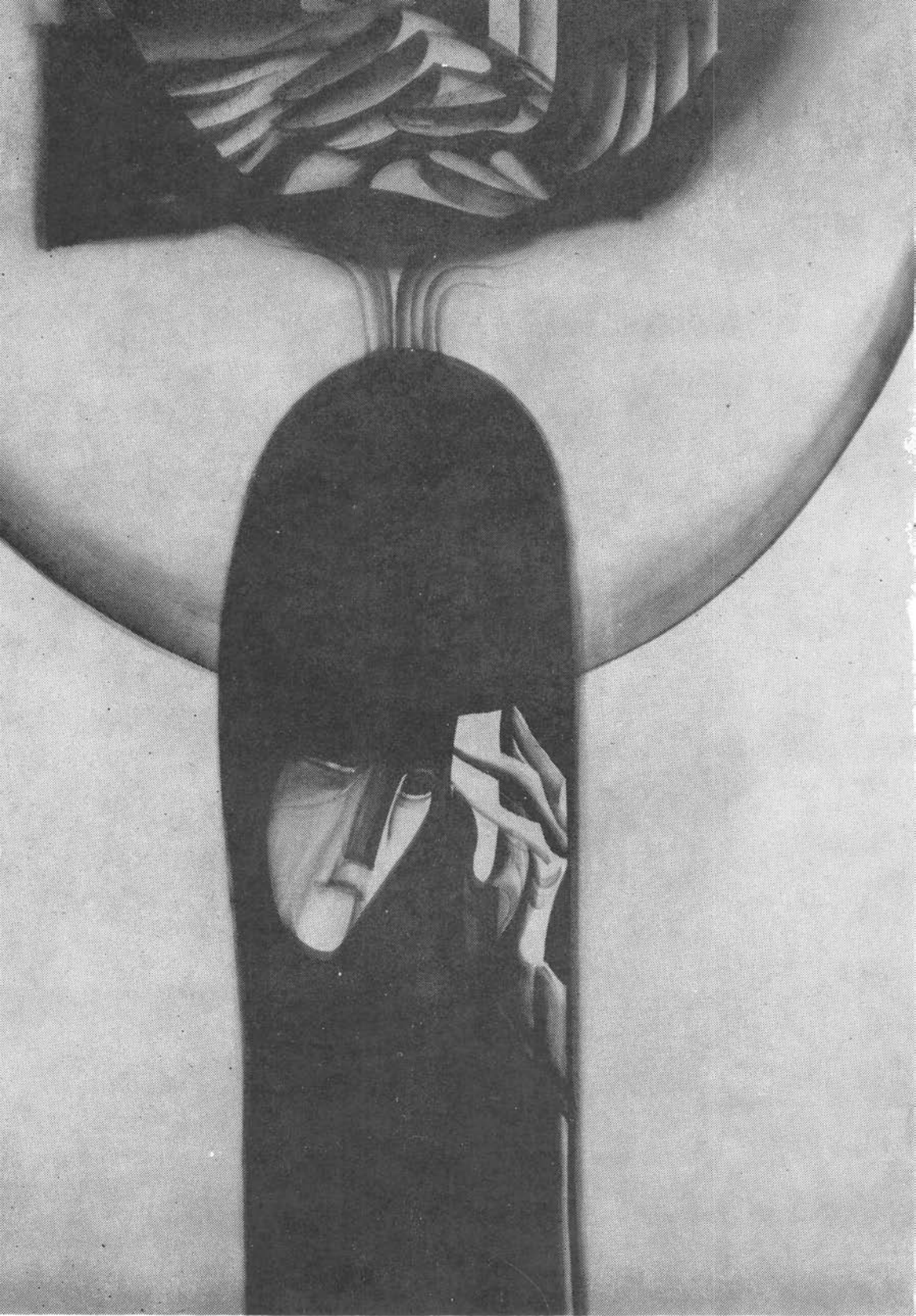
Pál fiam és Borbára lányom élnék valahol, bizonyára élnék, hírért nem vettem haláluknak, élnék anyjuktól távol, anyjukkal szembeni gyűlöletben... De az én Zsigmond fiam, negyedik szülöttem... szívemnek gyönyörűsége, szívemnek vidámsága..., kibén én a régen elhunyt elsőszülöttemet véltém felismerni, elvétetek éntőlem kisasszony havának tizenegyedik napján, tizenhárom napokig tartó vérhasi nyavalya által... De az én Gáborom, ötödik szülöttem elvétetek éntőlem Szent Mihály havának tizenhetedik napján kilenc és tíz óra között, ...az én Klárám, hatodik szülöttem elvétetek éntőlem ugyanazon napon délután három és négy óra között... Gyermekeim hímilő bocsáttatott reájuk... De esztendő se telvén, az én jó uram, én támaszom elvétetek mellőlem Szent András havának első napján... Maradtam, mint megszedett szőlőben kunyhó... Nincs már kard, mely át ne járta volna az én testemet... Nincsen már erdeinkben fa, amennyiből nagyobb keresztet lehetne ácsolni az én keresztlemnél... A mindenható Isten nem könyörül: az elárultat nem viszi ki e földi életből... Milyen bűnért nem lenne elegendő vezeklés egyetlen percje az én életemnek?... Mindenható Isten, igazold magad énelöttem...

Hosszú ideig mozdulatlanul ül, majd erőt vesz magán, feláll, az íróasztalhoz megy; nagyon határozottan:

Tudomásul vettem, hogy méltóságos uraimék a kormányzékától gyűlésbe

DEÁK FERENC ILLUSZTRÁCIÓI

rendeltetett úri rendek szállásul az egész nemes vármegyében legalkalmasabbnak ítélték Remetét, én viszont, vékony értelmem szerint, úgy vélem, hogy más községet kell keresniök, hol alkalmasabb házak vagynak, hol vásárt is szoktak tartani, hol tehát nagy sokaság befogadására felkészültebbek... Én ugyan a házamba való beszállásoltatást nem bánnám, hanem sajnálom az ott lakó embereket, mivel tudom, hogy azoknak igen felette való megterhelte-
tések lesz. *(Ingerülten)* Bárki emberfiától meg fognak ítéltetni az urak azért is, hogy szegény idvezült uram holta után mindjárt ilyenekkel terhelik a jószágát. Mindazonáltal, ha az urak az én ellenkezésem ellenére is kitarannak szándékuk mellett, akkor én a feltételeimet fogom igen komolyan venni; először: még mielőtt arra a szegény falura rátelepednének, hozassanak szigorú rendelkezést, hogy amennyiben megterhelte-
tések leszén a jobbágyaimnak, minden szolgáltatásuk az ő adójukba beszámítassák; másodsor: bár kevésből sokat el nem vehetnek, azt a keveset is csak jó és illendő áron és készpénzért kaphatják meg. Figyelmeztetem az urakat, hogy bármit az én akaratom ellenére visznek végbe, kellemetlenségük leszén, mert én sem magamat, sem jobbágyimat megrövidíteni nem hagyom.

Leül, hosszú szünet után csendesen:

Élek, míg élnék, míg apadó erőm végképp el nem fogy, a magam immár pusztá portáján magam törvényei szerint, melyek között bizony nincsenek jelen Istennek megcsúfolt törvényei, békességre és feltétlen szeretetre intő törvényei... Mire tellik még az én erőmből? ...Pazarlódik minden erőm fájdalom magatehetetlenségében. *(Hallkan, ellenségesen)* Mit ér minden: a Te törvényeid, az én törvényeim... Az engem édes szeretetükkel felvidítókát s az én védelmezőmet vissza nem adhatod énnékem immár... Elnék én szeretetük napfényében, s az engem soha meg nem szomorító uram védelmében... ki sem mozdulván házamból, világ bajját be sem engedvén házamba, el nem sorvadoznék... Igazold magad énelőttem, mindenható Isten, hogy én is igazolhassam magam Teelőtted. *(Rövid szünet után erősebben)* Bűnösnek akarom érezni magamat, hogy büntetésedbe belenyugodhassak. Nem érted?!... Kiáltsd fülembe, hogy azért szólítottad el mellőlem az én szeretteimet, mert megérdemlettem! *(Szinte lázasan kiabálva)* Megérdemlettem, mert egy szerencsétlen órában azt láthatták a Te mindent látó szemeid, hogy én belenyugodtam a bécsi császár, istentelen csá-

szár minden törvényt meggyalázó ítéletébe, főmet meghajtva túrtem, hogy el-
leneim, ellenéd piszkos kezeikkel kivessék az én szülőteimet az én házamból... Lovaimat kellett volna befogatom, császár palotájáig szélsébesen eljutnom, hálószobájába belopóznom, szívét kiszakítanom, s engesztelő áldozatul neked felnyújtanom... Megérdemlettem, hogy megmaradt szeretteimet elvetted, mert én főmet meghajtva eloldalogtam, mikor a tüzes kardot nekiszegezték a mellemnek. Harcoltam, míg könnyű volt harcolnom, játék volt az én harcom, nem harc... Ki megnyugodott legyőzetésében, nincs olyan büntetés, melyet az meg ne érdemelne! Megbüntettél engemet, mert gyenge volt az én lelkem. Erősebbnek hittem magam az erőseknél, de gyengénél gyengébb volt az én lelkem... Emberi ész fel nem mérheti, mekkora az én bűnöm: legyőzötten legyőzhetetlennek kiáltottam ki magamat, hinni mertem, hogy a magam törvényei megtaposottan is érnek még valamit, hinni mertem, hogy magam lelkével kötve meg a köveket oly erős várat építhetek, megmaradt szeretteim védelmére oly erős várat!... Maga törvényei, maga szabad lelke a legyőzöttnek?... Ha nem bocsátod rájuk a betegséget, császár a maga kezével bármikor utánuk nyúlhatott volna, s tarhelte volna őket is tányérnyalónak, parancsra csaholónak!

Fáradtan elhallgat, mozdulatlanul ül, majd lassan sötét... A felerősödő fényben már a szín közepén áll; rövid szünet után vészjósló nyugodtsággal:

Györgyfalván Haller Gáborné Károlyi Klára erőszakosan elvette a reformátusoktól az ő templomukat. Hasonlóképpen elvettette Haller György a fenési templomot, s a pápistáknak átaladta. *(Kárörvendő nevetéssel)* A szentlázslóit is szándékában volt elragadni a reformátusoktól, de azok ellent mertek állani, jöllehet a Haller György jobbágyai voltak... Tömlőcre is hanyatta a vipe-
rafajzat azokat, kik el nem menekültek... S kik elmenekültek, mikké válhatnak azok? Erdőkben lakozó szabad fosztogatólégyekké. De inkább ilyenekké legyenek, mintsem fejet hajtssanak... A szökött jobbágyoknak is igazsága legyen, ha hitében gyalázzák meg! *(Nagyon kategorikusan)* Isten mindezt nagy nyugalommal elnézte. De vajon azt jelenti-e ez, hogy Isten visszavonta volna az ő törvényeit, avagy pedig azt, hogy most már idők végezetéig földi dolgokba bele nem szól, elnézvén azt is, hogy gonosz lábak tiporjanak az ő törvényein?! Egyiket sem jelenti! Annyit jelent csak,

hogy Isten ránk bízta a törvényei védelmét! (Hosszú szünet után kiabálva) És mégsem így van! Ha ránk bízta volna az ő törvényei védelmét, erőt is adott volna hozzája!... Keresztet raksz a vállunkra, s elvárnád, hogy a világ minden gondját-baját is magunkra vegyük ráadásnak?!

Fáradtan leül, hosszabb szünet után csendesebben:

Számíthatnál-e például énreám, kitől elvetted szeretteit? Miből táplálkozzék az én erőm? A farkas is akkor bátor, ha körülötte gyámoltalankodnak a kölykei. (Csendes-ellenésgesen) Ha nem tesszik neked, hogy így beszélek, erősítsd meg az én abbéli hitemet, hogy vannak még nagy, szép szándékaid az emberrel... Küldj le hozzám érthető jelet a Te nagy akarásaidról, s akkor számíthatás énreám, jobban, mint bármikor, hisz veszténivalóm nincsen már énnekem. (Hosszabb szünet után ugyanúgy) De míg hitemet nagy akarásaidban nem erősítetted meg, nézd el nekem, ha nem rendelem magam alá én sem a Te védtelen törvényeidnek...

Feláll, az íróasztalhoz megy, leül, írni kezd; rövid szünet után éles hangon:

Törődöm én csak a magam semmi ügyeivel, ha csak ennyire rendeltetett az én létem. (Hosszabb szünet, majd feláll: lábával dobantva, kemény hangon) Jancsó Gyurka lovászsom után kemény elfogató parancs azonnal induljon!... Lovamat elkötvén, több jobbágyimat meglopván, kimenekült az én védelmemből!... Bizalommal visszaélvén, ki tudja miféle szerencsecsillag fényétől elvakítatva, a nehéznek érzett szabadságból könnyű szolgaságba menekül a szerencsétlen!... Kinek a szolgája leszen, kinek kezét fogja nyalni a betevő falatért?... Azon sértődött volt meg, hogy szabó mester mellé adatni nem akartam?! Adattam volna én, ha lett volna hajlamossága rá, papnak is kitaníttattam volna én, ha ésbéli tehetsége arra megett volna! (Gyűlölettel) Az ilyenből nem lesz portyázó szabadlegény, ki lelke szabadságának védelmében erdők mélyébe beveti magát, az ilyent az erdők szabad törvényei ki is vetnék, az ilyen csak azon ebállathoz hasonlítható, ki a símogató kézbe beleharap, de megnyalja az ütlegetelő kezét...

Hosszú szünet, majd egyre nagyobb tüzzel:

A Teleki família pedig vegye tudomásul, hogy éntőlem egyetlen garast ki

nem csikar! Az én idvezült uram nem azért hagyta rám minden vagyonát, hogy én azt az ő atyjafiai törvénytelen követelésére szétzüllesszem... Egyvalamire költekezhetek, amint azt a halálos ágyán nékem meghagyta: Ha lesz valaki, ki holtom után kíván engemet megmocskolni és tégedet megkárosítani, az ellen felhasználhatod... Hát hogy adhatnék én ki bármit is a Teleki famíliának, mikor ők nemhogy védelmezni nékem engem, de mindent elkövetnek megszomoríttasomért s az én uram emlékének befeketitéséért?! Teleki Ádám uram ronda szájú embereket bérel fel az én jóhíremnek megbecsteleltetésében munkálkodni! Ha a lábam térdig kopik is, bíróság előtt fog áskálódásáért megfelelni fertelmes lelkű bérenceivel együtt! Teleki Sándor uram nem tudta túrtörtetni magát az ily epés hangú fenyegetőzéstől: Amely napon bátyánk urunk halálának esztendeje bételek, azon napon és órán ángyunkaszszonyt a jószágnak negyed részével megkénáltatjuk, ha felveszi, jó, de ha fel nem veszi, a jószágból kivettjük... Soha nem küldhetnék az én lelkemet nagyobb purgatóriumba, mint ha ez urakkal osztozkodnom kellene... Kezdenek már őruraságaik beadványokat küldeni Bécsbe, hogy én igen álnok, ravasz, gonosz asszony voltam, s az én uramat, minthogy idősebb ember volt, mindenre reá tudtam venni. Holott ország-világ előtt tudva van, hogy az én uram olyan lágyára esett ember nem volt, hogy bárki emberfia rendetlen dologra reávehette volna... Pedig jól tudják ők is, uram életében velem mézes-mázos, ma már ellenem gonosz szájú Telekiek, hogy az én uram úgy kívánt testamentomot is tenni, hogy lelkét semmiben meg ne sértsé, és az haza törvényével ne ellenkezzék! (Hirtelen hisztérikusan) Miért küldik mégis beadványaikat bécsi császárhoz?! Mert onnan már érkezett ítélet énellemem, mikor gyermekeimet kellett az anyjuktól elszakítani?! Abban reménykednek, hogy most is ellenem jó ítélet?! Attól nem félnek, hogy én is elkezdek beadványokat küldözgetni?! Ők is reformátusok, én is református vagyok, nem biztos, hogy most is részrehajló lesz az az Isten helyét földön bitorló császár, nem biztos, hogy őérettük is megtapossa a felségesnél felségesebb úr az országnak törvényeit! Miben bíznak oly nagyon, miben reménykednek? Annyit akarnak talán, hogy odafenn a császár és tányérnyalói markukba röhöghesse nek, látván, hogyan marakodnak az egyazon hiten levők?! Akármiben reménykednek, ennyit érnek el!

Hosszú szünet után fel-alá sétálva a színen:

Kegyelmednek én nem kések meghálálni, hogy fáradozott az én ügyemben... Teleki Adám uramnak meg fog fagyni szájában a levegő, ha megtudja, hogy kezünkbe kerültek az emberei, kiknek ő nehéz pénzeket ígért, hogy készségeik legyenek hamisan esküdni élellenem... Kegyelmedtől még annyit kérek, gyűjtsön egybe jóra való és becsületes embereket, kik jelen lehessenek, mikor én a Teleki Adám embereit megvallatom... Minél többen legyenek, tanúsíthatják, mit hallottak, s hogy nem kinzással s nem fenyegetéssel veszem én rá őket az igazság kimondására...

Rövid szünet után az íróasztalhoz megy, leveleket nézeget; rekedten felnevet:

Akasztófárávaló, huncut ember ez a Teleki Adám, mindent, mi tőle tellik, elkövet ellenem, de még arra is van mersze, hogy levelekben az én atyafiságos jóindulatomat mindenféle kérelmekkel megkörnyékezzze... Mintha én nem látnék át ökelmén... Nem az apró-cseprő szolgáltatásokra van neki szüksége, hanem az én felháborodott, haragos válaszimra, hogy ágálhasson a rosszindulatom kitergetésével... Levelet írni én is tudok. Én ugyan egyetlen kérését sem teljesítem, de olyan levelet sem kap, amilyent várva vár, kegyesebb hangú leveleket ő még nem kapott. *(Játékosan)* Méltóságos gróf széki Teleki Adám uramnak, nekem becsülettel való jó uramnak, igaz jóakarómnak... Ajánlom az úrnak nagy becsülettel való szolgálataimat. Ami pedig a kőművesek dolgát illeti, úgy gondolom, igen helytelen lenne őket télvíz idején dolgoztatni, nem is gondolhatta komolyan méltóságos uram, hogy dolgoztatni akarja őket, tehát én őket el nem küldöm. *(Rövid szünet után egyre nagyobb játékos kedvvel)* Az úrnak szeptember 20-án kelt levelét szintén csak most, de annál nagyobb megbecsüléssel olvastam... Hol járt eddig a levél, nem tudom, kallódhatott valahol, énnekem Szebenből küldötté kezembe egy igen kedves jóakaróm, valahol reá találhatott véletlenül... Cserépvető iránt énnékem soha nem írt méltóságos uram, már rég elküldöttem volna méltóságodhoz, ha tudomásomra jut, hogy nagy szüksége van reája. Most is elküldeném, jó szívvel lemondanék róla, de énnékem is most vagyon igen nagy szükségem reája, mivel egyszersmind téglavető is. Az én gyönyörűséges virágos kertemben pedig úgy megindultak a kőfalak, hogy ha meg nem újít-

tatom, éppen mind leomlanak, s meg is parancsoltam a tisztartóknak, még mielőtt a kegyelmed kallódó levele megérkezett volna, hogy az ünnep után mindjárt fogasson hozzá a téglá és cserép vettetéséhez... Fejér és sárga hiacint gyökerét is kér a méltóságos úr. Énnékem sárga hiacintom nem is volt soha. A fejrének is éppen nem most az ideje, hogy kivegyék a gyökerét, tudhatná a méltóságos úr, hogy azt augusztusban szokták kivenni. Azért annak idején azt is jó szívvel küldök, mint ahogy bármiben igaz szívvel óhajtok méltóságodnak segítségére lenni... De visszatérve a kőművesek dolgára. Úgy számítom, hogy őket nyáron se küldhetem méltóságodhoz, mert most télvíz ideje vagyon, de nyáron meg aratás lesz, a méltóságos úr maga megítélheti, hogy ha őket nyáron elküldeném, szegényeknek gabonájok mind a mezőn maradna, s mit ennének akkor szerencsétlenek a következő télvíz idején... Ezzel Isten oltalmába ajánlom a méltóságos urat, s maradok továbbra is hű barátja és jóakarója...

Vidáman nevet, majd kimegy a színről, rövid szünet után botra támaszkodva jön be; fáradtabb, idősebbnek látszik; hosszas betegeskedés nyomait is viseli; hosszú szünet után a lábadózók világracsodálkozásával:

Kevesen reménylették életemnek megmaradását. Magam se. Két latin szót mondott ki előttem doktor Borosnyai Márton uram, s én kiolvashattam az ítéletet a szeméből... Ennél keservesebb nyavalyát az emberi elme ki sem gondolhat. *(Szinte vidáman)* Szemem világa elveszett, szót már nem lettem volna képes kieröltetni magamból, Isten kegyelméből ugyan eszemen voltam, s meg is járta az én eszemet, hogy mindjárt szoros számadásra állítottam elő Isten által. Egész elfolyt életem, mintha aznap lett volna, úgy eszembe jutott. *(Felnevet)* Teleki Adám uram majd kibújt a bőréből örömben, minden éjszakára szolgáját küldötte titokban a faluba, hogy mihelyt meghalok, vigye meg szaporán az örvendetes hírt Szebenbe... Addig forgolódott a gubernátor körül is, míg el nem érte, hogy egy káplárt harmadmagával be is szállásoljanak az én házámba, nehogy sok kincseimből a Teleki família tudta nélkül elvigenek az én atyámfiai... Mintha bizony Trajánusz minden kincsét a vánkosom alatt őriztem volna. *(Játékosan-mérgesen)* Holott a Teleki familiának énnálam soha semmije sem volt... A levelesládáik, még az én idvezült uram életében... Hogy reszkettek azért is, mintha ezer aranyt ért volna minden

Teleki-levél... Szegény Teleki Ádám uramnak szerettem volna látni az orcáját, midőn a nagy örömhírt közölték velem... Távozhattak a katonák is dolguk végezetlen a házamból... (*Vidáman*) Igazán furcsa, hogy az embernek már csak azért is kedve kerekedik életét megbecsülni, nehogy igen korán örömet okozzon az ő ellenségeinek... Szégyellem kimondani: soha életemben ilyen nyugodt nem voltam... A virágot én mindig szerettem, de fák szépségének, hegyek szépségének, vad füvek szépségének mintha ma örültem volna először. (*Felnevet*) Meghaltam talán, s az én Istenem nyomban feltámasztott, más, szelídebb lelket beépítve az én porhüvelyembe. Ma még Teleki Ádám uramra se tudok szívből haragudni... Hát köszönöm Istenem, hogy az én engesztelhetetlen, komor lelkemet szelíd lélekkel felcserélted. Hogy mit kezd az én szelíd lelkem az én ellenségeimmel, majd meglátjuk. Kalácsot nem tesztek eléjük, de lám már meg tudom mosolyogni gyűlölködésüket. (*Rövid szünet után szinte elérzékenyülten*) Örömet nekem legtöbbet Teleki László öcsém-uram szerzett. Őneki pontosan annyi oka lenne az ellenem gyűlölködésre, mint Teleki Ádámnak, de soha ő engem egy rossz szóval meg nem bántott, meleg hangú levelekkel vigasztalt az én gyászomban, s őszinte szívvel aggódott énérettem betegségem alatt... Nem csodálatos, hogy mily különbözőek lehetnek ugyanazon fának hajtásai? (*Rövid szünet, majd örömteli felkiáltással*) Kihúztad én Istenem a tüskéket az én lelkemből! Felém fordítottad im végére a te orcádat: mivel magyarázhatnám különben, hogy jártányi erőm alig van, mégis erősnél erősebbnek érzem most magamat... Tartóítsd az én nyugodalmamat, engedd, hogy ne úgy emlékezzem majdan vissza ébredésem e nyugodt, szelíd, bocsánatos napjára, mintha csupán szépséges álom lett volna... Ládd, nem engesztelhetetlen az én lelkem, nem gögből vagyok az én szívem...

Elindul, néhány lépés után megáll, hirtelen megfordul, rövid szünet után játékos fenyegetőzéssel:

Figyelmeztetlek azért Tégedet, én Istenem, hogy akármilyen nyugodalmas mostan az én lelkem, eszemet mégis megjárja, hogy ha netán a holnapi napon tüskével ijesztgetnek felém a mi közös ellenségeink, lelkemből újra kard pattan ki. (*Továbbra is játékosan*) Nem merészkedtem én követelőző szót kiejteni, csak figyelmeztetlek én Tégedet... Hatalmadat im kimutattad az én csodálatos meggyógyításom és

megbékéltetésem által, tanúsíthatom is minden élő előtt, hogy az elképzelhetőnél nagyobb a Te hatalmad... A Te nagyságodat felmérni se tudván, mégis úgy tűnik nekem, túl kevés számodra a Te véghetetlen hatalmadat csak én bennem megmutatni, romlandó cserépbén, a halál kapujából életbe térítettben: mutasd ki hát véghetetlen hatalmadat az én hatalmas ellenségeim ellen... Hogy ne legyen többé ki megzavarhatja háladatosságunkat Teirántad, kezdednek legyintésével tereld ki ez földi életből a kardos meg koronás törvénysértőket, a te helyedre pályázva emberek feje fölé törtető hatalmaskodókat...

Lassan hátrébb húzódik, botját lete-szi, majd rövid szünet után határozott, elszánt arccal siet vissza; nagy tüzzel, csúfondárosan, fiatalos keménységgel:

Miféle férfiembernek kegyelmetek?! Mintha meggritkultan látnám kegyelme-teket! Szemüket lesütik, nyakukat behúzzák, mintha itt lenne a világvége?! Hol vannak hittestvéreik kegyelme-teket?! Miért nem ülnék kegyelme-tek között az ő jókedvre derítő hangosko-dásukkal Bethlen Sámuel, Lázár János, Rhédey Ferenc, Rhédey László, Tholdalag Mihály, Thorotzkay Zsigmond, református püspök Szigeti Gyula István, enyedi professzor Borosnyai Zsigmond?! Rabságba hurcoltattak, s kegyelme-tektől egyébké nem tellik, mint hogy fej-jeiket jó mélyre válluk közé behúzzák?! Okát se merik tudakolni a rabság alá vettetésüknek?!... A könnyhullatást hagyják az asszonyokra, ahhoz ők jobban értenek! Melyikük merte itt elsírni, látjuk-e többször egymást, avagy mi is rabságba hurcoltatunk?! Kardjuk nincs, emberek nincsenek kegyelme-teket?! Be a várakba vagy fel a hegyek-be, míg össze nem szedik az erejüket, ahelyett hogy ágyaikban rzeszkette a lepedőket átvezsíteniék! Asszony tanácsára szorultak kegyelme-teket?! Mikor ilyen férfiembereket látok, igazat adok az én Istenemnek, hogy az ember földi har-caiba bele nem kíván szólni... Én az ő helyében kegyelme-tek látásától elszomorodván tán még pestist is bocsátanék a földre a nagy bajra ráadásnak! Anyámasszony katonái! A kegyelme-tek elődei vitte volt harcba a győzedelmes Bethlen Gábor?! Megfordul ő mostan sírjában, az ő csontjai zörögnek oda-kinn, nem a szélbántotta száraz ág! Kö-nyörögnék legalább maguknak is a rab-láncot kegyelme-teket, akkor nem lenne már miért remegniük itt asszony szemé láttára!... Igaz hitű férfiak! Csak el-nézem itt kegyelme-teket, s kedvem ke-rekedik felvenni a pápista vallást...

Hosszú szünet után a sztn előterében leül; nagyon csendesen, fáradtan, megtörtén:

El is bocsáttatának a meghurcoltatottak, hosszú rabság után... Nem kiszabadítottának, csak eleresztetének... Miként a letaposott fűre a megtörtetett, jámbor csikó szabadjára bocsájtatik... Én, gyenge asszony is egyes-egyedül falaknak nem rohantam éretek... Bocsássa meg a mindenható Isten a mi vétkeinket, a mi gyengeségünket, a mi gyávaságunkat... Igazolást nyertél én-előttem, fenséges Isten: jobb, hogy elfordítottad a te orcadat, jobb, hogy behunytd a te szemedet... Megérdemlettük... *(Nagyon sötéten)* Én magam elvonulok az könyveim közé, azokban vagyok még példa, mi vértünk felforrósíthatja, ...ha ez mi életünkől ki is szorult. *(Feláll, megindul az íróasztal felé; hirtelen megfordul, két kezét magasba emeli, mintha eskü vagy átok kimondására készülne)* Gyűlölködő szósenki embertársam ellen többé az én szájamat el nem hagyja: ha gyűlölködő, átkos szavam, midőn az én szeretteim császár rabláncán sínylődtek, császár füléig el nem ért, császár fülének dobhártyáját széjjel nem szaggatta, akkor minek az alapján, minek a nevében, mily jogon támadhatna ki gyengébb emberfiát...

Lassan az íróasztalhoz megy, rátámaszkodik; hosszabb szünet után nyugodtabban; valahogy úgy, mint aki összeomlott házának megszemlélése után az új ház első kövét helyezi le:

Kegyelmedtől én még azt kérem, hogy nagyobb városokat útba ejtvén ne sajnálja a fáradságot a könyvkereskedőkhöz is benézni... Jegyezze kegyelmed, mely könyveket szeretném én kegyelmed által megvételni, ha egyik könyvkereskedőnél sem talál rá egyikére-másikára, jegyeztesse fel, s az árust biztassa, hogy én azok után mindenképpen küldetek... Tehát: Szőnyi Istvántól Mártírok koronája, Pápai Páriz Ferencről a Pax corporis, továbbá a Kösziklára épült ház című könyv, Tótfalusi Kis Miklósnak Mentsége, Czeglédi Istvántól Csatázó léleknek lelki diadalma meg Az ország romlása okairól, Telki Bányai Istvánnak Angliai puritanizmus című könyve, Balassa Bálintnak Verses könyvecskéje, Pósházi Jánostól Igazság istápjja, Nyéki Vörös Mátyásnak Csengettyű e világi haszontalanságok ellen című könyve, Miskolczi Ferencről a Chirurgicali útítárs című orvosi könyv... Ha kegyelmed tudós embe- rektől más, újabb, megvételre érdemes könyvekről hall, azokat se késlekedjék

megvenni... Orvosságos könyveknek is nézzen jól utánuk. Fáradozásait én majd nem kések meghálálni.

Hosszabb szünet után nagyobb lendülettel:

Méltóságos gróf székeli Teleki László uramnak, nékem kedves édes öcsém uramnak atyafiságos szeretettel... Ha kegyelmedet meg nem terhelném véle, nézessen utána az én számomra egy Kegelius nevű író Tizenkét elmélkedés című könyvének, úgyszintén az Igazságnak áldozatya című könyvnek, mely nyomattatott volt az 1737. esztendőben s dedikáltatott volt néhai boldog emlékezetű Ráday Pálné asszonyomnak... Igen megörvendeztetne engem öcsém uram, ha megszerezné számomra a Nemes ember, nemes asszony című könyvet, sokat hallottam felőle, felette igen szeretném elolvasni. Faludi Ferenc ültette magyarba angolból, úgy hallottam... Egyéb szép könyveket ha lehetne kegyelmedet felé kapni, gondoljon reám kegyelmed, mind az árát hamarosan megküldeni, mind pedig kegyelmedetek fáradozását tőlem telhetően atyafiságosan megszolgálni el nem mulasztom. Nézze el nekem kedves öcsém uram, hogy ily nagy kérésekkel zaklatom, mentségemre szolgáljon, hogy igen nehéz manapság jó könyvekhez jutni, ha egyhelyütt mind megkaphatná őket a reájuk szoruló ember, bizony kedves öcsémuramat nem zaklatnám... Közlöm továbbá kedves öcsémurammal, hogy a könyvek kiadásának szomorú állapotján elbúslakodván régi, már nehezen fellelhető jeles könyvek, úgyszintén újkeletű, könyvékünkbeliek tollából fogart arra érdemes munkák saját költségemen való kinyomattatását is elterveztettem. Egy papirosalmot az én hévízi jószágomon már fel is építtettem, működni ugyan még nem működik: nem találtam még hozzáértő mesterebberet. Kérném is rá öcsémuramra, nézze utána Felvidéken, hol tudtommal már sok a papirosmalom, akadnának-e mesterebberek, kik szívesen átszerződének Hévízre... Kedves menyemasszonyt atyafiságos szolgálatom ajánlásával köszöntöm. Maradván kedves öcsémuramnak igaz szeretettel szolgáló atyafia, nénje: Árva Bethlen Kata.

Sötét. A világtás lassan felerősödik: a sztn közepén ül; negyvennégy éves; nyugodt bensőséges hangon:

Kirekesztém magam a zajos világból, hogy egy másik világot, a csendnek világát megépíthessem... Add áldásodat,

mindenható Isten az én építkezésemre... Megláthatod, a Te szemednek öröme is megcsillan majd az én csendem világá, mintha aranyból lenne: templomok emelkednek benne, emberek gyenge lelkének erősítésére, oszlopok emelkednek benne emberek zsenge értelmének termővé értesítésére, könyvekkel megrakott polcok egymásra nőnek be-tűre szomszjúhozók öröme... S én nem ura, csak örökmozgó napszámosa leszek a nagy építkezésnek..., kinek elmélkedésekre percnyi ideje sem marad. *(Hosszabb szünet után nagyon csendesen)* Mert nincs nekem erőm már akár egyetlen percre is egyedül maradni önmagammal... Más csodálatosabbnál csodálatosabb lehetőségek is állanak előtttem: elilesem tudós doktoroktól a test orvoslásának titkát, meghozatok minden orvosságos könyvet: nyavalyákra írt hozó mentő anyagként, megfáradni sem lesz nekem időm... Hályogot szemről lehántani máris tudok, fűveknek titkait is megismertem már, eret vágni is mertem, ha doktor kéznél nem volt. *(Hirtelen elhalgat, rövid ideig csendben ül, majd feláll, szinte dölyfösen)* Nem vagyok én még szájalomra méltó, száradó fűszál: rákaptam én, megízlelvén első cseppjeit, egy új, másfajta, nekem való életre! *(Hirtelen szinte ellenségesen)* Eldöntöttem, hogy mégis, mindennek ellenére boldog leszek én még ebben a földi életben... Elvették a gyermekeim?! Megtalálom én azokat, kiknek anyára: védelemre van szükségük... Szükségem van rájuk legalább annyira, amennyire nekik van szükségük énreám... Mindenható Isten, ki nem hallgattál meg engemet, midőn az én méhemből szakadtok megsegítéséért könyörögtem Tehozzád, figyelmezz legalább most az én számra... Add áldásodat az én nagy akarásomra!... Miből meríthetnék erőt feltápáskodni, ha elgáncsoltatnék azon az úton is, melyre a felebaráti szeretet jegyében lépnék én fel? *(Rövid szünet után sejtelmesen)* Elismerheted, nekem már veszíteni valóm ebben a földi életben nincsen, én már vár fokáról is leugorhatnék, ha arra támadna kedvem... Mindazonáltal békesség lakozik mostan az én lelkemben, harag, bosszúvágy, gyűlölet be nem lophatják magukat az én lelkembe a békességnek ez óráiban. Mégis, mérd csak fel a Te mérhetetlen okosságoddal, mekkora világot perzselő tűzzel csapna fel a láng az én szunnyadó tűzű lelkemből, ha utolsó nagy akarásom bárki emberfia lábától elgáncsoltan reá visszazuhanna... *(Saját szavaitól szinte megszeppenten, csendesen folytatja)* Annyit kívánok én csak, legyen marandó az én békém a világgal... Kire-

kesztvén magam a zajos világból nem is akarok már mást, csak háborítatlan építője lenni az erősítő hit és a teremtő tudás csendes világának... Talán bü-nösen nagy az én építeni akarásom, de van-e kinek ártalmára történék én általa? *(Rövid szünet után erőlyesen)* Ha nagy célokra nem is szántál engemet, hatalmas égi jelek fényével világítva meg emberi szem nem látta utakat, magam lelkének méretére szabott célokra reá függeszttem én azért a tekintetem... És ládd, áldásodat kérem rá...

Lassan sötét... Az erősödő világtásban a szín közepén áll; energikusan, éles hangon:

Betörték az én építkezésem csendjébe! Teleki Pál, főkapitánynak kinevezetvén, mindjárt az enáltalam támogatót egyházakat és kollégiumokat megháborító régi fejedelmektől engedtetett, s mindmáig bírt jussokban... És Isten az ő tiltó kezét fel nem emelte! Engedtetik-e Teleki Pálnak, hogy ezután is véghez vigye, amit csak kigondol ellenünk!... Hitéből kitért ember, s a császárnis is hitének megtagadásáért jutalmul emeli őt a tisztiségekben, ...s nincs oly gonoszság, mit gondolkozás nélkül el nem követhetne, ki egyszer már képes volt hitét megtagadni... Alávalóságával még kérkedik is, fogait villogtatja... Hát én már utolsó menedé-kemnek kiválasztott, legbékességesebb utamon is elgáncsoltatok?!... Megkívánod-e éntőlem, Istenem, hogy utolsó fegyveremet, melynek már támadásra éle se nincsen, elleneim lábai elé helyezzem?! *(Rövid szünet után csendes fenyegető hangon)* Én meghajolok, de ha most meghajolok, soha fel nem egyenesedem már... Elszáradok, mint földből kivetett növény... *(Hosszabb szünet, majd szinte ellenségesen)* Mindenható Isten, hát már soha el nem jó az idő, melyben törvényeid megtip-róit bünteted, s nem annak áldozatos életű megtartóit?! Általad nap mint nap igazolt erős hitre lenne már szükségünk, hisz oly gyengék vagyunk, oly gyengék, annyira kiszolgáltatottak, annyira kiszolgáltatottak, annyira kiszolgáltatottak... Állíttassék végre vissza e földön szép és igaz törvényeink ereje, hogy azokat nemcsak a fegyvertelen kol-dus, de senki földi hatalmaskodó által ne hághassa, meg ne gyalázhassa, meg ne tiporhassa, izzó fénnel, hamuvá égjen annak lába, ki abba beletaposni mer...

Hosszú ideig mozdulatlanul áll, majd egyre fanatikusabban:

Mindenható Istenem, ha Te makacsul hallgatsz is, engedd meg nekem még egyszer megpróbálnom, hogy ne csak szerethessem, hanem védelmezhessem is az engem szeretetükbe befogadókat, az én segítségemre rászorulókat, a hozzám bármilyen vékony szállal is kötődőket..., s hogy ne csak gyűlölhessem az én munkám termésébe belegázolókat, hanem üthessem is őket, erőmnek teljéből... Vasököllé változtasd gyenge asszonyi öklömet... Ne sorvadjak én még el... tehetetlenségemben...

Csendesen elhúzódik a szín háttérébe, hosszabb szünet után vidáman, szinte fiatalosan jön vissza:

Mégiscsak csodálatosra van ez a világ megteremtve! Midőn az ember már úgy látja, hogy utolsó reményét is száraz kóróként pörgeti a szél, egyszerre a kóró helyén sűrű erdő nő, fiatal, életerős fákkal... Az anya visszakapja a gyermekeit, s elfelejti akármilyen ellenséges világ haragvásait... Hogy is felejtettem el oly hosszú időre, hogy asszony számára egy-két gyámoltalan gyerek is jelentheti a boldogságot... Nem az én méhemnek gyümölcsei ezen szeretetemre, frissülő erőmre szorulók, de mintha ezerszeresen azok lennének... Bod Péter uram kicsiny Katája az egyik, kit magamhoz kérttem, s ki hozzám engedtetett, szülőanyja elhalván szegénynek... Reggeltől estig békén engemet nem hagy, felmászik rám és lehúz engemet magához, lovagol rajtam, s engedelmesebb paripa énnálam nincsen, szaladok előre, szaladok utána, minden bűmát elfelejttem, elfáradni is elfelejték; bohóckodom, én öreg majom, hogy csilingeljen az én fülemnek a kicsi harangvirág, s ha sikerül megkacagtatom, nagyobb győztesnek énnálam a nagy Hunyadi János sem érezhette magát... Másik gyermekem nagyocská már, Bethlen Sámuel uramnak Sámuelje: midőn édesanyja elhalálozván magamhoz vettem, s küldöttem Nagyenyedre professzor Ajtai Mihály keze alá, bizony nem gondoltam, mily nagy vígságomra fog szolgálni kamasszá serdülvén a pöttöm gyerek... Hazajön vakációra, oly vidám lesz ez a komor ház, majdhogy feje tetejére nem áll örömben. De míg oda is vagyom, professzor Ajtai naponta tudósít engemet csuda viselkedéséről, csuda előmeneteléről az tudományokban, mondám is Ajtai uramnak, hogy ha nem adatott meg nekem, hogy a magam gyermekeiben gyönyörködhessem, íme ezzel a fiúval kárpótoltattam... Oly édes szava van, hogy akkora varázslatos szónok lesz belőle, hetedhét országból jönnek majd csodájára, kacagtunk is a minap, hogy

lám, mit eddig senkinek sem sikerült elérnie, Sámuelünk által rövidesen békövetkezik; végük leszén a vallási háborgásoknak, hisz lesz-e ki az ő térítő szavára át nem tér az igaz hitre... Kedves mulatsággal tréfálódtam véle, hogy ő fog feleltem, mikor meghalok, orálni. El is játszottuk: én feküdtem mozdulatlan, mintha halva lennék, ő meg csak beszélt és beszélt... Hogy annyi szép dicsérő szókat honnan szedett elő?! Kedvem lett volna tényleg meghalni, csak hogy folytathassa. *(Elneveti magát)* Nagy gyerek lettem én is... Mindenkit meglep, hogy én milyen bolondos lettem...

Leül, magába mélyed, hosszú szünet után csendesen:

Kik lehettek azon betyárok, kik megkerülték az én portámat is? Portyázó szabadlegényeknek mondták magukat, nem törték fel az én házamnak ajtaját, engem fel sem költettek, hanem megüzenték, hogy bátorságosan lakhatom akár védtelenül is az én házamban, mert engemet bántalmazni szándékjukban nincsen... Bizonyára a rokont érezheték meg énbennem. Mert hiszen mi más lennék én e földi életben, mint reménytelenül portyázgató szabadlegény... Csak a méreték mások. Mert hatalmasabb urak szemében vagyok én szálla... Pedig mily veszélytelen ellenfél vagyok én már. Senki emberfiának ártalmára soha nem lévő csendes világ építője... Gyenge, védtelen embert erősítő hitnek házait, tudatlan, gyámoltalan embert alkotóvá formáló tudásnak házait építettem, lassúdan, amennyire éntőlem tellik, ... kezemben csak toll és papiros, s mégis úgy néznek engemet az én hatalmaskodó, fegyveres elleneim, mintha legalábbis kivont szablyát magasba emelve dombon állának, és indulásra kész seregek lennének az én kardomnak csillanását... Belefáradtam én már abba a kevésbe is, amennyit megselekednem még megadatik nekem... Úgy vagyok én már, hogy magamhoz fogadott gyermekek vígsága, hancúrozása teszi elviselhetővé az én tehetetlenségébe belelerokkanó életemet...

Visszavonul a szín háttérébe, felkéri a fekete kendőt, lassan előrejön, megáll, furcsa mozdulatlanságba merevedik; kiégetten, ... a szavakat mintha nem kiejtené, hanem önmaguktól buknának elő:

Magam reménységét, országnak reménységét, Sámuelemet magához vette az Isten... Életének tizen... *(Elhallgat, hosszú ideig ijesztő mereven áll, majd hirtelen kimozdul, fel-alá rohan a szí-*

nen; ordítva, magából kikelve) Bod Péter uram! Bod Péter uram, kicsi Katája holmiját azonnal csomagolja össze, őt magát azonnal karjába vegye, rohanjon ki vele ebből a házból, ahogy csak lábai bírják rohanjon velem, míg nem késő! Siessen már, siessen, mindenkit elragad az Isten, ki az én szívemhez közel kerül! Rohanjon velem minél messzibbre, Magyarigennél meg se álljanak, Nagyenyedig, ... Kolozsvárig fusson, ország határán túlra fussanak, hol én sohase jártam, oda fussanak, hol szeretetem már el nem éri, oda fussanak ... Legjobb lovaimat fogassák be, négy lovat a kocsii elébe, hat lovat!

Lehanyaglik a földre, hosszú ideig ül üres tekintettel. Lassú fényváltás. Ugyanott ül; fáradt, tompa hangon, hosszú szünetekkel:

Mínt hogy mindannyi nehéz változás alá rekesztett életemnek elfolyása alatt is tűzbéli nevezetes kárt soha nem vallottam, tetszett a mindenható Istennek engemet pusztító tűzvészrel is sújtani ... Első álomkor a mézszveremnek fedele meggyült ... Amellett lévén a gabonás-ház, ... ebbe kapott a tűz, ... melyet mindnyájan aluván senki észre nem vett ... Nem tudom mennyi vesztett el a tűz által, ... tudni sem kívánom ... Mulandók, hamar elveszthetők voltak, ... s már oda is vagnak ... Midőn én az udvarra leértem, a gabonás-ház oly tűzben volt, hogy csakhamar megközelíteni is nem lehetett, ... csakhamar a tisztartó háza is lángot vete, ... tekintvén az égő házra, látom, hogy annak szarufái dülőleg vannak a lakatos-házra, amerre már a szél is kezdett fújni, ... zsendelye annak annyira meg is melegedett volt, hogy jóllehet szüntelen öntözték, mégis szinte lángot vetett, ... ahonnan a tűz minden megmaradt épületemre is elhárított volna ... De Isten megfordítván a szelet, a parázsló szarufák befelé estek ... Istennek akkor már úgy tetszett, hogy a tűz eloltathassék ... Félmunkával meglegedvén, haragját elfordította éntőlem. *(Hosszabb szünet után csendesen)* Akár be is végezhetné volna, amit elkezdett ... Szükségem van-e még énnékem kegyelemre? ... Köszönő szavak el nem tudják már hagyni az én számamat ... Miként azon házak, elégtek az én szavaim ...

Hosszú ideig csendesen ül, majd hirtelen föllál; egyre fanatikusabban kiabálva:

Bevégezzem-e én, mi félbe hagyott?! ... Mindenható Isten, meg fogod-e becsülni azt, ki bevégzi a Te megkezdett munkádat?! Meghagyta nekem a

lehetőséget egy nagy-nagy cselekedetre, hát élek velem! ... Ki építvén neked templomokat, rá nem tudtalak venni, hogy ellenségeim ellen fordulj, most pusztítani fogok! Ítélek és ítéletemet végrehajtom, ahogyan Te szoktad: egyenrangúak leszünk, míg itt a lángok fogják járni pusztító táncukat az én akaratom szerint! *(Felragad egy gyertyát)* Elég a függönyöknek alátartani, s már csapdosni fog a pusztító láng! Minden hamuvá leszen, de a magam akaratja szerént! ... Nincs szükségem semmire, csak az akaratomra! ... Nem vízre, nem kenyérré, nem levegőre van nekem szükségem, csak az akaratomra! Az én anynyiszor megtaposott akaratom diadalára! *(Fáradtan elhallgat, hosszú ideig tehetetlenül bámulja a gyertya lángját, majd elfújja; hosszabb szünet, majd görcsösen felsír)* Nem ..., úgy döntöttem, hogy mégsem, ... úgy döntöttem, hogy ezt azért mégsem, úgy döntöttem, hogy nem élek a felkínált lehetőséggel, ... úgy döntöttem, úgy döntöttem, úgy döntöttem ...

Leül, hosszú ideig ül mozdulatlanul, majd nagyon csendesen:

Kelepcében vergődő oktalan jószághoz hasonlatos az akaratja után siránkozó ember ... Az ember, ki semmibe belé nem tekinthet, a Te nagy teremtő és pusztító munkádon által nem láthat, ... mit is kezdhetne az akaratával, ha vakon ténfereg a Te nagy, ismeretlen világlagóban ... Kinek teremtésre nem lehet akaratja, ne legyen annak pusztításra se. *(Rövid szünet, majd egészen más hangon, furcsán lelkesen, szinte líraian)* Teremteni vágytam? ... Hogy az ember az értelme által méltóvá válhassék álmaimhoz, iskolákat építettem, könyveket gyűjtöttem egybe, kinyomattam pusztulni hagyott könyveket, tanítottam felszáz diákokat ... Nehéz betegségek annyiszor apasztották el erőmet, de meggyógyítottam sok száz reményét vesztett beteget tudásomnak erejével ... Elvártam volna, hogy szeretetem melegében a fáknál magasabbra nőjenek az emberek, az acélnál keményebbé váljanak, önzetlenek legyenek, mint Krisztus ... Építettem templomokat, de nemcsak az hitnek erősítésére, hanem hogy Istent nehéz harcaimban a magam pártjára állíthassam ... Foggal és körömmel ragaszkodtam az én hitemhez, erősítettem az igaz hitet másokban, ... de nemcsak Isten dicsőségéért, nemcsak szeretett egyháza erősítéséért, s nemcsak a mi bűneink megbocsátásáért: a mi evilági idvezülésünkért elsőbben ... Mert nemcsak a magunkénak elfogadott hit törött volna meg, ha mi félreállunk, mikor tűzzel-vassal pusztítani akarták, hanem velem együtt törött volna semmivé a mi sza-

bad lelkünk is. (Rövid szünet után *hara-
rag nélkül, csendesen*) Isten e parányi
csalásokat is el nem tudta nézni ég-
nekem, s megvonta támogatását még az
én csendes építő munkámtól is... Mily
erőtlen is az én magam alkotta vilá-
gom... (Határozottan) Mindazonáltal Isten
sújt engemet az ő ítéleté-
vel, mert reám letekintvén mindannyi-
szor tapasztalhatta, hogy az ő teremtő és
pusztító munkáját nem csendes szívvel
figyeltem, hanem azt felülvizsgálni mer-
tem. (Hosszabb szünet után *nagyon csen-
des, nyugodt hangon*) Megnyugodjam én
immár a Te akaratodban, Istenem:
...sújtson vagy felemeljen a Te akara-
tod engemet...? És mondjam én is fenn-
szókkal minden engedelmes teremtmé-
nyeddel: Istennek bölcsessége mélységes,
ítéletei értelmét emberi elme fel nem
foghatja, Isten cselekedeteit csak csudál-
hatja, ki embernek teremtettet, kérdést
az ő teremtőjének fel nem tehet, s ha
mégoly magyarnak és szépnek hitt emberi
tervei sorra meghiúsulnak is, nemcsak
hogy nem lázadozhat, de még csak ké-
telkedni sem kételkedhetik?...

*Hosszabb szünet után feláll, lassan
előrébb jön, majd csendesen, félszeg
mosollyal:*

Én mindezeket nemcsak tudva tudom,
hittel hiszem is, mégis kimondom...
hogy én már megváltozni nem tudok:
továbbra is magán a nagy teljességen
tartom szemeimet, és akarom, akarva
akarom, hogy az én magam építette akár-
mily jelentéktelen világ ama másik
világ fölé, elérhetetlen magasságokig nő-
jön... És ha ez megnyugtatósodra szol-
gálna, nézz le énrém, és szemeddel ta-
pasztald, hogy ez már így sokáig nem
léssen, csak eröm végezetéig léssen ez
így... mely oly közel van már: érzem,
ha megmoccanok, de érzem ha csak lé-
legzem is... Maradék örömmel folyta-
tom is, amit oly nagy akarással elke-
zdettem, szálnalmas kudarcok engem el
nem rettentenek... Míg még lehet, míg
még hallhatóak a szavaim... Nézd el
nekem, ha nem vagyok olyan, amilyen-
nek Te szerinted lennem kellene... S
ha akarnám is: embernek lelke kicserél-
ni kicserélhető-e életében?! Példázza hát
az én szerény életem is, hogy az önma-
gát vállaló ember legyőzhetetlen...

Lassan sötét, majd függöny.

Vége

Pál Lajos: Korond

MARKÓ BÉLA

MEZTELENÜL

1.

Illatukból mint nehéz bundából
könnyedén kilépnek a rózsák
tűnődve visszanéznek
s a madarak vonulását követve
indulnak dél felé:
az illatot mint eldobott ruhát
betemeti a tél.

2.

Felöltöztetem arcomat
sírásba mosolygásba
néha rikító kacagásba
felöltöztetem közönybe
fehérbe feketébe örömbé gyászba
dívatjamúlt zokogásba
dívatos szomorúságba
alvásba ébrenlétbe
öltöztetem új s új ruhákba
meztelen arcomat ki látta?

3.

Abécéskönyvvel letakarva
alszik a meztelen világ

SZOBOR

Szobrot emeltünk a tigrisnek
az elnyűtt cirkuszi hősnek
bronzba öntöttük remek izmait
karcú veszedelmes testét
amelyen a szőr
fel-fellobogott mint
égő dzsungelben a tűz
megmintáztuk a tigrist
a tigrist amely naponta átugorta

A BEFALAZOTT FÁK

Befalaztuk átlátszó levegőbe
az asszonyt a gyermeket
áttetsző kékségbe zártuk
a töpörödött öregembereket
az ég tömör falában
hasztalan csapdosnak a madarak
az oxigén pici téglái között
a vergődés hiábavaló
meztelen testedet
befalaztam az éjszakába
a törékeny virágokat
illatba zártam színbe karcúságba
zubogó véretem

fáradt férfi módjára alszik
nyugtalan asszony módjára alszik
ki húzza le a takaróját?

4.

Férfi módjára verset építettem
asszony módjára otthonossá tettem
kiülök küszöböm elé
szavakba zárva megnevezve
csillagok ragyognak felettem
mint pici tokban a drágakövek.

5.

Illatukból mint nehéz bundából
könnyedén kilépnek a rózsák
őszi szél fúj
zörög valami levél
valami illatnélküli
valami valóság.

a tüzes karikát
bronzba öntöttük remek izmait
s üdvrivalgások közepette
márványtalapzatra emeltük

immár örökre halhatatlan
immár örökre mozdulatlan
nyakában babérkoszorú lángol
átugorhatatlan.

bevokaltam a húsba
áttetsző levegőbe zártam
az asszonyt a gyermeket
félvéka ezüstért félvéka aranyért
félvéka életért félvéka halálért

a befalazott fák
az erős tavaszba omladozó nyárba
gondosan beépített ágak
a téglákat duzzadón szétfeszítik
s a levelek hegye sárgán kibúvik
nem az időbe csak az őszbe.

MAURICE-EDGAR COINDREAU

FRANCIA MEMOÁR AZ AMERIKAI IRODALOMRÓL

A fordító az az ember, akinek jogai nincsenek, kizárólag kötelességei vannak. Kutyahűséggel tartozik a szerzőnek, de különös kutyá az, amelyik majom módjára viselkedik. Ha nem csalódom, Mauriac írja valahol: „A regényíró Isten majma.” Nos hát, a fordító meg a regényíró majma. Ugyanúgy kell fintorognia, akár tetszik, akár nem. [...]

A fordítónak ismernie kell saját képességei határát, s nem szabad olyan művekhez nyúlnia, amelyeket ő maga nem tudott volna — pontosabban, nem szeretett volna — megírni. A fordítás szerelmes együttműködés. A fordító és az író szüntelenül a vak és a bÉna meséjét kénytelen eljátszani: én járok helyetted, te lÁss helyettem.

A legkülönbözÉbb szerzőket fordítottam mindaddig, amíg elég mohó volt az étvágyam ahhoz, hogy gyönyörűségemet leljem bennük. KésÉbb ráébredtem, hogy bizonyos táplálÉkok nagyobb örömet szereznek, mint a többi. Abbahagytam tehát Hemingway-t, Steinbecket, Caldwellt, és elsősorban néhány fiatal spanyolnak s nem kevésbé fiatal, a déli Államokból származó amerikaiinak szenteltem minden erÉmet, akik sokkal közelebb állottak hozzám. S mivel magamon éreztem a számomra legnagyobbak — William Faulkner, William Goyen és Flannery O'Connor — helyeslÉ tekintetét, tudtam, jó úton járok, s nincs más dolgom, mint menni egyenesen elÉre.

WILLIAM FAULKNER

Christian Giudicelli: Hogyan értesült Faulkner létezésérÉl?

M.-E. Coindreau: MerÉ véletlensÉgbÉl, *A szentÉly* megjelenésekor. A könyv valósÁggal lenyügözött, s megkérdeztem egyik értelmes, sokat olvasó diÁkamtól, ki is ez a William Faulkner. Ő aztán beszÉlt nekem a *Sartoris*ról, *A hang és a tébolyról*, az *As I lay dying*ról, s kölcsÉnadt nekem ezeket a mÉveket. LelkesedÉsem persze nÉttÉn-nÉtt. Úgy adódott, hogy Valéry Larbaud és André Malraux szintén felfedezték Faulkner-t. Nem volt nehéz tehát elfogadtatnom 1932-ben két novellafordítást: az *ÉgÉ szeptember* a *Nouvelle Revue Française*-ben jelent meg, az *Egy rózsaszál EmÉlynek* a *Commerce*-ben. Ezután kezdtem fordítani az *As I lay dying*ot, melynek elÉszavát Valéry Larbaud írta, s a következÉ szavakkal fejezte be: „RemÉlnünk kell, hogy e könyv francia nyelvtÉrületen elÉrt sikere rábírja a kiadót *A szentÉly* fordításának megjelentetésére.” Ez az óhaj teljesült, mondhatni, túlsÁgosan is: elsÉnek *A szentÉly* került a könyvpiacra, Raimbault és Delgove fordításában, Malraux elÉszavával.

C. G.: Faulkner tudott ezekrÉl az alkudozÁsokról?

M.-E. C.: Igen, akkor már kapcsolatban állottunk egymÁssal. Egy ízben együtt ebédeltünk New Yorkban, a kiadójánál. Így szÉlt hozzám: „Ha felvilÁgosítÁsokra, adatokra van szÉksége, írjon nekem. Írja rá a nevét a borítÉkra, hogy válaszoljak is, ugyanis Általában nem válaszolok a levelekre.”

C. G.: Felvázolná Faulkner akkori arc-képét néhány vonÁssal?

M.-E. C.: Titokzatos, félnék, hallgatag ember benyomÁsát keltette. Gyakran távolinak, mintegy Álomba feledkezettnek tÉnt, talán mert a beszélgetés már nem érdekelte, vagy a szereplÉi foglalkoztaták, nem tudhatom. Velem mindig rendkívül udvarias volt. Levelei szÉkszavúak voltak, egyszerűek, mentesek minden szÉvirÁgtól, de nem palástolták megalÉgedését erÉfeszítÉseim lÁttán, hogy érdeklÉdést keltsek Franciaországban könyvei iránt.

C. G.: Miközben az amerikai kritika tovÁbbra is alig vette figyelembe...

M.-E. C.: Ez elkerülhetetlen volt, mert ettÉl kezdve minden publicitÁstól, a saj-

tó kíváncsiságaitól mereven elzárkózott, s ez éppenséggel nem javított helyzetén.

C. G.: Tulajdonképpen Faulkner alkaltilag magányos volt, a műveibe zárkózó alkotó típusa.

M.-E. C.: S mindenekelőtt annak a magányosnak a típusa, akinek eltökélt szándéka magányosnak maradni.

C. G.: Aki nem tudta elviselni, ha magánéletének falait próbálták áttörni.

M.-E. C.: Ez végzetessé válhatott volna. Az újságírók megkísérelték. Nem tudom, kiengedte-e a kutyáit, hogy megszabaduljon tőlük, mindenestre elvette a kedvüket az újabb próbálkozásoktól. Végredeletében azt kérte, hogy temetése napján a családján kívül senkit ne engedjenek be a temetőbe. Csak William Styronnal tett kivételt.

C. G.: Voltak-e Faulknernek kapcsolatai az irodalmi élettel?

M.-E. C.: Nagyon gyéren, azt hiszem. Vagy ha voltak is, igen laza kapcsolatok lehettek. 1937-ben megbízták, hogy tartsak előadásorozatot a francia irodalomról Mills College-ben, Kaliforniában, s miután éppen *A hang és a téboly* fordításán dolgoztam, lelkesen fogadtam el Faulkner meghívását, hogy töltsék nála néhány napot Beverley Hillsben.

C. G.: Ez akkoriban történt, amikor filmdíalógusokat írt...

M.-E. C.: ...amelyek a megélhetését biztosították, pénzt hoztak neki, amit könyveivel még nem tudott megkeresni. A film tartotta el. Reggel elindult, s késő délután ért haza. A városba mentünk vacsorázni. Aztán bevallottam neki, hogy *A hang és a téboly* fordításakor számos részletnél bizonytalanság fogott el. A szükséges felvilágosításokat már azért sem tagadta meg tőlem, mert nyelvünk ismeretében fel tudta mérni, milyen súlyos gondokkal küszködtem. Néha otthon nála vacsoráztunk kettesben, vagy barátai társaságában.

C. G.: Hollywoodi munkája s a társasági élet kötelezettségei mellett, amelyek alól nem vonhatta ki magát, maradt-e elegendő ideje arra, hogy tovább dolgozzék?

M.-E. C.: Maradt, mert néger házvezetőnöje megkímélte a gazdaság minden gondjától. Unokája volt annak a Caroline Barnak, aki Faulkner felnevelte, száz évet élt, s akinek a *Go down, Moses* ajánlotta. Sokat beszélgettem vele, aminél mi sem volt könnyebb, mert minden vágya az volt, hogy gazdjáról beszélhessen. Valósággal istenítette. Tőle tudtam meg, hogy Faulkner éjszaka szokott írni, teljes felfordulást hagyott maga után, bízva a fekete angyal gondoskodásában, aki reggelként mindent

helyrerakott a következő éjszakára. Ő mesélte el azt is, hogy az egyik ágy fejénél függő cipőcskékét az a kisgyerek viselte valamikor, akit Faulkner elvesztett.

C. G.: Hogyan alakult kapcsolataik e látogatás után?

M.-E. C.: Kapcsolataink teljesen közvetlenül, természetesen fejlődtek, jellemünknek megfelelően.

C. G.: Vagyis?

M.-E. C.: Tudtam, hogy nem feledkezett meg létezésemről, de azt is, hogy ha megpróbálnám emlékeztetni személyemre, ez visszatetszést szülne: toladónak tartott volna. Valahányszor megjelentettem egy-egy művének a fordítását, eljuttattam hozzá. Így aztán nem szakadtunk el egymástól. Általában néhány rövid sorban köszönte meg e küldeményeket, biztos lévén abban, hogy nem ragadom meg az alkalmat, és nem zaklatom fölösleges kérdésekkel. Nem az az ember volt, akinek ilyesfélét lehetett volna írni: „Hogy szolgál a kedves egészsége?“, vagy: „Mi szépet ír nekünk mostanában?“ A Nobel-díj után már nem volt olyan ádázul zárkózott. Azt hiszem, tudom is miért: a kötelezőségnek, elhivatottságának egészen felfokozott tudatában élt. Talán emlékezik, hogy regényeiben időnként egy francia kifejezést használ: „Noblesse oblige“. Úgy vélte tehát, hogy egy ilyen megtiszteltetés után tartozik magának annyival, hogy bizonyos kötelezettségeket vállaljon. Ezért járt el különböző egyetemek diákjaihoz beszélgetni és e fiatal emberek kérdéseire válaszolni. Még külföldre is elutazott, például Japánba, ahova hivatalos útra küldték...

C. G.: És a Nobel-díj után?

M.-E. C.: Princetonban találkoztunk, ahol barátja, Saxe Commins lakott, aki nagyon okos ember volt, remekül megértette őt, tudta, hogy mit kell és mit nem kell tennie, temérdek kellemetlenségtől óvta meg, s nagyon leleményesen és körültekintően tartotta távol tőle a toladókat. Néhányszor éppen tőle tudtam meg, hogy Faulkner Princetonban járt. Engem nem értesített, de nem bosszankodtam, s nem is csodálkoztam rajta. Bár vele kapcsolatban az ember mindig számíthatott meglepetésekre. Egy ízben Saxe Commins felhívott, s közölte velem, hogy Faulkner, aki előző este érkezett, látni óhajt, s azt szeretné, ha valamelyik fordításomat is magammal vinném.

C.G.: Ön eléggé megütközhetett ezen...

M.-E. C.: Gondolhatja! Megkérdeztem Saxe Comminstól: „De hát melyiket vigyem?“ „Faulkner azt mondta, neki mindegy, bármelyiket.“ Szerencsére, a *Megszületik augusztusban* egy példánya

nálam volt, a Gallimard akkoriban kiadott szép, kötött sorozatainak egyikében jelent meg, abban, amelynek „kiadói kötés” volt a neve. Másnap reggel elmentem Saxe Comminshoz. Faulkner úgy fogadott, mintha előző este váltunk volna el. Átadtam neki a könyvet, s megkérdeztem: „Miért kért tőlem fordításkötetet?” „Mert Pine Manorba utazom, ahol a lányom most fejezi be tanulmányait. Rájött, hogy az igazgató nő szeretne egy dedikált példányt valamelyik munkámból.” Én akkor egyenesen megkérdeztem: „Dehát miért nem ad neki egy eredeti példányt?” „Mert ez a hölgy nemcsak igazgató — felelte —, hanem franciatanár is. Így hát úgy gondoltam, hogy egy általam írt, de az általa tanított nyelvre átültetett mű nagyobb örömet szerez neki.” Aztán megittunk egy-egy whiskyt, s több mint egy órát beszélgettünk. Néhány hónappal később Saxe Commins meghalt, s legutóljára akkor láttam Faulkner-t Princetonban, amikor a barátja özvegyét jött meglátogatni. Mrs. Commins megkért, jöjjenek el velem én is egy szűkkörű vacsorára, s hozzám magammal Bruno Vercier-t, a fiatal franciatanárt, aki azt a vikendet nálam töltötte. Mikor megérkeztünk, Faulkner egyedül állodgált, egy sereg hölgy vette körül. Kissé unatkozhatott, mert szemlátomást örvendett nekünk. Megkérdezte Bruno Vercier-t, mivel szándékozik foglalkozni az életben. Bruno azt válaszolta, hogy írni szeretne. „Akkor azt kívánom önnek — mondta Faulkner —, hogy olyan fordítóra találjon, amilyen nekem van.” Ne gondolja, hogy hiúságból elevenítem fel ezt a kis anekdotát, egyszerűen csak azt szeretném bizonyítani velem, hogy Faulkner távolról sem volt az a mogorva medve, amilyenek sokan képzeltek őt.

JOHN DOS PASSOS

M.-E. C.: Én 1892-ben születtem, Dos Passos 1896-ban. Tehát kortársak vagyunk. 1920-ban ismertem meg, pontosabban akkor láttam először. Akkortájt Madridban éltem, s tagja voltam az Ate-neo nevű csoportnak, amelynek könyvtára nagyon megkönnyítette a spanyol szakvizsgámra való készülődést. Előadásokat is hallgattam a madridi egyetemen, s volt egy barátom, rendkívül értelmes és nagyon művelt fiú, akit José Roblesnek hívtak. Egy szép napon a könyvtárban nagydarab, lompos, jókedvű fickóra mutatott, akiről lerítt, hogy nem madridi, s így szólt: „Látod azt a pasast? Amerikából jött, nagyon képzett, és írásra adta a fejét. 1916-tól ismerem, rokonszenves, csak állandóan nyüzsög.”

C. G.: S hogyan végződött a kölcsönös udvariaskodás?

M.-E. C.: Nem nehéz kitalálni. Elmondtam, mi mindent köszönhetek neki, de nem titkoltam el azt sem, hogy nehezen fordítható írónak tartom, s valahányszor elárulni, meghamisítani kényszerültem a szövegét, vagyis nem voltam méltányos vele szemben, tudatában is voltam ennek. Erre ő: „Miért aggályoskodik? Azokat a passzusokat, amelyek gondot okoztak önnek, egyszerűen átugorhatta volna.”

Tudja, mit válaszolt Hemingway, mikor megkérdezték, mit gondol Faulkner-ről? „Nagy szavakat, rengeteget.” Nagyon jellemző rá ez a megjegyzés. Csodálói számára Faulkner valóságos veszélyt jelentett. William Styron elmondta nekem, hogy *A nagy menetelést* kifejezetten azért írta, hogy Faulkner hatásától megszabaduljon. Ami William Goyent illeti, ő annyira félt tőle, hogy mindössze az árvíz történetét olvasta el, *A vadpálmák*ból, pusztán csak azért, hogy a stílus nagyszerűségét élvezhesse. Más oldalról nem volt mersze megközelíteni. Hasonlóképp reagált Flannery O'Connor, aki szokásos humorával ezt mondta: „Hogy milyen érzést kelt bennem Faulkner? Az az ember érezhet így, aki elaludt a síneken, miközben a Birmingham Special közeledik.” Más szóval a megsemmisülési félelmét s azt, hogy minden elvégeztetett.

C. G.: Hat-e még a legfiatalabbakra?

M.-E. C.: Leegyszerűsítésem a dolgokat, ha azt mondanám, hogy úgy van jelen, ahogy Hawthorne és Melville voltak jelen az előző nemzedék számára. Ő ugyanolyan nagyságrendű alkotó, tudja, mit kell mondani, és főként azt, hogy mit tanácsos homályban tartani. Jelen van, műve él, és élni is fog.

Valóban, rögtön el is tűnt, még mielőtt odamehetnünk volna hozzá. De Robles mindig is kapcsolatban állt velem, olyannyira, hogy miután megnősült, úgy döntött, kivándorol, s elmegy spanyol tanítani Baltimore-ba, a John Hopkins Egyetemre, nem is annyira a nagyobb jövedelemért, mint inkább azért, hogy megismerje Amerikát, s itt újra rátaláljon barátjára, Dos Passosra. Jömagam 1923-ban, mielőtt Princetonban elfoglaltam volna az állásomat, megérdeklődtem, milyen távolságra fekszik New Jersey állam Maryland államtól, ugyanis e döntésnél a Robles család szomszédsága súlyosan nyomott a latban.

A *Manhattani kalauz* 1925-ben jelent meg. Pepe Robles azonnal nekilátott a

spanyol fordításnak, én is dolgozni kezdem. Dos Passos New Yorkban lakott. Akkoriban tevékenyen politizált — nevezetesen a Sacco és Vanzetti-ügyben —, s ez olyan népszerűséget szerzett neki, melyet első műveivel nemigen tudott kivívni.

Mikor Pepe Roblest 1937-ben, a Spanyolországot vérbe borító polgárháborúban, rejtélyes körülmények között agyonlőtték — meggondolatlanul odautazott nyaralni —, Dos, ahogyan mindannyian neveztük, eget-földet megmozgatott e sötét ügy titkának megfejtéséért, hogy az özvegy és két gyermeke (egy fiú s egy kislány, aki az én keresztlányom) számára a megélhetéshez szükséges anyagiak biztosítása céljából a halotti bizonyítványt megszerezze. Halála napjáig segítette őket erkölcsiekben, anyagiakban egyaránt, valahányszor erre szükségük volt.

Soha nem tévesztettük szem elől egymást. Baltimore felé menet számos esetben megállt Princetonban. Utoljára 1965-ben látogattam meg gyönyörű virginiai családi birtokán, melyet igazi nagybirtokos módjára igazgatott.

Megvallom Önnek, hogy összes fordításaim közül egyedül a *Manhattani kalauzt* nem merem újraolvasni. Minden segítség ellenére, amelyet Dostól kaptam, egészen bizonyos, hogy vaskos tévedéseket találnék benne. De maga a munka izgalmas volt. Ugy kéthetenként elmentem New Yorkba, illegálisan fenntartott kis bizstrókban találkoztam Dossal, ahol a sör ízébe a bűn zamata vegyült, hisz akkortájt tetőzött a prohibíció. Én megmutattam az időközben lefordított részeket, ő pedig javította, tetemesen gyarapítva zsargonszókészletemet.

Dos elég jól tudott franciául ahhoz, hogy képességeimet és fejlődésemet lemérhesse. Ekkor fordultam hozzá azzal a kéréssel, hogy ha egy kiadó a közlési

jogot igényelné, kösse ki, hogy először az én fordításomat... Szinte azt mondhatnánk, a mi fordításunkat vegyük figyelembe, amely egyébként távolról sem volt még készen. Gaston Gallimard kért fel végül, küldeném el neki a lefordított oldalakat. Kedvező elbírálásban részesültek. Így hát bekerültem a sodrásba. Azt már tudja, mi lett a folytatás.

C. G.: Az Egyesült Államokban ismerték Dos Passost?

M.-E. C.: Igen, de mint már említettem, inkább politikai tevékenysége, mint írói munkája révén.

C. G.: És írói körökben?

M.-E. C.: A Harvardon, ahol tanulmányait folytatta, kiváló diák és jó nyelvész hírében állt: beszélt spanyolul, portugálul és franciául. Meg aztán ő közvetlen, kitaruló ember volt. Faulknerrel ellentétben nem gubózott be.

C. G.: S az Ön véleménye szerint milyen helyet foglal el Dos Passos életműve az amerikai irodalomban?

M.-E. C.: Az életmű egy része már elöregedett. Túl közvetlenül kapcsolódik egy korszak aktualitásaihoz, így aztán az idő múlásával ráncok jelentek meg rajta, s divatjamúlt hangulatot áraszt. Faulkner nem fenyegeti ez a veszély, semmi mulandót nem látok művében, tárgy és nyelvezet egyaránt időtálló. Amíg élnek olyan figurák, mint Popeye és Temple Drake, amíg kukoricát termesztenek a földeken, a *szentély* friss marad.

Mindazonáltal nem szabad azoknak a hibájába esnünk, akik John Dos Passosban kizárólag korának emlékiróját, Woodrow Wilson történetíróját s azt az embert látják, aki átfogó társadalmi körképeket tudott festeni. Az elkötelezett író mellett benne lakozott az utazó-művész is. Majdhogynem globetrotternek is nevezhetjük, akinek a beszámolóí már csak azért is lebilincselők, mert rossz látása ellenére kiváló festő volt. [...]

ERNEST HEMINGWAY

C. G.: A legnagyobb közönségsikere Franciaországban talán Hemingway-nak volt. Eppen Ön írta meg, hogy tipikus képviselője volt az alkoholisták és erőszakirodalomnak, amelyben keményen ütnek és tisztán isznak. Most is ez a véleménye?

M.-E. C.: Hát, istenem, igen. [...] Népszerűsége érzésem szerint annak tulajdonítható, hogy valami olyan újat hozott, amin a bűn íze érződött. Olyan dolgokat dicsőített, amelyek az akkori Amerikában többé-kevésbé tabuknak számítottak: a szexualitást, a részegséget, a zavargást. Márpedig Ön éppoly jól tudja,

mint én, hogy valahányszor az embereknek sebekről, tivornyákról meg bujálkodásról beszélnek, a siker máris biztosítva van, különösképpen, ha egy csöpp érzelmességet is belevegyítenek. Ráadásul nemcsak hogy fittyet hányt a polgári erkölcsnek, hanem közvetlen, fiatalos stílusban írt, s ez kellemes meglepetés volt.

C. G.: Igen, a stílusa megfelelt e látzat-erőszaknak. De Ön azt is mondta annak idején, hogy valójában gyöngéd lélek, aki elgyönyörködik a saját hangjában, de ezt pusztán a maga bátorítására teszi.

M.-E. C.: Valóban, talán nem is gyön-
géd, inkább gyöngé volt. Épp ez bosz-
szant benne: a pasas veri a mellét, és
azt mondogatja: „En, uram, nem ismer-
em a félelmet“, s közben reszket a ga-
tyája. S mindezt azért, hogy végül ön-
gyilkos legyen.

C. G.: Ez volt a tragédiája.

M.-E. C.: Az életbenmaradás bátorsága
nem adatik meg mindenkinek. Hogy ne
legyen annyira egyedül, embereket te-
remtetett a maga képére, annak a képére,
aki volt, s aki lenni szeretett volna. Az
ügyesen kijátszott olvasó ugyanilyen il-
lúziókban ringatja magát, s nem veszi
észre, hogy port hintettek a szemébe, és
Hemingway tulajdonképpen a bukás író-
ja. Vegye csak a *Búcsú a fegyverektől*
esetét. Egy nő világra akarja hozni a
gyermekét, de nem képes rá, és meghal.
Egy vadász nagyvadra megy, elhi-
bázza, s a felesége így szól hozzá: „Ne
törödj velem, legközelebb majd jobban
megy“, ám semmivel sem megy jobban,
sőt. Mindemellett pályafutása végén *Az
öreg halász és a tengerben* azzal a gyö-
nyörűséggel ajándékozza meg a halászt,
hogy sikerül végre fognia egy kicsi ha-
lat. Ez már győzelem. Az olvasó persze
boldog. Csakhogy íme: megérkezik a
nagy hal, és megeszi a kicsit. Újabb bu-
kás. Ismerje el, mindez elég csüggesztő.

Hemingway egész életében kínzó
kisebrendűségi érzéstől szenvedett, s az-
zal szórakozott, pontosabban foglalkozott,
hogy az írás segítségével próbáljon meg-
szabadulni ettől a szörnyű komplexustól
— olyan szereplőket teremtve, akik ke-
mény fickóknak tartják magukat, s akik
mellett nem érezte volna egyedül magát.

C. G.: Tulajdonképpen ön elég szkepi-
kusnak tűnik Hemingway életművének
értékeit illetően. Ennek ellenére lefordít-
otta két regényét: a *Fiestát* és a *Búcsú
a fegyverektől*. Egyszer viszont kijelen-
tette nekem, hogy kizárólag olyan köny-
veket fordít, amelyeket szeret is.

M.-E. C.: Ha már így sarokba szorított,
be kell vallanom, hogy épp ez az a két
regény, amelyeket azért fordítottam le,
mert előre láttam, hogy nagyon kelendők
lesznek.

C. G.: De nem szerette őket?

M.-E. C.: Nem. Szerettem viszont Gas-
ton Gallimard-t, aki mindaddig összes
ajánlataimat elfogadta. Így aztán, mikor
azt írta nekem: „Szeretnénk, ha lefordít-
taná nekünk Hemingway-nek ezt a két
regényét“ — nem finnyáskodtam, és nem
utasítottam vissza. Annál kevésbé, mivel

tudtam, hogy nem lesz nehéz munka, s a
közönség is ráharap.

C. G.: Tulajdonképpen mit is vet Ön
a szegény Ernest szemére?

M.-E. C.: Azt vetem a szemére, hogy
pipogya alakokat hősökként akar velünk
elfogadtatni, a tehetetleneket meg Don
Juanoknak ábrázolja. Röviden: hamis
pénzzel fizet, bőkezűen. Egyébként mind-
ezt igen ügyesen teszi.

C. G.: És még mit kifogásol?

M.-E. C.: Vegyük a *Búcsú a fegyverek-
től* példáját, az asszonnyal, aki meghal. A
jelenet valószerűen indul. Ám a dolog
hamarosan elromlik, mikor a derék Er-
nest beszéltetni kezdi ezt a szerencsétlen
nőt, akinek sehogy sem sikerül végre
megszülni, áldott jó szívét és féltő gon-
doskodását az orvos iránt viszont mind-
végig megőrzi. „Doktor — szól két iszo-
nyatos fájás között —, bizonyára meg-
éhezett már, nem volna kedve reggeliz-
ni? Bízva a kloroformot férjemre, s mu-
tassa meg neki, hogyan kell kezelni. —
Nem lehet az nehéz — vélekedik a férj.
— Persze, hogy nem — mondja az or-
vos —, nézze, itt ezt a kis fogantyút a
kettes számig tolja, de ne tovább, mert
veszélyes lehet!“ A férj kezeli tehát a
fogantyút, az orvos kávézik, a házastár-
sakat ezáltal négy szemközt hagyván,
aminek eredménye egy teljességgel va-
lószerűtlen beszélgetés, midinetteknek
való érzélgős szövegekkel. Azóta is cso-
dálkozom, hogy a svájci orvosok szak-
szervezete nem indított rágalmazási pert
e sületlenségek szerzője ellen. Nézze,
Hemingway az a típus, mint Tarasconi Tar-
tarin. Csakhogy Tartarin rokonszenvesebb
nála, mert megelégszik a káprázatokkal.

Élete talán patetikusabbnak tűnne e
mesterkelt férfiasság nélkül, annak a le-
génynek a pökhendisége nélkül, aki a
kemény fickó pózában tetszeleg, mindenki
mást gyenge virágszálnak tart, pedig a
valóságban ő az, aki petyhüdt, mint a
rongy...

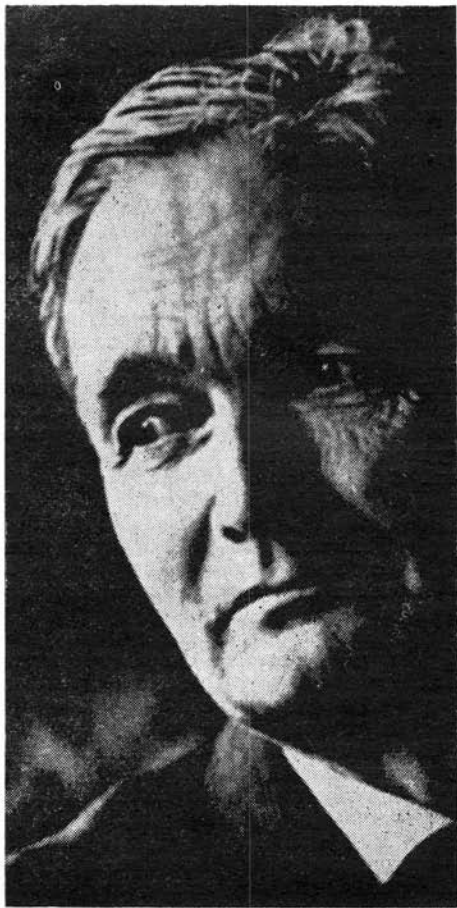
C. G.: Vannak tőle levelei?

M.-E. C.: Igen, kettő vagy három.
Nincs bennük semmi érdekes, van el-
lenben egy példányom a *Búcsú a fegyve-
rektől* című regényből, amelyet — saját
közlése szerint — bal kézzel dedikált,
mert egy autóbaleset következtében jobb
keze megsérült.

C. G.: Ön szerint fennmarad-e műve?

M.-E. C.: Minden bizonnyal. Sőt, fontos
műnek tartom, mert egy egész korszakot
fejz ki. Következésképpen olvasni kell
majd.

Gál Anna fordítása

Németh László (1901—1975)

Most, hogy homlokán nem ég többé „a nyugtalanság csillaga“, és a racionalista nemzeti tudat a magyar irodalom legnagyobbjai közé emelte, talán nem hangzik túlzónak a szívszorító ítélet: Németh László halálával nemcsak a magyar művelődéstörténetet, hanem a mai európai kultúrát érte pótolhatatlan veszteség.

Régi felismerésem, nem a kegyelet vagy a ránk-nem-figyelés miatti indulat mondatja velem, hogy ez a vélemény akkor is bizonyítható igazság volna, ha Németh László hatalmas életművéből csak az esszét, a drámát vagy csak a regényírói munkásságot méltányolja tárgyilagosan és idejében a nem mindig hálás jelen vagy utókor. Mert a *Készülődés*, a *minőség forradalma*, a *Kisebbségben*, a *kísérletező ember*, a *Sajkódi esték* vagy a *Kiadatlan tanulmányok* több száz dolgozata és esszéje éppúgy egy rendkívüli európai szellem meg- és felrázó gondolkodói-írói teljesítményéről vall, mint a *VII. Gergely*, a *Husz János*, a *Galilei*, a *két Bolyai*, az *áruló*, a *Széchenyi* vagy a XX. századi lélektani regény egyik legnagyobb példája, az *Iszony*.

Akik a rendteremtő értelemnek erről a páratlan szép-mohóságáról csak a teljesítmény szédületes arányait méricskélve ítélkeztek, értetlenül álltak egy kérdés előtt: lehet-e eléggé mély az az író, aki gyakorló orvosként nagy visszhangú, rögtön babérokat hozó szépírói indulás után húsz- és egynéhány évesen „a szellemi élet organizátora“ akar lenni, harmincévesen egymaga ír tele egy egész, tanulmány jellegű folyóiratot, amelyben olyan eltérő költői, gondolkodói világok képviselőiről ítélkezik, mint Keats, Ortega, Pirandello, Proust, Rabelais, Kant, Spengler, Freud, Martin du Gard, Einstein, Frobenius, Lévy-Bruhl és García Lorca, vagy emelkedhet-e igazi európai magaslatokba az a regényíró, aki egészen a táji jelleg

felismerhetőségéig realistán ábrázolt magyar valóságot felmutatva akart utat törni a világirodalomba.

A kétkedésekre a művek az igazi cáfolatok. Amit Németh László Keatsról szóló gyönyörű esszéjének bevezető soraiban mond, rá is teljes egészében helyes: „Ha behunom a szemem és kimondom a szót”: esszé, az ő *Keats Hype-riónja vagy a Minőség forradalma* jut eszembe. Ha a Proust-irodalom rengetegében azt a művet keresem, amely *Az eltűnt idő nyomában* időszemléletének igazi titkát fejtí meg, még csak nem is Bergsont, hanem az ő tanulmányát olvasom újra. Mint ahogy tőle, a Csehov-levelek tartalmát elemző idős írótól kaptam kulcsot a csehovi varázsos-báj rejtelmeinek zárjához is.

Németh László párját ritkító kritikai érzékenységre jellemző, hogy néha egyetlen műből érzett rá egy egész írói valóság, egy alapvető alkotáslélektani probléma vagy egy-egy gondolkodói alkat lényegére. És nemegyszer jóval azelőtt, hogy ezek az általa felfedezett tartalmak akár csak a legtisztábban látó kritikusok tudatába is felszivódtak volna. Az életműve kibomlását állandóan kísérő heves viták jó részének éppen ez volt az egyik mozgatója.

A világgkultúra titkait élete végéig nyugtalanul kereső Németh László tájékozódása előtt nem voltak nyelvi korlátok. A 12 nyelven olvasó író nem szorult tolmácsok segítségére. Közvetítők nélkül hatolt tehát be egy-egy írói és gondolkodói világ tartalmi és formai problémáiba. Hogy mennyire valóban az előbb említett példátlan beleérzőkészséggel, az elemzett műveket szétszedő csillogó eszszék mellett remek, az eredeti művekkel egyenrangú fordításai is mutatják.

Biztos, hogy ennek a kivételesen ritka kritikus mélyrelátásnak — amelynek nemcsak kifeje, „idegen” költői, gondolkodói világok jelzéseinek érzékelésére voltak szuperérzékeny antennái, hanem befele forduló vevőkészülékei is működtek — volt meghatározó szerepe abban, hogy Németh László a saját szépírói-gondolkodói teljesítményét józanul tudta felülbírálni.

A szépírói emelkedés újabb és újabb állomásait jelző regényeit a központi gondolatok és a megvalósult művészi szándék összefüggéseiben vizsgáló nem indokolatlanul juthat arra a következtetésre, hogy mindeniket egyetlen nagy törekvés fűzi össze: elérni az elérhetlent: megrajzolni az Embert, aki a visszahúzó világ dzsungeljében is ösvényt vág a tisztaság, a minőség birodalma felé, hogy eleven valóságként mutassa fel az eszményi Ember-képletet. Legtöbb csodálatos nőalakja, de főként az *Isony* Kárász Nellije tanúsítja mindezt a legeurópaibb, a legvilágirodalmibb szinten. Nem véletlen, hogy a nemzeti jelleg és az európai-ság kapcsolatát csak a hamis végletekben látó kritika éppen ezt a remekművet értette a leginkább félre. A regényíró Németh László ugyanis ezzel a művével bizonyította, hogy Huszár-pusztá és Fánics társadalmi-emberi valósága éppúgy lehet európai regény színhelye, mint Párizs vagy London. Az *Isony* egyre terjedő nemzetközi visszhangja is mutatja már, hogy Bovaryné, Anna Karenina, Natasa Rosztova, Fontanin Jenny, Akszinya és sok más világirodalmi rangú nőalak íróilag azonos színvonalú társa, a sokak szemében ártatlan és „rokonszenves”, kedélyes jelentéktelenséggel is kibékíthetetlen harcban álló Kárász Nelli a tisztaság szimbólumaként vonul be a világ számontartó emlékezetébe.

Nem hiszem, hogy igazuk volna azoknak, akik úgy vélik, hogy mindezt nem nekünk, hanem ki tudja milyen távoli jövőben, mi tudja kiknek kell kimondaniuk. A kritika nem lehet csak az ostromlás vagy az önostorozás, a saját értékeinket lekicsinylő elismergetések műfaja, mert nemcsak a nagyvilág joga felfedezni valakit egy nemzetnek, hanem fordítva is.

Ebből az igazságból Németh László írói programot formált. A Délkelet-Európában élő népek irodalmát higgadt józansággal dicséret tanulmányait ugyanaz a pedagógusi szándék fűti, mint az „európai utas” írásait: felülemelkedve minden romboló klikkszellemen, felmutatni az igazi kultúrértékek humanizáló hatalmát.

Ebben a nemes törekvésben az ideológus Németh László nemegyszer tévedett is. De semmiképpen sem abban, hogy a *Nyugat* legpozitívabb, Európára néző hagyományait egy nemzetszemlélettel akarta összebékíteni, hanem főként abban, hogy a harmadikutaság félrevezető mítoszait romboló filozófiákat csak az idealizmus vagy materializmus alternatívájában gondolkodók tévedéseinek hitte, és ezzel ő maga újabb megtévesztő mítoszok teremtője és forrása lett. Gondolkodói becsületességére vall mégis, hogy tévedéseit — a szocializmus mellett kiállásaival — olyan időkben is korrigálta, amikor józansága nem számíthatott semmilyen hivatali elismerésre vagy „népszerűsége”. De ő „európai utasként” sem azért kalandozott szellemi égtájakon, hogy enciklopédikus tudását fitogtatva váljék ünnepelet apostollá, hanem mert nép- és nemzetnevelő programjának elidegeníthetetlen része volt mindig „a tanítás mindent elborító szenvedélye”.

Nem egyszerűen életrajzi kuriózum, hogy ez a gyönyörű szenvedély milyen eredményekben öltött testet. A közel száz kötetnyi életmű túlnyomó része a két kultúra feloldhatatlan ellentétét ma különösen élesen hangoztató teóriák meggyőző cáfolata.

Ezért mondom: Németh László nem csupán vállalkozásai nagyszerűségével vagy monumentális életműve időtálló eredményeivel magasult példaképpé, hanem azzal is, ahogyan állandóan jobbat akaró szenvedélyében, a saját korlátai ellen lázadó kormozatlan jellemként, a csalhatatlanság valótlanul lenge mítoszát rombolva építette az igazi nagyság eszményét.

Lehet-e véletlen, hogy megkésve, a több évtizedes elszigeteltségre és „megdobált magányra” ítélettség után igazán végül is az a világ becsülte meg, amely hamis illúzióktól megtisztított minőség-álmát megvalósíthatja.

Rácz Győző

Mutató — az újsághoz

Mutatók korát éljük. Nélkülük nem tudunk tájékozódni a gazdasági életben, a társadalmi mozgások tanulmányozásában, hiányukban eltévedünk, behozhatatlan időzavarba kerülünk a tudományos kutatásban. S ha az újságot nem csupán egy-egy napunk (rövidéletű) kísérőtársaként fogjuk fel, de mint figyelemmel kísérendő tudatalakító tényezőt, valamilyen támpontra, összegezésre igencsak szükségünk van. A folyóiratok félévi, évi tartalomjegyzékeket jelentetnek meg, néha feltűnik valamelyik fontosabb folyóirat teljes repertórium is, a napilapok irodalmi anyaga azonban többnyire végérvényesen betemetődik, legfeljebb egy-egy szerző kötetében támad fel az írások egy része.

Hogy a veszteség mekkora, az csak olyankor sejlik fel, amikor akad egy elszánt vállalkozó, s hálátlanul időigényes munkájának eredményét leteszi íróasztalunkra. Mint most László Ferenc, az *Igasság* régi belső munkatársa, aki államvizsgadolgozatként a lap ótévi (1969—1973) irodalmi jellegű közleményeinek bibliográfiáját készítette el. A bevezetőben László Ferenc Kosztolányit idézi: „Tudom, hogy írói körökben általában megvető kézlegyintéssel szokták elintézni a napilapok akár méltányoló, akár ócsárló kritikáit, melyek szerintük úgysem számítanak. Nagyön helytelenül. Művelt országokban az újság az irodalom küzdőporondja, az újság viszi tova sebes szárnyán a híreket, sok százezer példányban, az újság alakítja a közízlést, hoz törvényt, emel vagy buktat, az irányítja az olvasók taborát, kik lelkileg vesznek részt a vitákban, s hatásuk alatt sietnek a könyvesboltba.”

László bibliográfiájának azonban nincs szüksége tekintélyverekre; minthogy a mához közeli időszakot ölel fel, a nevek és címek még könnyen hívják elő olvasmányemlékeinket, s meggyőznek arról, hogy valóban kár volna veszni hagyni ezt a mennyiségileg-minőségileg tekintélyes anyagot. A romániai magyar irodalom egy szakaszát (több szakaszát?), különböző helyzeteit és lehetőségeit jellemzik az *Igasság* irodalmi vállalkozásai, váltakozó szintű irodalmi-publicisztikai közlései. Mág emlékszünk például az 1969-es első „Vasárnapi oldal”-ra (Katona Ádám szerkesztésében), amely Tamási Áront szólaltatta meg újra nagyközönségünk előtt, neves kortársakat és utódokat is mozgósítva. *Kolozsvár felfedezése*, Herédi Gusztáv népszerű sorozata, sajnos, mindmáig csak a régi lapszámokban található meg (több mint 50 közlemény!), noha biztos könyvsiker lehetne. Sinkó Zoltán az *Igasság* hasábjain vált az olvasók méltán kedvelt írójává, jelentős humoristává. Itt szerzett — nemcsak újságírói — rutint Kiss János és Kádár János; sem az epikus, sem a lírikus pályát nem lehet majd megrajzolni az *Igasság*-kollekció tanulmányozása nélkül. (Néhány beszédes szám: a jelzett időszakban Sinkó 240, Kádár 181, Kiss János 125 közleménnyel szerepel.)

De nem csupán e szerencsésen kialakult — ma Keszthelyi Gyula és Kiss János hozzáértő irányításával dolgozó — szerkesztőségi közösségről van szó; Herédi mellett publicisztikai rovattal volt jelen többek közt Bálint Tibor, Fodor Sándor, Lászlóffy Aladár, Panek Zoltán, Szöcs István. A lap olvasói gyakran találkozhatnak Bajor Andor és Balogh Edgár, Hornyák József és Jordáky Lajos, Király László és Kiss Jenő, Markó Béla és Mikó Imre, Salamon László és Szilágyi András írásaival is. Az *Igasság* saját nevelésű ifjú kritikusai, Horváth Sz. István, H. Szabó

Gyula, Szász László két-három év alatt tekintélyt szereztek maguknak — s az újságnak.

Harminc éve, 1945 márciusában indult, hetilapként, a Kommunisták Romániai Pártja Kolozs megyei orgánumaként az *Erdélyi Szikra*, 1945 őszén alakult napilappá, *Igazság* címmel. (1939-től különben az illegális *Igazság* a párt kolozsvári magyar nyelvű lapja.) Nagy István az első főszerkesztője. Micsoda izgalmas anyag vár feltárára e korai hónapok s a teljes harminc év lapszámaiban! És számítsuk hozzá a korabeli kolozsvári újságterméshez a *Világosságot* meg az *Erdélyt*, a helyi magyar nyelvű előzményekhez az *Ellenzéket*, a *Jóestét!*-et, a *Magyar Újságot*, a *Keleti Újságot*, a *Kolozsvári Estilapot*, s az *Új Keletet* — máris hatalmassá duzzadnak a feladatok és lehetőségek a sajtótörténet kutatója előtt.

László Ferenc bibliográfiai munkáját érdemes hát folytatni, korban és térben kiterjeszteni, sőt az eredményt — nyomtatásban — legalábbis a szakemberek rendelkezésére bocsátani.

Kántor Lajos

A forrás tisztaságáért

Noha az egyetemen szerzett diplomám szerint a filozófia volna a mesterségem, s nem a filológia, a több mint negyedszázados lapszerkesztés úgy látszik, nálam is megszülte a szakmai deformációt: ha újságot olvasok — márpedig erre gyakran kerül sor —, önkéntelenül szerkesztek is, és nyelvészkedésbe bonyolodom. Mert — sajnos — újságaink nem ritkán adnak rá okot. Újságaink? — ne, ne szóljak így, ne általánosítsak. Mert nem mindegyik, s nem mindig. Az általános jellemző inkább az, hogy sajtónkban messzemenően megmutatkozik az anyanyelv törvényeinek tiszteletére, szépségeinek kiemelésére, sajátosságainak ápolására irányuló törekvés.

Mégis főltnünk itt-ott a nyelvi ficam, meg-megreccsen az idegenszerűség. Más nyelvek jellemző vonásai — a stílusfordulatoktól és a szókapcsolásoktól kezdve a mondat szerkesztés módjáig — főleg az átültetés alkalmával szüremlenek be leginkább, s befolyásolják az új szöveg tartalmát, köntösének formáját.

Míndzt elkerülni — ismerjük el — nem könnyű dolog. A külföldről érkezett hírek, beszédek, tájékoztatók lefordítása mindig postamunka. Nem is máról holnapra kell elkészíteni, hanem még aznap, pontosabban azon éjjel (a legfrissebb hírek mindig a kései órákban futnak be), amikor az ember már álmos, fáradt, türelmetlen és ideges. Ilyen helyzetben a rovatszerkesztő, a külpolitikai oldal összeállítója, a világgazdasági összefoglaló felelőse a különféle nyelvek sajátos jegyeit magukon viselő fordított szövegeket néz át, hoz egybe, s e munka során szinte óhatatlanul átcsusszan a szűrőn az idegenszerű kifejezés, szófűzés, mondatfőlépítés. Az ilyesmi pedig árt, az ilyesmi ront.

E körülmények következtében — megfigyelésem szerint — különösen az államok, egyes intézmények, szervezetek elnevezései fordíthatnak és jelennek meg tévesen. Olvasom, hogy a norvégiai Vöröskereszt ezt meg azt tette, a szlovéniai Alpokban pedig havazott. Ez meglep. Miért norvégiai és szlovéniai, holott eddig csak norvég, dán vagy svéd Vöröskeresztről tudtam, és szlovén, bajor, olasz vagy osztrák Alpokról. Világos, hogy tévedésről, összerosásról van szó. A fordító nyilván nem tudta, hogy az egyes idegen nyelvekben előforduló *slovenian* vagy *norwegian* magyarra kétféleképp is fordítható, minthogy kétféle értelmezést foglal magában: szlovént és szlovéniait, illetve norvéget és norvégiait. Norvéget vagy szlovént használunk, ha ezek a kifejezések többnyire jelzők, a néphez, nyelvéhez fűződő szervekre vonatkoznak, ottani városokat vagy hegyeket neveznek meg, ha ellenben a hovátartozásra, földrajzi eredetre utalnak, akkor inkább norvégiait vagy szlovéniait alkalmazunk. Ebben az értelemben szólunk norvég népről, norvég nyelvről, norvég Vöröskeresztről, viszont norvégiai lappokról. És szlovén államról, szlovén irodalomról, de szlovéniai olaszokról, szlovéniai régészeti leletekről. Sok nyelvben mindkét esetben a *slovenian* és *norwegian* használandó, nincs meg az árnyalási lehetőség, s ha mégis hangsúlyozottan a szlovéniait vagy norvégiait szándékoznak írni, nem a nép, mint inkább a hely meghatározására, akkor szlovéniaibeli és norvégiaibeli írnak, amit a de, di, din, da, von, of és más prepozíciók segítségével érnek el. Ha azonban a mi nyelvünk lehetőséget nyújt a megkülönböztetésre, az árnyalásra,

akkor a pontosság, szabatoság és az érthetőség érdekében élnünk is kell ezekkel az adottságokkal.

De nem nyelvészkedem tovább; visszaadnám a szót szerkesztő-énemnek. És ebben a minőségben emlékeztetnék arra, hogy a nyomtatott szónak s ezen belül is a sajtónak — noha McLuhan meghirdette a Gutenberg-galaxis alkonyát — napjainkban nőtt a jelentősége, tekintélye, hatóköre, s ebben a szellemben egyesek a lapokban megjelent téves fogalmazást is mintának tekintik. De tudjuk jól, hogy a sajtóban közölt fontosabb beszédek, határozatok átkerülnek könyvekbe, füzetekbe, és tömegkiadványokként jutnak a diákok, szemináriumokra járó munkások vagy földművesek kezébe. Sokszor nem is a könyv, hanem maga az újság egy-egy példánya tétetik félre, hogy elővétessék majd a tanfolyamon, gyűlésen, tanácskozáson.

Igy vagy úgy tehát, ami egyszer a sajtóban megjelent, az tömegek kezébe kerül, tömegek számára szolgál tanulásul-okulásul, tehát ne idézzen elő nyelvi zúrzavart, romlást, ficamot.

Amikor tévében, rádióban néha (hogy a gyűlésekről ne is szóljak) hallok izetlen, a nyelvtan törvényeit nem ismerő, fülsértő fölszólalásokat, beszédeket, nyilatkozatokat, interjúkat, akkor bosszankodom és kesergek. Mert tudom, hogy a riportter, aki megszólaltatja az embereket, jórészt tehetetlen, hiszen nem taníthatja meg sebtiben a helyes beszédre, nem szakíthatja félbe őket, nem javíthatja ki minduntalan szavaikat, fogalmazásukat.

Más azonban a sajtó helyzete. A lapokba írástudók írnak — gondolom én. Azoknak pedig kutyakötelességük jól ismerni a nyelvet, amelyen írnak. Legyenek akár fordítók, akár szerzők vagy szerkesztők. Az írástudók felelőssége — Julien Benda egykori figyelmeztetése — ma is, ebben a vonatkozásban is érvényes. Ne felejtsük el, hogy ma, az információrobbanás és a mass mediák korában a sajtó az a hírforrás — épp az előbb vázolt körülmények révén —, amelyik a legtisztább, a legüdébb, a legizesebb lehet. Lehet!

Orizzük meg hát ezeket az erőnyeit.

Es ma, amikor világszerte oly sokat szólnak — és jogosan — a levegő, a víz vagy a talaj fertőzöttségéről, időnként a nyelv szennyezése ellen is szót kell emelni.

Herédi Gusztáv

Diákszínjátshók

Minden cselekvés — lényegét és nem létezését tekintve — a Legyen (Sollen) struktúráját hordja magában.

LUKÁCS GYÖRGY

A „csendes diákszínház“ ma már senkit sem elégít ki, még kevésbé ráz fel. Formális megléte ugyanis csak formális tudomásulvételre elég, a gondolkodó diákot viszont nem elégítheti ki a pusztá formalitás. A „vakard meg a fejem, hogy tűnődhessem“ (Györfi Kálmán) magatartás csak arra ad lehetőséget, hogy önmagunk perifériáján tengődjünk zajtalanul.

Mindjárt a probléma közepébe vágva: a diákszínjátshás nem elégedhet meg a kívülről jövő meghatározással, saját lényegének meghatározását mint igényt föl kell vetnie. A diákszínjátshásnak föl kell fedeznie saját (legalább perspektivikus) lényegét, s ennek megfelelően kell kialakítania a csak rá jellemző formát, amely egyben lényegének és létezésének legmegfelelőbb formája. Ezért a diákszínjátsháshoz diákrendezők, esetleg diákok által írt, de legalábbis a diákságot problémájában képviselő darabok kellenek, melyek saját szemléletet, saját viszonyulást és gyakorlatukban saját módszert alakítanak ki. Önmegtartóztatás, önmegvalósítás és önmegváltoztatás sajátos egységének a gyakorlata ez, amely nem egy kisebb csoportban, hanem e csoport és közönsége közvetlen, élő viszonyában s e viszony ütközópontjának művészi színvonalú produktumaiban fedezi fel végül is igazi lé-

nyegét, eljutva a mást-megváltoztatás gyakorlatáig. (Ne feledjük: ez egyetlen szféra csupán, bár közvetlen hatásánál fogva fontos.) Közügyről van szó.

A diákszínjátszás terén — a temesvári Thália mellett — eddig egy kolozsvári csoport létezett, amely magát többé-kevésbé diákszínjátszónak nevezhette. Mindnyájan tudjuk: a STÚDIO 51-ről van szó, azt viszont kevesebben, hogy felbomlott — régi és igazi formája bizonyosan; talán nem bírta összefogni problematikussá váló tartalmát? Vajon a mostani, lényegében új tagokból álló csoport képes lesz egyfajta folytonosságot megtartani-megteremteni? A diákszínjátszó együttesek csak akkor válhatnak azzá, amivé lenniük kell, ha nem akarnak a „nagy színházhoz“ hasonlítani. Ha a STÚDIO 51 szétbomlása azt jelzi, hogy kifutotta eddigi formáját (vagy csupán alaptagjai „futottak“ ki?), akkor meg kell teremteni egy megszakított folytonosságot, *meg- és rá kell találni az igazi diákszínjátszásra*. Tevékenységformájának lényegesen különböznie kell a látszat diákszínjátszó csoportok tevékenységformájától. A csoport tartson fenn állandó és eleven kapcsolatot közönségével, minden előadását vitassa meg vele. Érezzen rá közönsége igényére, egy lehetséges cselekvésmintát, egy lehetséges és szükséges társadalmiságot mutatva fel. Jelesül szociálisnak kell lennie, öncélú végletek utánzása nem lehet feladata. Kezdetben legegyszerűbb lényegét kell feltárnia, s ennek adekvát formáját. Leljen elméleti fórumára az *Echinó*-ban, állandó dialógusát a DIÁKRÁDIO-ban folytassa közönségével, standard vitatkozó közönsége a GAÁL GÁBOR KÖR legyen, de ne vesse meg a sajtó hasábjait sem; arról van szó ugyanis, hogy elevenen működjék, vesse be magát a köztudatba: produkciói ne csupán a diákságot izgatók, hanem *egész kultúránkat mozgatók* legyenek.

Persze, mindaddig nem lehet teljes érvényességgel beszélni a diákszínjátszóról, amíg el nem döntünk néhány alapvető (elvi) kérdést: 1. mit tekintünk diákszínjátszásnak; 2. mi a lényege, funkciója; 3. mik a lehetőségei: önmagában, témaválasztásban, közönségben stb.; 4. mennyiben képviselhet általánosabban érvényes viszonyulásmodell, magatartásmintát, és ezeket produkciói tartalmába, témaválasztásba stb. mennyire tudja beépíteni; 5. mi legyen a viszonya a „hagyományos“ színházhoz, módszerekhez, megtalált vagy kialakított (kialakítandó) közönségéhez, önmagához, a többi diákfórumhoz, a *van-hoz*?

A nehézségek, a korlátok nagyrészt magunk által teremtettek, a diákszínjátszás terén éppúgy, mint másutt. Feladatunk az lehet, hogy megszüntessük őket, megvitatva a konkrét helyzetet, a lehetőségeket; elhatározzunk valamit, és azt megvalósítsuk. Önmagunk és etikánk, magatartásunk kritikai felülvizsgálása, megváltoztatása elsődleges feladatunk tehát, ezáltal a diákszínjátszás függvényében. A diákszínjátszónak (a diáknak) rá kell jönnie: cselekednie kell

Boér Géza

Bakó-Hetei Rozália kerámiája

A módszerközpontú kritika kritikája

Válasz egy bírálatra

Ami egyszer megtörtént — soha meg nem ismétlődő véletlen is lehet. Ha ugyanaz kétszer fordul elő — még mindig nagy valószínűséggel véletlen. Amikor azonban rövid idő alatt háromszor egymás után tapasztaljuk ugyanazt — igen kicsi az esélye annak, hogy esetlegességgel volna dolgunk. Erre az egyszerű valószínűség-számításra azért utaltam, hogy jelezzem: Bálintfi Ottónak a *Korunkban* egy év leforgása alatt megjelent három könyvbíráta* mögött — a véletlenség lehetőségét legnagyobb fokon kizárva — bizonyos egyértelmű magatartásformát olvashatunk ki. Ha csak egy fiatal kritikus szárbontogatásáról volna szó, talán föl sem figyelnének rá. Még arra sem, hogy volt tanárai hátán is elveri a port, hiszen végül is így van rendjén a dolog, hova jutna az emberiség, ha a tanítvány soha nem nőne a tanítója fölé. Esetleg az sem tűnne föl, hogy egy országosan ismert-becsült filozófus, Radu Florian könyvéről — a sokkal kompetensebbek véleményétől eltérően — legnagyobb-részt elmarasztalóan ír, hiszen a bölcséleti munkák értékelése nemcsak kompetencia kérdése. Az viszont már föltűnő, amikor az ide-oda irányított szablyacsapások szimptomatikuskak, a hazai filozófia művelése szempontjából egyáltalán nem elhanyagolható (szerintem negatív) viszonyulásmódként jelentkeznek.

B. O. kritikai látásmódját — ha nagyképű terminológiát akarnánk használni — metodológiacentrikusnak nevezhetnők. Lényege: nem az alkotás maga, nem a gondolat fontos, hanem a gondolatához vezető út, a tárgy megközelítésének, a nézetek kifejtésének a módja, az a bizonyos bűvös *módszer*. A módszer elsődlegességét *beleképezi* a bírált munkába, és *ténylegesen* érvényesíti saját kritikai írásaiban. A valóság filozófiai megközelítésének a módja persze egyáltalán nem elhanyagolható vonatkozása egyetlen filozófiai munkának sem. De amikor a metódus — a kritikus képzeletében — elkezd élni a maga önálló életét, nemlétező formákat ölt, ködbe vonja a lényegét: azt, hogy *mit* értek el bizonyos módon, akkor már nem a tényleg szükséges metodológiai vizsgálatról, hanem a jelzett módszerközpontúságról, alkalomadtán módszer-exkluzivizmusról van szó.

B. O. határozottan idegenkedik a fogalmi elemzéstől, a filozófiai kategóriák tartalmának lehetőség szerint pontos föltárására irányuló igyekezetet valamilyen alantans munkálkodásnak véli. Ez bumerángxént saját maga ellen fordul: mivel nem tisztázza (lehet, hogy önmagában sem, de az olvasó számára semmiképpen), mit ért módszeren, így a kizárólagos módszerszempontúsága a levegőben lóg.

Módszerről legkevesebb három értelemben lehet beszélni: mint a valóság megközelítésének általános filozófiai módja, mint konkrét eljárás a valóság egyik vagy másik részvontakozásának megragadására, s a kettő között helyezkedik el a konkrét kutatási módok vezérelveinek rendszere, amely még nem a filozófiai általánosítás szintjén mozog, de a közvetlen vizsgálódás módjainál már általánosabb. Szemléltetésül: a szociológiában, mondjuk, az az elv, hogy a társadalmi jelenségeket összefüggésükben kell vizsgálni — általános filozófiai-módszertani jellegű; a társadalmi ankét technikája, amelyben ez az elv testet ölt — az „eljárások” értelmében módszer; az az elv pedig, hogy a konkrét kutatásokban meg kell őrizni az objektivitást — az „eljárások” általános metodológiai jellemzője.

B. O.-nál ezek a viszonylagosan megkülönböztethető síkok eltűnnek. Radu Florian például azért marasztalja el, mert „a kortárs strukturalista fogantatású episztemológia felállította módszertani követelményeket társít rendszerelméleti,

* A Látóhatár határai. 1974. 3. — A konstrukció megfordítása. 1974. 8. — Az „is-is” módszere és filozófiája. 1974. 11.

valamint közvetlenül a marxi dialektikára jellemző módszertani alapelvekkel“, a szintézis hiányában a marxizmus rekonstrukciójára irányuló igyekezete „hevenyészett fogalmi álványzata esetlegességében külsődleges marad“, bár a marxizmus elemeiből építkeznek, „az építkezés elveit és módjait nagyrészt mégis máshonnan kölcsönzi“.

Rakjuk helyükre a síkokat: a strukturalista, rendszerelméleti elvek és eljárások nem a marxista dialektikával egy síkban helyezkednek el, éppen ezért a filozófiai szint érintetlenül hagyásával érvényesíteni lehet őket. Tehát nem „máshonnan kölcsönözték“, hanem a marxista dialektikában asszimilálódnak. A marxizmus azért is nyílt rendszer, mert a valóság megismerésére szolgáló bármilyen hasznosítható eljárást, illetve az eljárás módokra vonatkozó általános elvet bele tud építeni saját, filozófiai szinten általános kereteibe. Ha Radu Florian a marxi elmélet struktúráját (vizsgálódásának tárgyát), mondjuk, a Lucien Goldmann-féle műelemzéssel akarja megragadni, ez távolról sem „kölcsönzött“ építkezés, hiszen sikere a marxista filozófia módszerének keretén belül is elképzelhető. Az eljárások és eljáráselvek szintjén kimeríthetetlen lehetőségek vannak, paradoxonban így is fogalmazhatunk: ebben a közegben marxista lehet bármilyen, eredendően nem marxista módszer. Csak a filozófiai síkok egymás közötti fölcserélése — mondjuk, a materialista dialektikának a strukturalizmus *filozófiájával* történő helyettesítése — ellen kell föllépnünk.

B. O.-ban a módszer „rétegződésének“ hiányában nem tudatosodott az, hogy a *filozófiai* módszert a maga *elvontságában* sohasem lehet érvényesíteni: a filozófiai metódus mindig bizonyos *eljárásokban* ölt testet. Szerinte Engels vagy Lenin annak idején elvontan alkalmazta a módszert, „mert“ akkor a különböző filozófiai áramlatok *elvi* bírálata — úgymond — ezt követelte. E sorok íróját elmarasztalja azért, mert a fogalomelemzés, a gondolati analízis és szintézis, absztrakció stb. *eljárásaival* konkrétan próbálta alkalmazni a klasszikusok — állítólag — elvont módszerét. Akinek csak halvány emlékei maradtak az *Anti-Dühringről* vagy a *Materializmus és empiriokritizmusról*, az is tudja: Engelstől és Lenintől a legtávolabb állt a dialektika elvont érvényesítése, ők nem az idealizmussal, hanem Dühring vagy Mach idealizmusával hadakoztak, s a legpéldásabb kategória-analízissel, az elvonatkoztatással és általánosítással s annyi más logikai-racionális *eljárással* mutatták ki egyik vagy másik gondolkodó metafizikus-idealista balfogásait, amiből összeállt a mechanikus, a szubjektív vagy objektív idealista filozófia *elvi* bírálata.

Az elvontságról B. O.-nak egyébként is furcsa elképzelései vannak. Sajnálom, hogy a filozófia középtokú műveléséhez tartozó tényre kell emlékeztetnem, de az absztraktság B. O.-féle értelmezésével kapcsolatban le kell szögezni: az elvont mindig a tárgy *egyik* oldalának gondolati kiemelése, tehát a sokoldalúság föladata, ezzel szemben a logikai konkrét a tárgy lényeges oldalaiból gondolatilag összeálló dialektikus egység, vagyis a sokoldalúság, de ehhez a szintézishez csakis az absztrakciókon keresztül juthatunk el. Tehát: egyoldalúak vagyunk azért, hogy sokoldalúak legyünk.

B. O. akkor, amikor fölbontást lát, amikor a dolgok *egy* vonatkozásainak megragadását tapasztalja, azonnal előveszi az „elvontság“ bélyegzőjét, s könyörtelenül rásüti mindenkire. Nem veszi figyelembe azt, hogy az elvonatkoztatásból végül összeáll a logikai konkrét, a dolgok sokoldalú, az absztrakciók segítségével kiképzett fogalmi képe. Radu Florian konstrukciója — szerinte — „egymást keresztező absztrakciókra korlátozódik“, holott az elvonatkoztatás eredményeit, az absztrakciókat gondolatilag ilyen egymást keresztező vagy egymást kiegészítő viszonyba hozni éppenséggel az elvontság, az egyoldalúság túlhaladását jelenti. Radu Florian egyébként alaposan „kioktatódik“ azért is, mert az objektum—szubjektum viszonyát — szintén az absztrakció eljárás módszerével — aspektusaira bontja, annak érdekében, hogy az elvonatkoztatás eredményéből kialakítsa e viszony sok aspektusú, logikailag konkrét gondolati tükörképét.

Ugyanezen az alapon utasítja vissza B. O. az ún. „is-is“ módszert, azt a szerintem mélységesen dialektikus eljárást, amelynek segítségével ki lehet mutatni a vizsgálendő tárgynak nemcsak a sokoldalúságát, hanem ugyanakkor ellentmondásos jellegét is. E tekintetben nem perdöntő, hogy Engels *expressis verbis* állást foglalt az „is-is“ mellett — a dialektika, írja Engels, „a »vagy-vagy« mellett a maga helyén az »ez is, meg az is« igazságát is elismeri“ —, a lényeg inkább az, hogy a dialektikának mint általános filozófiai gondolkodási módszernek a szelleméből szükségképpen következik az eljárások betájolása az „is-is“ felé. Ha a dolgok maguk ellentmondásosak, akkor valami nem *csupán* ez, hanem *ez is, meg az is* — éppen emiatt jelentkezik az ellentétpár bennük —, a „vagy csak ez“ és

a „vagy csak az“, az „egyrészt ez, másrészt az“ a metafizikus szemléletmód tipikus hívoészava. A „vagy-vagy“-nak az „is-is“-en túl van szerepe. Például így: a valóság jelenségei véletlenek is, szükségszerűek is; a valóság jelenségei vagy véletlenek, vagy pedig szükségszerűek; a két tézis közül vagy az egyik, vagy a másik igaz.

A bírált „is-is“ módszer ellen fölhozott főntartás, miszerint az „ez is, az is“ *elvont* egységtelezés, s mint ilyen azonos negatív alakjával, a „sem ez, sem az“-zal, a legkisebb mértékben sem állja ki a próbát. Az „is-is“ ugyanis éppen az egyoldalúság — az elvontsággal járó egyoldalúság (ne feledjük: az absztrakt tükrözés azonos a tárgy *egyik* oldalának kiemelésével) — túlhaladása felé tett lépés, hiszen ami „is“, az mindenképpen „más is“, tehát az „is-is“ nem egyetlen aspektus kiemelése. Ami pedig a negatív tükrörképét illeti: közhelyszámba megy, hogy minden állítás (akár „is-is“ formában, akár másként jelentkezik) mindig tagadás. Tehát: állítás is, tagadás is. Amikor a logikai konkrétság fokán megkonstruálunk bizonyos fogalmakat, kiemelve tartalmi elemeik — az absztrakciókba befogott oldalait — dialektikus összefüggését, a számos „is“ kölcsönös egymásba hatolását, akkor a legkevésbé sincs szó a fogalom hiányáról, az „is-is“-hez hallgatólagosan hozzá tartozó „sem-sem“ ugyanis a fogalomba bele nem tartozó aspektusokra utal.

A filozófiai kategóriák körvonalazására — hogy ne használjunk igényesebb kifejezést: meghatározására — irányuló törekvéseknek eleve útját állja B. O. az irányú ügyködése, hogy eltanácsolja a filozófusokat az „is-is“ módszertől. Pedig a szaktudományok művelői — nemrég Carol Wittenberger az *Era socialistá* hátsábjain — éppen azt várják el a filozófiától, hogy a lehetőségeken belül pontosan definiálja a bölcsélet kategóriáit. A természettudományok művelői csak így tudják hatékonyan gyümölcösöztetni a filozófiát.

B. O. módszertani aggályai ezen a ponton most már túlnőnek önmagukon, általános *elméleti* kérdéssé válnak. Úgy tűnik, azért kérdőjelezi meg a szilárdabb támpontokat jelentő filozófiai kategóriák kidolgozásához vezető módszert, mert kétségbe vonja a fogódzót adó kategóriák, elvek, tézisek létezésének lehetőségét vagy hatékonyságát. Emögött valamilyen hallgatólagos ismeretelméleti bizonytalanság húzódhat meg: erősen kétséges, hogy létezne elfogadható, leszűrhető, hosszútávú igazság, vagy ha van is, a filozófiai vizsgálódásnak vajmi kevés haszna van belőle.

A módszer-elsődlegességnek megfelelően B. O. kieszel két filozófiai módszert — a spekulatív és operacionális metódust —, amelyet állítólag a hazai filozófusok alkalmaznak. Az operacionális módszer volna az, amely elismer bizonyos igazságokat, s ezek birtokában lehetségesnek tartja az ilyen tételek „*alkalmazását*“. Kallós Miklós tanulmánya kapcsán nem tagadott lekcisinyléssel szól az ilyen metódusról, ugyanis „az operacionális megközelítés várható eredményeinek perspektívái nagyon is végesek“. Gáll János is megkapja a nem éppen hitelgő operacionális jelzöt, mivel a történelmi szükségszerűség és az emberek tudatos cselekvése közötti viszony kérdését a marxizmusban megoldottnak tartja, s így — B. O. szerint — egyszerűen csak konkretizálja a tézist a partikulárisra. Sztranyiczki Gábor szintén „operacionalista“, s — úgymond — maga alatt vágja el a fát azzal, hogy beismeri: a munkamegosztás kérdése a marxizmuson belül nincs átfogóan kidolgozva. S mivel — azt már B. O. teszi hozzá — a *legtöbb* probléma átfogó vizsgálata hiányzik, ez a tényállás „még a legigényesebb operacionális kutatásokat is szinte előre meghatározható, szűk korlátok közé szorítja“. És így tovább.

Miről is van itt szó? B. O. a primitívizmusig leegyszerűsíti a maga faragta operacionális módszert. (A kifejezést eredetileg Kallós Miklós is használja, de egészen más értelemben.) A marxizmus „alkalmazását“ e módszeren belül úgy képzei el, mint az általános tételek egyszerű ráhúzását új tényekre. Eszerint ha nincs kidolgozott tétel — nincs mit alkalmazni; ha van egyetemes tézis — újabb részproblémákat lehet „bevonni“. Az így jellemzett módszert még csak bírálni sem kell, hiszen a jellemzés eleve lejárata.

Már engedelmet kérek, de azért mégse képzeljük el olyan bárgyúnak filozófusainkat, hogy karba tett kézzel várják, majd csak kidolgozza a marxizmus ennek vagy annak a kérdésnek az átfogó elméletét, s akkor lesz mit alkalmazni. Az „operacionális“ címke alatt felsorolt filozófusok nem ezt az utat járják. Kallós Miklós világosan fogalmaz: a klasszikus marxista alapigazságokhoz csak hosszútörténelmi tapasztalat általánosításaként tudunk hozzáadni valami lényegest. *Hozzáadni!* — tehát az alapelvek igazságtartalmának főntartásával előbb-utóbb eljuthatunk olyan elméleti általánosításokhoz, amelyek esetleg lényegesen kiegé-

szítik-kibővítik az elveket. De addig is — az elméleti elvekre, tételekre támaszkodva — meg kell közelítenünk a közvetlenebb gyakorlati problémáinkat. Világos beszéd. Nincs itt szó „részproblémák bevonásáról“ általános tételekbe, de arról sem, hogy az elveket valaha föl kellene adni.

Ugyanez áll a történelmi szükségszerűség és a tudatos tevékenység viszonyára is: igenis állíthatjuk, hogy ezt a kérdést *elvileg* megoldotta a marxizmus, s nem látjuk szükségét annak, hogy az igazságként elfogadott princípiumot valaha is föl kellene adni. Az alapelveket persze a hosszútávú tapasztalat leparlásával itt is lényegesen ki lehet egészíteni, s az elvekre *támaszkodva* — nem egyszerű „konkretizálással“ — a partikuláris jelenségeket is elemezni kell.

S ezzel el is jutottunk a B. O. módszerközpontúságának mélyén meghúzódó alapgondolathoz: szerinte a marxista filozófia művelésében csak az a módszer üdvözítő, amely e filozófia *elvi* továbbgondolását teszi lehetővé. Eddigi munkásságom summázásaként leszögezi, hogy műveimtől „idegen a marxizmusnak napjainkban mindinkább általános igényként megfogalmazott *elvi továbbgondolása* (más szóval: korszerű rekonstrukciója)“. Ezzel a megállapítással — a magam „is-is“ módszerével — egyet is értek, meg nem is. Egyetértek azzal, hogy sohasem volt szándékomban a marxizmus alapelveinek továbbgondolása. Sokkal helyesebbnek tartom, ha az *alapelveken* gondolkodunk anélkül, hogy tovább jutnánk az alapelvek keretein. Nem értek egyet azzal, hogy a marxizmus korszerű rekonstrukciója igényként fogalmazná meg az alapelvek továbbgondolását. B. O. „a marxizmus meghaladhatóságáról“ ír, a magam részéről inkább „a marxizmus önmeghaladásáról“ beszélnék, jelezve az elvek föladásával és az elvek megtartásával történő meghaladás közötti különbséget. Konkrétan: Althusser például — szerintem — *elvileg* gondolja tovább a marxizmust, ez valóban „a marxizmus meghaladása“ egyes elvek föladása értelmében. (Zárójelben hadd jegyezzük meg: enyhén szólva bizarr ötlet B. O. részéről Radu Florian azzal ijesztgetni, hogy marxizmus-rekonstrukciója nem lehet sikeres, ha nem értékesíti többek között Althusser kritikai nézeteit; szól ez annak a Radu Floriannak, aki recenziált könyvében s más alkalommal is határozottan állást foglalt az althusseri fölfogás ellen, éppen az *elvi* „meghaladás“ miatt.)

A marxizmusról többfajta vélekedés is lehetséges. Ha valaki a marxizmus „meghaladását“ tartja szükségesnek — ám legyen, de legalább próbálja meg bizonyítani: miért van szükség erre. Althusser hazai kiadásban is megismerhettük, s ha sokan nem értünk egyet vele, legalább van mivel egyet nem érteni, hiszen ő érvel az elvi továbbgondolás mellett. Ezzel szemben, aki biztos bázisnak érzi a marxista filozófia elveit, nem tartja szükségesnek az elvek továbbgondolását, s inkább az elvek keretei között gondolkodik tovább — ám tegye, munkájának eredménye dönti majd el, hogy jó úton jár-e. De azt, hogy a két viszonyulás közül melyik *korszerű* — már engedtessek meg — ne maga a recenzens, hanem az idő döntse el.

B. O. módszerközpontú látásmódjából különös elképzelések születnek a marxizmus dogmatikus kezelésének értékelésével kapcsolatban is. Újból csak Radu Florian húzza a rövidebbet. B. O. sémája ez: Radu Florian arra törekszik, hogy rekonstruálja a klasszikusok alapvető gondolatainak immanens egységét; a dogmatikus rendszerezést félreállítja, és közvetlenül más konstrukcióval helyettesíti; fogalmilag azonban nem „bontja le“ a bírált dogmatikus rendszert; így „a szerző minden igyekezte ellenére sem tud teljesen elszakadni attól, amit tagad“ — mármint a dogmatizmustól. A kegyetlen szentencia kvintesszenciája ez: aki valamely, lényegében igaznak, fogalmilag helyesnek tartott, de dogmatikusan megmerevített gondolat esetében a megmerevítés ellen hadakozik, s fogalmilag nem bontja szét (mert alapjában véve igaznak tartja) — a tézist — az maga is dogmatikus. B. O. tiszteli Radu Florianban a „radikális meghaladás“ igényét, sajnálja viszont, hogy nem tud elszakadni a dogmatizmustól. A magam részéről tisztelem Radu Florianban a radikális önmagunk-meghaladására, a dogmatikus merevítések fölszámolására irányuló törekvését, s nem kevésbé azt, hogy nem szakad el a fogalmilag adekvátnak tartott klasszikus alapelvektől. Gondolom, ez a legkevésbé izlés, még csak nem is módszer dolga.

B. O. eddigi módszerközpontú kritikai gyakorlata elgondolkozott: aki ilyen határozottan tudja, s írásban magabiztosan leszögezi a különböző (vélt) filozofálási módok (vélt) hibáit, aki csak úgy szórja maga körül a minősítéseket és a fölülnézetben megfogalmazott formulákat — Szegő Katalin „körültpogatja tárgyát“, Fábian Ernő „csak a felvilágosító hangján utal“ erre meg arra, Tóth Sándor „szerény“ lépéseket tesz, a 15 tanulmány legtöbbje az „általában horgonyoz“ le, hogy ne is beszéljünk a föntebb már elemzett kitételekről s alulírott

megleckéztetéséről —, egyszerűen aki olyannyira tisztában van azzal, mit *nem* kell tenni, annak egyszer talán ki kellene kísérleteznie, melyik is az a bizonyos módszer, amellyel tényleg értékes filozófiai műveket lehet alkotni. Eddig ugyanis még egy icipici alkotásban sem mutatta be a maga módszerét. Amíg a módszer-központúság csak kritikákban jelentkező, nem pedig kézzelfogható eredményekkel önmagát igazoló látásmód, addig — szerintem — filozófiai frontunk nem sokat nyer vele. Ellenkezőleg. Egyébként szent meggyőződéseim: B. O. téved akkor, amikor valakinek a termékenységét a módszerből vezeti le, nincs olyan csodamódszer, amelyből „viszonylag kis fáradsággal“ művek születnének. Ehhez bizony fárasztó munka kell. Ajánlom és kívánom: próbálja ki sikeresen. Annál is inkább, mert az eddigi írásaiban jelentkező analízáló és íráskészsége följogosít az ilyen reményekre.

Balázs Sándor

Fülöp Antal Andor: Délutáni napsugár — 1974

Számok, képek, versek — történelem

Gondolatok a könyvtárban

Mert aki teheti, az cselekszik. Aki pedig nem cselekedhet, és emiatt elég mélyen szenved, az erről ír.

WILLIAM FAULKNER

A kliometriát megalapozóinak egyike úgy határozza meg, mint azoknak az erőfeszítéseknek az összességét, amelyek matematikai modellek alkalmazásával próbálják megmagyarázni az emberek viselkedését történelmük folyamán. A hivatásos olvasó, még ha szépirodalmat hivatott is szakmányban olvasni, miközben megérteni igyekszik az emberek viselkedését történelmük folyamán, látni véli, amint lírai gesztusok, drámai feszültségek, regényfolyamokban hömpölygő idő elé számok tolnakodnak. Ilyenek például: négy amerikai nagyvárost néger polgármester vezet — emlékeztet William Styron az amerikai valóságának egy merőben új perspektívát mutató jelenségére. És siet hozzátenni, hogy ez korántsem jelent hatalmi struktúrájának tekinthető politikai erőt. „Meglepő is lenne — jegyzi meg a *Nat Turner vallomásai** szerzője —, ha egy tíz százalékos kisebbségnek ennél több hatalma volna.“

„Nálunk minden tizedik ember színes bőrű“ — állapítja meg íróársával elmentés hangszíjjal a néger James Baldwin, akinek ugyanaz a — ma statisztikai, holnap már kliometriai — adat egészen mást mond. Az Egyesült Államok színes bőrű lakosságának potenciális politikai erejéről neki nem négy polgármester közgazgatási illetékessége jut eszébe, hanem az a névtelen néger tömeg, amely nem fehér gallért hord, de kezelésként: „Lakhatatlanná tehetjük a városokat [...] a közszolgáltatásokat a négerök látják el [...] Az épületekből nekünk a pincészet jutott, és az emeletek élete a pince működésétől függ. Olyan egyszerű ez!“ — kiált fel az író fűtők, szeméthyordók, liftesek, portások, szerelők nevében. Alighanem igaza van abban, hogy az a tíz százalék, amelyet a társadalom alagsorának a szintjére szorítottak le, hogy ott váljék nélkülözhetlenné, sokkal veszélyesebb, mint egy olyan kisebbség, amelynek négy — vagy negyven — polgármestere van. Styronnal pedig abban kell egyetértenünk, hogy egy magát demokratikusnak valló ország lakosságának egytizede nem rendelkezhet hatalommal a kilencziednyi többség fölött. Csakhogy a helyes válasz a demokrácia című bonyolult történelmi tételre nem az, hogy kik és hányan uralkodnak a többiek felett. Egészen másként hangzik, ilyenformán: mindenki közösen részesül az egyenlő jogokban, együttesen gyakorolja a közérdekű hatalmat. „Olyan egyszerű ez!“ — kiálthatnánk a heuréka mámorában együtt Baldwinnal, ha „az emberek viselkedése történelmük folyamán“ nem mutatná mégis bonyolultabbnak a dolgot.

Hogy mennyire bonyolult, még a múltba vetítve, a számok közömbös nyelvével előadva is, arra az elmúlt év egyik világszenzációt keltett tudományos eseménye kínálkozik csattanós példaként. Egy kétkötetes gazdaságtörténelmi munkáról van szó (*Time on the Cross*, Little Brown, 1974), abból a ritka fajtából, amelynek semmit sem kell a szakszerűség vámján vesztenie ahhoz, hogy népszerűsége révén nem tudományos szenvedélyeket is felkavarjon. Szerzőinek — Robert Fogel és Stanley Engerman chicagói, illetve rochesteri professzoroknak — bevallásuk szerint „baloldalt dobog a szívük“, Fogel professzor Párizsban adott nyilatkozatában hangsúlyozza a fiatalkorában megismert marxista elmélet hatását gondolkodására (*A qui*

* William Styron: *Nat Turner vallomásai*. Horizont. Kriterion Könyvtadó. Bukarest, 1974.

profitait l'esclavage? Le Nouvel Observateur, 1974. 513.). Ugyanebből az interjúból megtudjuk, hogy a könyv tízévi kutatómunka eredménye, s kliometriai módszerrel dolgozták fel a szerzők a következő forrásokból származó adatokat: 1. népszámlálási ívek; 2. az amerikai kikötőkbe befutó rabszolgaszállító hajók vámcédulái, melyek pontosan feltüntették nemcsak a kapitány nevét, hanem minden egyes felnőtt vagy kiskorú rabszolga személyleírását, nemét, korát, súlyát stb. is; 3. fehér ültetvényesek végrendelete, hagyatéki okmányok. Már ebből kiderül, miről is szól a magyarul körülbelül *Az idő keresztútjának* fordítható című munka. A rabszolgaságról, amelyet Robert Fogel „az amerikai történetírás elsőrendű kérdése”-nek tart, mint ahogy a fajok viszonyát az Egyesült Államok nemzeti léte legforróbb problémájának tekinti. Nem is ezen lepődik meg a szakember vagy az érdeklődő; azon már inkább, hogy a szerzők „bevezettek” egy olyan fogalmat, amelyet Fogel szerint az amerikai történelemkutatás jószerével mellőz, ugyanis ez a fogalom a *kizsákmányolás*, amelyről tudóshoz méltó etikával beismeri, hogy *A tőke* szerzőjétől kölcsönözték...

De az igazi — gyakran negatív — meglepetések sora még csak ezután következik. Ott, ahol a társszerzők a már előkészületben levő európai kiadások elébe vágva a következőkben foglalják össze könyvük konklúzióit:

— nem igaz, hogy a rabszolgaság szellemileg és kulturálisan teljesen megnyomorította volna a négereket (a kultúrát abban a tágabb jelentésben használják, amely magában foglalja a szakmai képzettséget, a kiegyensúlyozott családi életet stb.);

— a rabszolgaság igen magas fokon hatékony gazdasági rendszer volt;

— a gazdasági hatékonyság nagymértékben a néger munkások szorgalmának, szaktudásának, valamint az ugyancsak néger munkavezetők szervezői képességeinek tulajdonítható (utóbbiakról megtudjuk, hogy az ültetvények mintegy 70%-án ők, nem pedig fehérek voltak a „menedzserek”);

— a polgárháború előtt a néger család annak ellenére volt stabil intézmény, hogy a rabszolgák házassága nem számított törvényesnek, a gyerekek pedig a fehér gazda nevét viselték, minthogy a néger rabszolgának nem is volt vezetékneve...

— a rabszolgaságnak nem gazdasági, hanem erkölcsi okokból kellett megszűnnie.

Mint a legvitathatóbbal — ha nem is tudunk adatot adattal, esetleg érvet érvvel szembesíteni — az utóbbi konklúzióval illene foglalkoznunk. Érvet a vitához maguk a szerzők szolgáltatnak akkor, amikor elismerik, hogy a rabszolgák felszabadításáért fegyverrel sikraszálló északiak is magukévá tették a négerök biológiai alacsonyabbrendűségének babonáját. Elismerik továbbá, hogy a faji egyenlőség gondolata ténylegesen fel sem merült, sőt, a századforduló táján a nagypolgárság és a középosztály az Egyesült Államok fehér bőrű proletariátusának egy részét mintegy „érdekelte” tette a négerékből álló „osztályalatti” berrabszolgaság létrehozásában, körülbelül úgy, ahogyan hosszú ideig az európai birodalmak munkásosztálya is akarva-akaratlan haszonélvezője volt a gyarmati rendszernek.

Ez a belső gyarmat — James Baldwin a tanú rá — nem szűnt meg. Anynyira nem, hogy az amerikai irodalom után most már az amerikai tudomány is elsőrendű témájának tekinti. Büntudattal vagy anélkül, de egyre mélyebbre ásva az okok felé. Nem véletlenül említem a büntudatot. Amikor a *Time on the Cross* megjelenéséről értesültem, éppen a hírtől már megelőzött *Nat Turnert* olvasgattam. S benne azt, hogy a siralomházban kivégzésre váró Natnek nincs lelkiismeret-furdalása, nem érez büntudatot. Eszembe jutott egy két éve olvasott interjú: James Baldwin mond valamit a büntudatról. Mit is? Előkerült az 1972-es *Express*-szám, s benne a szöveg. Baldwin hivatkozik arra a dialógusra, amely közte és Margaret Mead között folyt, és francia kiadásban — *Le racisme en question* — jelent meg. Akárcsak Styron, aki hiszi, hogy megértette a négereket, a rabszolgákat, a fehér Mead is úgy véli — mint ember?, mint etnológus? —, érti a négerkérdést, és egyetérthet Baldwinnal. De: „A távolság egy színes bőrű férfi között, aki az utcáról jön, és egy fehér bőrű etnológus nő között, akit sosem kínozott az éhség, hatalmas, áthidalhatatlan” — mondja a néger író, s a kettőjük termékeny eszmecseréjének fő akadályát abban látja, hogy „Margaret Mead nem hajlandó magára venni annak a bűnnek a tudatát, amelyet más fehérek követtek el, előtte... Nem ő tette, nem érzi bűnösnek magát. Csak azért érezhetné magát felelősnek, amit ő maga követett volna el. A többi a történelemre tartozik. De én azt mondom, hogy mindenkinek akként kell a történelmet vállalnia, amivé őt magát a történelem tette... Amikor »történelemről« beszélnünk, gyakran elhárítjuk a dolgokat, kibúvót keresünk az alól, ami megtörtént...”

Igaza van a Nat Turner tetteit művészi beleérzéssel motiváló Styronnak, amikor feloldozza hősét a büntudat alól. És igaza van, amikor Nat legemberségesebb fe-

hér gazdájával elismerteti, hogy „az emberiség még meg se született“, mert milyen emberiség az, amelyik elviseli, hogy az egyik ember eladhatja és megveheti a másikat, mint a barmot, büntudat nélkül vagy büntudattal, hát nem egyre megy? És igaz van persze Meadnak is, korunk egyik legkiválóbb asszonyának, a nagy tudósnak és minden nemes ügy felkarolójának, hogy ő személy szerint nem tehet semmiről, ha rajta múlna, az a négerkérdés, amelyet már a fehér amerikaiak is történelmük lidércnyomásának éreznek, nem is volna. S akkor vajon Baldwinak is lenne igaz, amikor azt vallja, hogy egyéni felelősség innen és túl, mindenkinek vállalnia kell a történelmet mint konkrét létkörülményei előzményét, hovatarozása meghatározóját? Mint letagadhatatlan örökséget — „a múltat be kell vállalni!“ — olyan dolgoknak, amelyek megtörténtek, holott nem lett volna szabad megtörténnük?

Most aztán kiderítette nem Klió (hiszen a négereknek nincs Amerikában történetük, Nat Turner nyomait is gondosan eltörölték, pedig 1831-ben, és nem az őskorban volt az a háromnapos frenetikus bosszú), hanem a kliometria, a számok történettudománya, hogy a rettenet, a rabszolgaság rettenete „bizonyos ésszerű határok között ragadt szinte mindvégig, eltekintve ritka, bár lehetséges kilengésektől“; hogy ha egyhangúan is, az ültetvények fekete felvirágoztatói kielégítően táplálkoztak, nem éheztek, mint ahogy az érdekét ismerő gazda mindenhol és mindenkor jóllakatta barmait; hogy az Afrikából elhurcoltakat és leszármazottaikat saját fajtájuk legeszebb, legtalpraesettebb vezérégyéniségei szervezték és buzdították szorgos, lelkiismeretes munkára, megelőzendő azt, hogy ezek az eszesek és erélyesek másra, az engedelmség megtagadására, lázadásra szervezzék és buzdítsák testvéreiket; hogy az amerikai prosperitás fekete gladiátorai következőképp nem satnyultak és nem butultak el — s erről nemcsak a mélyen a rabszolgaságban gyökerező „amerikai gazdasági csoda“ első fejezetei tanúskodnak, hanem az egykori rabszolgák olyan utódai is, akiket ma DuBois-nak, Baldwinak, Angela Davisnek és igen bizony: Cassius Claynek nevez a világ...

A szerzők közvetett konklúziója szerint tehát az Egyesült Államok modernsége — többek között — annak a hihetetlen visszamaradottságnak tulajdonítható, hogy kétezer évvel a római birodalom után rabszolgatartó társadalom volt. Új öntudatukat az egykori rabszolgák úkunokái az előbbi, immár a tudománytól is igazolt körülménynek köszönhetik; erről a körülményről, a rabszolgaságról mondja Styrón: „a legrámaibb, a legmaradandóbb és legragikusabb szegényfoltja nemzeti létünknek.“

Az egyre problematikusabb gazdasági hatékonyság korát éljük, ezért mindazok-nak, akiket foglalkoztat az emberek viselkedése történelmük folyamán“, meg-szívelendő tanulság: egy átmenet átmenetileg — s ez az átmenet az amerikai rabszolgaság esetében 250 évig tartott — lehet „egyedülállóan hatékony“ és „döntően fontos fejlesztő erő, hogy aztán kiderüljön róla, ami mindvégig ott lappangott az elviselhetővé ésszerűsített elviselhetetlenben, hogy „legmaradandóbb, legragikusabb szegényfoltja“ egy, a mennyiségjelző minden jelentésárnyalatában nagy nemzetnek.

Párhuzamos olvasmányaimat nem árukapcsolás, hanem gondolatársítás fűzi össze. Minden olvasónapló műhelytanulmány, ezért nem sértem meg a szellemi illem szabályait, ha elárulom: az átmenet a kommentárokból ismert és az olvasott könyvről a következőre, amelyet híre messze megelőzött, egy állónéletrajz álcázott idézete. Az írói hiúság leleménye sokféle módját ejtette eddig annak, hogy a szerző önmagára hivatkozzék. Ebben a hol nemes, hol nemtelen versengésben a pálmát kétségkívül Gertrude Steint illeti meg, az Európában élt amerikai írók „el-veszett nemzedék“-ének (még a találó gyűjtőnév is tőle származik!) bensőséges kivülállóját. *Alice B. Toklas önleletrajzát** önmagáról írta, de úgy, mintha barát-nője és társalkodónője írt volna intim gazdájáról memoárt. Ebből a rafinált tükörrendszerből villan fel a következő gondolat: „Gertrude Stein mindig úgy beszél Amerikáról, mint amelyik most a világ legrégebbi országa, mert a polgárháború módszereivel és az azt követő gazdasági felfogásával megteremtette a huszadik századot, s mivel minden más ország vagy csak most éli, vagy éppen élni kezdi a huszadik század életét, Amerika, mely a múlt század hatvanas éveiben kezdte el ennek az új századnak a teremtését, most a világ legrégebbi országa.“

„A múlt század hatvanas éveiben“ — egészen pontosan 1863-ban, vagyis 32 évvel Nat Turner lázadása után — törölték el a rabszolgaságot abban az országban, amely akkor a világ legfiatalabb, legújabb országának számított. Gertrude Stein a kortársak tanúsága, de saját bevallása szerint is jobban értett a festé-

* Gertrude Stein: Alice B. Toklas önleletrajza. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974.

szethez, mint a történelemhez vagy a politikához. Persze nem tagadta meg magától azt az élvezetet sem, hogy párizsi szalonjában — melynek falán Matisse-ok, Picassók, Derainek függtek, a vendégek pedig, ha nem voltak azonosak a tízes és húszas években még korántsem világhírű képek festőivel, akkor így hívták őket: Apollinaire, Eliot, Joyce, Hemingway, Edith Sitwell — olykor politikáról vagy történelemről nyilatkozzék. S minthogy a *talking about art or literature* már akkor is könnyen átcsapott *talking about politics*-ba, elhíhetjük, hogy Gertrude Steinnek Henry Jamesről jutott eszébe, hogy hazája, mely tekintélyes útlevél és még tekintélyesebb csekkék formájában fedezte évtizedes európai tartózkodásait — valójában a világ („a szép új világ“?) legrégebbi országa kezd lenni. Erről még csak annyit, hogy azok a képek az elmúlt fél évszázad során megszámlálhatatlan társukkal együtt átvándoroltak az óceán túlsó partjára, táplálni az amerikai nemzeti vagyont és büszkeséget.

Gertrude Stein olyan szenvedélyes szakértelemmel szemlélte a világot, mint az igazi műértő egy mesteri tájképet. Környezetében olyanok is felbukkantak időről időre, akiknek „térkép a táj“. Ő maga észrevette történelmi folyamatok irányát, de 1913–1914 telén nem látta meg, hogy Európában más is készül, mint az, amit a montmartre-i műtermekben festenek. Egy Rönnebeck nevű igen rokon-szenven német fiatalember, állítólagos szobrász például éppen azon a télen mutatott neki látványokat, amelyeket a francia katedrális-városokról vett fel tornyok tetejéről, felülnézetben. Az európai modern festészet értő és lelkes mecénásait ezek a fotók semmi másra nem emlékeztették akkor, mint azoknak a Delaunay-tanítványoknak a kompozícióira, akiket a „földrengés-iskola“ néven is számon tart az avantgarde története... A földrengés — amelyet elsősorban az akkor érthetetlennek tűnő művészet szeizmográfja jelzett, s amelyhez azok az ártatlannak tűnő fotók műszaki dokumentációt szolgáltattak — csakhamar bekövetkezett. Még egy literárny ladyt idézünk, Gertrude Stein első méltatóinak egyikét: „világ nagy görgő dőre“—re eszmélt fel Edith Sitwell is, hasonlóan azokhoz, akiknek utólag döbben-ten kellett megvallaniuk:

*Az emberkéz alakú felhőt az égen nem
figyeltük...**

Sitwell magyarul — azt a Sitwellt, akit az európai költészet új fejezetéről szólva R. M. Albèrès Machadóval, Montaléval, Illyés Gyulával együtt emleget — Szemlér Ferencnek köszönhetjük ugyanazzal az elismeréssel, amely Eliot-tolmácsolásaiért is megilleti. A Szántó Tibor tervezte, kívül-belül gyönyörű kis kötetnek a fordító lényegre tapintó értéke adta a *Káin árnyéka* címet. A címadó költeményből idéztem a fentebbi sorokat. A mítosz — ezúttal bibliai — külső burka csupán azoknak a kozmogóniai, bölcséleti — és számunkra az atomkatakizmát költői varázslattal felidéző, tehát elhárítani hivatott — rétegekhez, amelyeket az olvasónak kell a megrázó látomásról lefejténie. Víziójáról múlt időben számol be a költő: „Majd mozdulatlan / torpant meg s Térré lett az Idő“ — mondja, mint aki jelen volt, s mi elhisszük tanúságát, mert a költők mindig ott vannak, ahol az emberiség sorsa beteljesedik; Kalliopé, Polüümnia, Melpomené mindig megelőzi Kliót is, Urániát is. „Forgatagok, ár, örvény, az Özönt / megelőző esők / vad-sága...“ ritmusára dobban a szabad vers sora, s eszünkbe jut: hatezer évvel azelőtt, hogy a geológusok megtalálták volna, amit nem is kerestek az Ararát tetején, egy hatalmas bárka elrothadt darabjait olyan fából, amilyen azon a vidéken nem is nő, de nő olajfa, ágai éppoly szívet békéltetőik, mint az, amellyel az emberiség legrégebbi költeményeinek egyikében egy nevezetes galamb hirdette minden rettentő kezdetek megnyugtató végét, nos, hatezer évvel a tudósok előtt a költők megénekelték az egykori — mindenkori Bárkát, az emberiség magzatvizében ringató menedéket.

A költők és próféták azóta is nyitva hagyják a dodonai válaszokat megelőző kérdést: vajon nem a veszély — a felismert veszély! — a legfőbb menedék? Például a Bibliától Babitsig és Sorescuig a példázat a lehetséges és szükséges kétely hasznos nyugtalanságát közvetíti a Cettől lenyelt és kiokádott Jónás sorsának jelentését illetően. Értelmezések értelmezésénél többet nyújt Jánosi János öt ívnyi pompás esszéiben**; mint könyve címe igéri, Jónás döntését, Jónás választását vizsgálja, s ehhez a segédtudományoknak az eredményeit veszi igénybe, nem a módszerét, a forrásokat desztillálja finom esszenciává. Hogyan dönt Jónás, mit is választ?

* Edith Sitwell: *Káin árnyéka*. Európa Könyvkiadó. Budapest, 1974.

** Ion Jánosi: *Alegerea lui Iona*. Editura Cartea Românească. București, 1974.

Nem szóbeli kérdés ez, nem is költői, hanem etikai. S ha már így van, márpedig így van — nem a legenda motívumainak ered nyomába, hanem a magatartás motivációjának: „Jónás azért menekül Isten parancsa elől, mert nem akar saját fajtája büntetésének eszköze lenni; mert tudja, hogy küldetése ellenére vagy éppen küldetésének hála Ninive nem pusztul el, mert be kell töltenie az ítéletet az egykor »választott« népen, amely azóta súlyosan elmerült a bűnben; az Úr pedig úgy játssza végig a játszmat, mintha csak el akarná veszejteni a várost, holott tudja, hogy nem veszejti el, hanem Jónást hagyja cserben, mint későbbi ádáz céljainak jelentéktelen eszközt.” Jónás nem hős, hanem írástudó. Saját célját, az igazság szolgálatát, a nép nevelését alá kell rendelnie magasabb szempontoknak; jóslatáról éppen az, aki a jóslatot sugallta, úgy rendelkezik, hogy az illő ige hazugsággá, üres handabandázássá válik: „Ő a bölcs és hamis próféta, akit kelepcebe csalnak az ütköző egyetemes összefüggések, ő az egyetlen, aki komolyan veszi a komédiát, a hírnök, aki áldozatául esik a közvetített üzenetnek, aki szabadságvágyáért megússza egy megrovással, de akit hűséges szolgálata teljesítése közben elpusztítanak.” Revelációként igazolódik a szerző elképzelése egy olyan Jónásról, akit mindannyian ismerünk: „Urát dicsérvén, titokban vádolja is; engedelmeskedik neki, és lázadozik ellene; anticipálja a törvényt, amely annyiban igaz, amennyiben beigazolódik, egyébként azonban nem az ember mértékére szabták; végül egy fojtogató szükségszerűség prófétája lesz...”

Döbbenetes az egyezés két ragyogóan eredeti gondolat, a marxista exegéta és a költő gondolata között:

*A tapasztalat, mint Kronosz
fölfalja fiait*

— írja Pilinszky János a *Végkifejlet** egyik csodálatos versében. Pontosan azt és annyit mond a költő, csak azt és csak annyit, amit és amennyit közölni akar. Mert tudja, hogy mit akar: „Ki kellene, hogy szabadítsak / valamit valami alól” — írja olyan keresetlenül, ahogyan csak a legnagyobbak tudnak szólani, mintha észre se venné, hogy legszemélyesebb célmeghatározása minden emberi erőfeszítés legfőbb impulzusával egyezik. Költészete olyan természetes és meglepő, mintha nem a dolgok és emberek járulnának a mindig azonos helyen függő tükör elé megpillantani önmön képüket, hanem a tükör indulna el, beleunván arra várni, hogy a tükrözendő világ mozduljon ki helyéből. A háborús naplónak kerekedő *Igy teltek napjaink* prózavers-ciklus 3. darabjából ide kell idéznem az egyszerű varázslat felejthetetlen pillanatát:

„Később jött csak egy civilforma ember, senki se tudta róla, kicsoda, az vitte el az aranyrámás tükröt a szépszobából. Szótlanul vitte, szinte komoran. Meg is csodáltuk nyugalmát, s mi gyerekek utána is még sokáig lelkendezve beszéltünk arról, ahogyan az addig mozdulatlan tükörben megmozdult, szinte lépkedett a szoba, aztán a folyosó, a veranda, majd az udvar, és sokáig, nagyon sokáig a kert, a fák, s végül a nagykapu, egyszóval mindaz, ami idáig sose mozdulhattott el a helyéről.”

Mozdulatlan tükörben a dolgok és az emberek arca csak időben változhat, kopik a bútor, kigyúl és elalszik a lámpa fénye, szaporodnak a szarkalábak az egykor simának mutatott arcon. Ha megmozdul a tükör, a változás maga gyorsul fel, mert az igazodás *térbeli* pontjai, a megragadható anyag villantja fel ezer arcát.

Képek, versek, számok tükrében keresi s találja meg az ember változó, mozgó világát. Jó tudni, hogy a tükör is mozog, szótlanul és nyugodtan rögzíti percek egymásutánját, helyek egymásmellettiségét. Mire is mennének azzal a művészettel, tudománnyal, amely úgy tesz, mintha nem létezne történelem? Olyan álmódosók tartanak tükröt elének, akik nem hiszik, hogy a történelemnek célja lenne, de akik tudják, hogy célja van, oka, magyarázata „az emberek viselkedésének történelmük folyamán”.

Szilágyi Júlia

* Pilinszky János: *Végkifejlet*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1974.

Novelláskötetek — eredmények

1. Prózáink és környéke

Az utóbbi két-három évben, úgy tűnik, a romániai magyar próza reneszánszának kezdetét éli. Ezt a kijelentést azért merjük megkockáztatni, mert elsősorban nem a prózákötetek száma, hanem a kötetek minősége jogosít fel e megállapításra. A próza keretén belül a kisregény s még inkább a novella és karcolat jut — ha úgy tetszik — vezérszerephez. Fialat prózaírók meglepően érett *Forrás*-kötetei vagy az ezt követő második kötetek éppúgy bizonyítani látszanak ezt, mint az ún. középkorostály jó értelemben vett könyvsikereinek gyakorisága. Némely agályoskodó kritikus szerint mindez csupán azért tűnik így, mert elszoktunk valamelyest a színvonalas prózától, vagy mert az utóbbi évek „versdömpingje” után izgalmasabb az olvasó számára ez a műfaj. De adjunk bár ily módon hangot kételyeinknek, akkor is el kell ismernünk az olyan fiatalok kétségbevonhatatlan tehetségét, mint Bodor Adám, Csiki László, Györffi Kálmán, Király László vagy Vári Attila és Váradi B. László, akiknek még a nyilvánvaló útkeresése is sikeres, olykor kitűnő novellákat-kisregényeket eredményez.

Mindezzel természetesen nem azt akarjuk bizonygatni, hogy novellairodalmunk egységesen színvonalas, vagy hogy az „élgárda” kisprózája immár maradéktalanul nagykorú. Szintkülönbségek vannak akár egy jó köteten belül vagy egyazon évben jelentkező szerzők kötetei közt is. Innen adódik aztán a mérlegelő olvasó és a kritikus dilemmája, ha egyfajta felmérést akar készíteni egy bizonyos időszak prózákötetei kapcsán, ami óhatatlanul összehasonlítást igényel, s ami ebből következően még kellemetlenebb: értékelést és ítélkezést. Az ítélkezés pedig — amíg nincsen meg a biztos alapot nyújtó irodalomtörténeti távlat — kissé mindig rossz illatú dolog, történjék bármilyen értékkritériumok alapján, annál is inkább, mert semmiféle axiológia nem nyújt még csak megközelítően biztos támpontot sem. Már probléma az is, hogy a közelmúltban megjelent kötetek olvasásakor önkéntelenül valamiféle közös vonást keresünk, vagy próbáljuk megállapítani az eltérések milyenségét, párhuzamosságot fölfedezni az írások, esetleg írói indítékok között, rámutatni azokra az átfedésekre, amelyek valamelyes bizonyossággal utalnak napjaink erdélyi prózájának releváns jegyeire; röviden: az

egységet keressük a sokféleségben és a sokféleséget az egységben.

Az utóbbi egy-két év novellatermeséből négy kötetet választunk ki, már csak azért is, mert szerzőik írói alkat szempontjából teljesen különbözőek, más-más színfoltot képviselnek irodalmunkban. Bálint Tibor bő epikai vénáról tanúskodó köteté (*Nekem már fáj az utazás*, Kritérium, 1973) mintegy folytatása az író immár jól ismert novellisztikájának, közelebbről a *Császár és kalaposinas* (Kritérium, 1971) novelláinak, amit az is alátámaszt, hogy a szerző több írást épített be az újabb kötetbe. A Bálint-féle narrációs stílussal összehasonlíthatva szinte ellenpontozásszámba megy Bodor Adám lakonikus (igen gyakran lapidáris), gondolatilag izgatón nyitva hagyott novelláinak gyűjteménye; a tárgyias novellatípus újjászületését, és tegyük hozzá: igen eredeti újratelezését eozza, más szinten ugyan, de Nagy Lajos óta ezidáig példatlan eredményességgel és sikerrel. Hornyák József írásai (*Evek, orangealok*, Kritérium, 1974) a csendes derűtől a fanfarságon át a groteszkig mutatják a lehetőségek széles skáláját a novellázásban, míg Szives Sándor (*A Skorpió jegyében*, Dacia, 1974) a szatírárt csak elvetve alkalmazva, az elnéző humor kelleit felhasználva igyekszik szórakoztatni olvasóit.

Az említett írók kötetei között egyetlen bizonyosan kimutatható hasonlósági alapot említhetünk, s ez a problémakörben, a problémaválasztásban ragadható meg, amely, mint tudjuk, társadalmilag erősen meghatározott; a nemzetiségi lét s gyakran az egy vagy csaknem egyazon generáció szemléletmódja nyomja rá bélyegét. Mintegy zárójelben kell megemlítenünk, hogy Bodor Adám az, aki némileg — s talán csak látszólag — eltér e tekintetben író társaitól.

És még egy — kissé talán profán, de létező — alap az összehasonlításra, a kötetek egymással összetűgésben való tárgyalására: minden kötet ötletek, témák tárháza, s ez — bár kisebb mértékben — a hangulatnovellák szerzőinek kötetére is áll. Mint ilyen, eltéréseket a megoldások (megírások) milyenségében és minőségében, a témák-ötletek realizációiban találhatunk; itt már esztétikai kritériumoknak kell eleget tennünk az írásoknak, s az összehasonlítás, mely írói kellekeket, mesterségbeli fogásokat, stílárius kivitelezést vett eddig számba, átnő az értékelésbe.

2. Lehetőségek és telitalálatok

Öreg közhely: minden téma többé-kevésbé magában hordozza a jó írás lehetőségét. A többi már „csupáncsak“ azon múlik, hogyan tudja a szerző kiaknázni a lehetőségeket, hogyan, mi módon alakítja át az extenzív totalitást, amely mindenki számára adott, intenzív totalitássá, mennyire tud bánni tárgyával, a szűrés, sűrítés, strukturálás stb. folyamata milyen fokon valósul meg, hogyan képes hatni olvasóira. A művészi szugesztivitás mindig az epikai hitelesség függvénye.

Egy másik, csaknem ennyire fontos követelmény a mértéktartás igénye; az írónak mindig tudnia kell: hol az a határ, amelyet átlépve a mű túlmagyarázottá, túlbeszéltté válik. Ilyenyszerűen az írói önkontroll iskolapéldáját szolgáltatja Bodor Ádám, s mindjárt kötetnyitó novellája is bizonyítja ezt (*Milyen is egy hágó?*).

A novella hősnőjéről egyebet sem tudunk, mint azt, hogy hozzávetőlegesen hogyan néz ki. Sem a lány, sem pedig a hegyvidék leírása nem aprólékos, Bodor szükségszerűen csak néhány lényeges vagy lényegesnek tűnő részlet leírását adja, de mesterien ragad meg egy hangulatot. Szinte számot sem tudunk adni magunknak erről a hangulatról, amely furcsán szomorkás, melankolikus, tanácsatlanságot, olykor csöppnyi riadtságot sugall, s a szerző mégis elhitheti velünk: látjuk a délről érkező, északnak tartó, kicsit városias, kicsit parasztos, kicsit bizonytalan, kicsit akaratos lányt, aki egy napot töltött (látszólag hiába) a hágón; annyira látattja, hogy végül érezzük: furcsa hangulat kerít hatalmába minket is, míg már azt hisszük, mi magunk ücsörögtünk ott a szélfúvásos tetőn az okatlanul bánatos havasi délutánban.

Az írás semmit nem ködösít, mégis kifürkészhetetlenül titokzatosnak tűnik a kiváltott hatás, pedig a szerző egyebet sem tett, mint jó érzékkel közelítette meg az ún. ens entium-ot, a hangulat-keltés szempontjából csak a leglényegesebb kellékeket használta fel, nem értelmzett fölöslegesen, nem irányította figyelmünket mellékes dolgokra. Mértéktartása ugyanakkor nem hordozza magában a túlzott szikárságot, a laposság veszélyét, amitől a valódi, nem erőszakolt poézis menti meg az írást.

A novellabeli alaphelyzetet tekintve Hornyák József *Leány a felezősváon* című írásában az előző miniatűr megfeleltetését véljük fölfedezni. Lány mendegél az országút közepén, nem tudjuk róla, merre tart, miért nem él a kínálkozó közlekedési eszközök nyújtotta lehetőséggel. Alakját ugyanaz az érdekességet ígérő

titokzatosság lengi körül, mint a hágón időző lányét. A tökéletes írás lehetősége azonban elvész akkor, amikor a szerző többet igyekszik elmondani róla a szűkségesnél, annál, amit a karcolat elbír, pontosabban — fölösleges adalékként — beépíti írásába a lány nagyon is hétköznapi, érdekesség nélküli monológját az élet értelméről, ami egyszerűen lerántja az írást az esztétikai értékesség pidesztáljáról. („Az életet úgy kell felfogni, mint egy ajándékot. A negyvennyolc kiló anyag bennem tudatra kelt, és én, a világ egyik atomja, kívülről szemlélhetem a végtelen anyagot ötven, negyven vagy harminc évig. Vagy csak húszig. De ha csak egy pillanatig is! A tudatommal átfoghatom? Akor már tegyek is érte. Mozdítsak előre valamit. Gyorsítsak, szorgalmazzak...“

Hornyáknak nem ez az egyetlen írása, amely a túlbeszélttség miatt, mértéktartás híján veszít hitelességéből. A *Kutyánapló* főhőse több, mint „beszélő kutya“. Gyanúsán tisztában van az emberi viszonyokkal, gazdája magánéletével, sőt legitimebb gondolataival is, tud az ügyvitelek lefolyásáról, észrevételezi a társadalmi összefüggéseket olyannyira, hogy az olvasó gyakran megfélekedezik arról: mindezt egy kutya látja így. Egy átlagosnál értelmesebb állat csodálkozást és csodálatot kelt az olvasóban (Jack London kutyahősei), de az embernél is értelmesebb kutya csupán kételyt ébreszt.

Valóban Hornyákhhoz méltó írások viszont a kötetben például a *Bánataim*, a *Morfondírózások* és a kötet cím-adó ciklus rövid írásai, amelyek az olykor kesernyés vagy derűs humort felhasználva szórakoztatnak és gondolkodtatnak (*A csirkeetető*). Humoros írásainak végén a csattanó többnyire szelíd poénné simul.

A tűnődéseket, gondolati exkurzusokat tartalmazó novellatípus létjogosultságát igazolják Bálint Tibor kötetének darabjai. Bár novelláinak szerkezete nem annyira feszes, mint a Bodor Ádáméi, a kitérők mégsem rontanak a szerkezet kongruenciáján. A tűnődések ugyanakkor stílárís indokoltaságot nyerne, hiszen bármiről legyen is szó a novellában, egy percig sem feledjük: sir felé hajló vénék „illesztgetik egymás mellé a jó öreg szavakat, mint faragott kőveket“. A szerző az elbeszélésekben megbúvó szép emberségre irányítja figyelmét, egy-egy novella anekdotázó stílusban előadott erkölcsi példázatként hat.

Az erkölcsi szép véleményünk szerint nem tekinthető egyértelműen esztétikai kategóriának, annyi azonban bizonyos, hogy az írások értékét meghatározza. Így válik meghatározó szerepűvé az ethos Bálint Tibor novellisztikájában is. A *Dráma a tengerparton* című elbeszélés

főhőse szinte meseszerűen bűnhődik felelősségtudata korlátolt, önző volta miatt. Amikor rájön, hogy nem a saját gyermekének élete forog veszélyben, áldozatkészségét az önmaga iránti féltés váltja fel, s ekkor következik be a talán kissé kompenzációs jellegű büntetés: Szent-kútit akkor ragadja el a tenger, amikor lemond az idegen gyerek megsegítéséről.

Ilyenszerű sarkított szembeállításokat majdnem minden Bálint-novellában találhatunk. A problémakör összegezését és egyben csúcspontját azonban a címadó novella jelenti, amelyben a szerző ethosz és ethosz összefüggésében villantja fel a főhős, egy öreg író kitalálttalanságának, társtalanságának és megaláztatásának megdöbbenőt voltát. A tragédia itt még inkább kiszakad a partikularitások szűk köréből, mint a többi Bálint-novellában. Ezután már csak az epilógusszerű zárónovella következhetik: az öreg Illés „hazahurcolkodik“ — a halálba.

Bár Bálint „az elmúlás örök fájdalmát“ villantja fel az öregek történeteiben, a kötet mégis inkább a humornak, hangvétele nem egységesen komor. Többször és többen emlegették már a szerző anekdotázó kedvét, amelynek elengedhetetlen kelléke a humor, s talán ez teremti meg a novellákban uralkodó harmóniát, kiegyensúlyozottságot, amely szerkezet és hangulat szempontjából egyaránt jellemző szinte kivétel nélkül minden írásra.

A csöndes derű teremtette harmónia igényét fedezzük föl Szíves Sándor novellaszándékaiiban. Sajnos azonban a szándék többnyire nem nő túl önmagán, az ötlet nem érik igazán jó novellává. E könyv kapcsán eszünkbe jut a horatiusi mondás: nehéz szatírárt nem írni, ám rögtön hozzátesszük: de talán még nehezebb jó szatírárt írni.

3. Próza és poézis

Egy időben napirenden voltak az olyanszerű viták, amelyek a lírai vételességi vagy lírai kiterőkkel teletízdelt prózát kárhoztatták, gyakorta teljes joggal. Amint polémiáinkban gyakorta előfordul, ez az álláspont is annyira túllépte a megengedhető kereteket, hogy már nemcsak a „lírai lihegésű“ prózát ítélték autodaféra egyesek, hanem a poézist is száműzni akarták a prózából. Ezt példázza a Király László regényét ért támadás is (Szöcs István), amely kissé önmagáért-valónak tűnt, s mint ilyen — elvtelennek.

Elismerjük: nem a poéták prózájára, hanem a próza poézisére van szükség, amely az írás immanens tartozéka. De a felfokozott líraiságot nem kárhoztathatjuk, ha szervesen épül be a műbe,

ha ettől az írás nem válik hangulatilag eklektikussá.

A mérsékelt líraiság, a poézis létjogosultságát bizonyítja Bálint Tibor és Bodor Ádám novelláinak zöme, ha ezt a hatást más-más módon érik is el.

Bodor Ádám novellái kapcsán már kiemeltük a mértéktartást, amely abban is megnyilvánul, hogy a szerző csak módjával él a hasonlatokkal, jelzőkkel stb., írásainak különös hangulatát az események lehető legtömörebb összefogásával, az írói eszközök gondos megválogatásával meg az anyag helyes strukturálásával éri el, azaz célja: a legkevesebb esz-közzel a legtöbbet elmondani.

Amint ezt már sokan hangoztatták, a „kérdőző írók“ csoportjába tartozik; egy gyakran igen hatásos stilisztikai fogással, a preterícióval hívja fel figyelmünket valamire. Nem bontja ki az események szálát, csupán jelzi a csomópontokat, s inkább az olvasóra hagyatkozik. „Akkor ezen most gondolkozzunk“ — indítványozza társainak a kalauz, miután leteresskelte a furcsán szótlan „potyautast“ egy kis, isten háta mögötti állomáson, a potyautast, aki nem is tudott kártyázni, de mosolygósan állt kőtélnek, amikor erre fölkérték, s akkor sem tiltakozott, amikor egyedül hagyták az idegen állomás peronján (*A kalauz és a barátja*). És eltűnődünk az eseményeken; a novellabeli hangulat továbbgyűrűzik bennünk.

Ebből is kitűnik talán, hogy Bodor Ádám majeutikával, az olvasóra rákérdező „kitöltetlen helyekkel“ mintegy sugallásszerűen akarja megsejtetni, tetten érni a dolgok, események immanens lényegét. Csupán sejtet, mert tudja: a lényeg nem mutatkozik az evidenciák világában.

A Plusz-mínusz egy nap sem bontja ki tételesen bűn és bűnhődés viszonyát, Sturm érzéseiről egyetlen szót sem ejt. Az apró mozzanatok azonban annyira kauzális rendben sorakoztatja fel, hogy az olvasó következtethet: Sturm élete akkor veszi el értelmét, amikor a büntetés mankóit — az egyetlen fogódzót a bűn elkövetése után — kiveszik kezéből. Tanácslatlanul áll a szabadságban, s még annyi sem fűzi az élethez, mint a szeretetre méltatlanul áhító Zahleda Gézát és Obrád Simont (*Utasemberek*). Sturmnak pusztulnia kell, mert a megváltozott körülmények között, az idegen szabadságban nem tudja érzékelni önmagát: múltja van csak, egy benzinláng-lobbanásnyi jelene, de jövője semmi, mert le nem vethető múltja, mint nevelésesen kinőtt ruhái, idegenül kísérné a jövőbe, a múltja, amellyel — amint ezzel előre számot vetett — tanácslatlanul állana a szabadságban. S az

ember, ha nincs mit kezdenie jövőjével, önmaga számára is idegenné válik.

Egyetlen hangulat csupán, amelyet továbbgondolhatunk. Furcsa, transzcendens világot tár elénk, amelynek a megszo-kottól elhatároltan is (vagy talán éppen ezért) megvan a poézise. Bodor Ádám tudja: a transzcendens világ másságát csak sejtetni lehet, mint ahogy a párhuzamosok közismert lényege, attribú-tuma, a párhuzamosság is csak az álta-lunk megismerhető térben érvényes, s a végtelenben (transzcendens) már más törvények hatnak; a más-ságot csak sejteti, mert a végtelen hatalmassága és földi törvények alól feloldó ereje csupán-csak sejtés.

Bodor Ádám novellisztikája irodal-munk csúcseit jelzi.

Bálint Tibor teljesen más eszközökkel teremt meg prózájának poézisét. Nem fukarkodik a művészi eszközökkel, a hasonlatok szembetűnően gyakori alkalmazásával éri el a kívánt hangulatot.

Am novellái sosem válnak túlzásfoltta; ettől lendületes stílusa, arányérzéke óvja meg. A *Régi gyönyörű havak* című no-velle öregjeinek bemutatása, például gyülekezőjük a hajdani alma mater előtt, az ódon-ság hangulatát lopja az olvasóba, s végül is az egész kötetet a múltba ré-vedés poézise hatja át, amelyet olykor — az elbeszélések cselekményét tekint-ve — hol a túlfűtött látomásosság, hol szelíd líra vagy balladás komorság és tömörség színez.

Előjáróban említettük, hogy az utóbbi néhány évben a romániai magyar próza talán reneszánszának kezdetét éli. Amikor ezt így kijelentettük, nem csupán könyvsikerekre és a próza iránti foko-zódó érdeklődésre gondoltunk. Lehet, hogy kissé elhamarkodtann, de a lehető-ségeket, az ígéretek is figyelembe véve kockáztattuk meg ezt az állítást. Úgy tűnik, a bizakodás nem alaptalan.

Mózes Attila

Az újrafogalmazott fejlődéstan

C. Maximilian könyvét* azzal az első gondolattal tesszük le, hogy bizony még mindig él a kissé restül tájékozódó köz-tudatban az a hit, miszerint a biológia amolyan könnyen áttekinthető, egy hely-ben topogó tudomány. S mintha ez a néhány évtizeddel ezelőtt klasszikussá merevült múlt századi biológiáról el-mondható önmegnyugtató vélemény még iskoláinkban is divatos volna.

Holott — lapozunk csak bele a több mint népszerűsítő *Orizonturi* sorozat vi-szonylag új darabjába, a *Biológiai idő és sorsba*. E könyvről, amely mindeddig meglehetősen visszhangtalan maradt saj-tónkban, az olvasásra serkentés szándé-kával szólok, s nemcsak a szakma-beliekhez, hanem minden érdeklődőhöz, aki a szóban forgó tudományág fejlő-déséről reális képet akar nyerni. C. Maximilian a szellemi expedíció válto-zatos izgalmait nyújtva vezet — a köz-érthetőség megkövetelte hosszú úton — egy sereg meghökkentő, sőt olykor meg-döbentő tény tudomásulvétele felé: el-magyarazza, hogy a következő évtize-dekben a biológusok képesek lesznek az ember laboratóriumi előállítására, nem sokkal később az új egyedek genetikai

állományát is ellenőrizni tudják, s a fejlődés kétségtelenül tüneményes tá-lalatainak felvázolása után felteszi a ből-cseleti jellegű kérdést: tovább kell-e haladnia az élettudománynak ezen az úton?

Egyes tekintélyes szerzők szerint „az ember elég bölcs, de nem annyira, hogy embert alkothasson“ (Beadle). Mások bi-zakodóbbak, s lehetségesnek látják egy új, magasabb rendű, nagyobb intelligen-ciával, jobb fizikai adottságokkal és hosszabb élettartammal rendelkező em-berfaj „megteremtését“. C. Maximilian figyelmeztet rá, hogy mindez nem tu-dományos-fantasztikus regények képte-len témája, hanem a közeli jövőben va-lóssággá válható lehetőség, s ezért is írja könyve elé mottóként J. Monod szavait: „a tudomány valamennyi nagyszabású gondolata valamikor képtelenség volt.“

Melyek az itt vázolt lehetőségek *bio-lógiai alapjai?* — a tudományos megis-merés szempontjából ez a fő kérdés. Szerzőnk két döntő jelentőségű biológiai ténytet jelöl meg válaszában: a darwini természetes kiválogatódást s a mutáció-kat — a genetikai folyamatok során lét-rejövő *véletlen* génkombinációkat. Racionális gondolkodású kortársaink nagy többsége úgy tudja: a „véletlen“ fogal-mától jobban kell félni, mint az ördög-

* C. Maximilian: *Timp și destin biologic*. Edi-tura Enciclopedică Română. București, 1973.

nek a szenteltvíztől. Lassan azonban meg kell barátkoznunk azzal a gondolattal, hogy az élővilág mai formagazdagságának kialakulásában a véletlen mutációknak igenis szerepük volt — mégpedig nem kisebb, mint a természetes kiválogatódásnak (ami éppen e véletlen mutációk között ment és megy végbe). C. Maximilian, miután „bedobja” ezt az önkéntelen kételkedést keltő állítást, kétszáz könyvoldalon át a legszigorúbb tudományossággal indokolja meg helyességét, s ennek során a biológia néhány elvi kérdésére is újrafogalmazott választ ad (például a nemek kialakulására az élővilág fejlődése folyamán mint e fejlődés feltételére és következményére). De választ kapunk itt az evolúció visszafordíthatatlanságának kérdésére is, genetikus nyelven illetéknéppen: lehetetlen, hogy ugyanazok a mutációk, amelyekben át egy faj a jelenlegi formához jutott, visszafelé ugyanolyan sorrendben jelenjenek meg, s eközben a szervezet fennmaradjon, hiszen a fejlődés során mindig az adott környezetben előnyös jellegek maradtak fenn. Ezenkívül azonban a valószínűség is kizárja egy *véletlen* mutációsor ugyanolyan (éppen csak fordított sorrendű) ismétlődését.

Éppen a mutációknak a környezet milyenségétől független volta és megjelenésük véletlenszerűsége magyarázza, hogy túlnyomó többségük *genetikai hibának* minősül: haszontalan, sőt olykor egyenesen káros a fajra nézve. Ezek a káros mutációk (az ember esetében eddig mintegy 1600-félét ismerünk) nemzedékek során át lappanganak, majd rendszerint eltűnnek — míg a kevés számú hasznos mutáció a faj továbbvitt jellegévé lesz. Házifalatkák és természetes növények rokonkeresztése lehetővé

teszi a hasznos mutációk rögzítését s a károsak eltüntetését azáltal, hogy az alkalmatlan egyedeket kivonják a tenyésztejből; az ember esetében azonban erre nincs lehetőség, s ezért veszélyes a rokonházasság, amely nagyobb valószínűséggel „hozza elő” a lappangó genetikai hibákat.

C. Maximilian megvilágításában könnyen áttekinthető egyfelől a mutációk, másfelől a környezet és a természetes kiválogatódás összefüggése: a fajra nézve hasznos génmutációk egy *adott környezetben* minősülnek *hasznosnak*, mivel az ilyen mutánszhordozó egyedek fennmaradnak, mások pedig kivésznek. Eszerint a köztudatban eddig elterjedt tétel, hogy a kiválogatódás a természet „tévedéseit” hivatott kiküszöbölni, téves, s helyesen újrafogalmazva így hangzik: a természetes kiválogatódás során egyes gének (jellegek) továbbítása előnyben részesül. Hasonlóképpen változik az alkalmazkodás fogalma is: nem a környezet kényszerítette a szervezetet alkalmazkodni, hanem egy, a fajban *már meglévő* (recesszív) mutáció rögzült és véglegesítődött, mert hasznosnak bizonyult az adott környezetben.

Érdekes a szerző fejtegetése az ember, a fosszilis emberek és az ember-szabású majmok származástani kapcsolatairól, valamint a mai ember-rasszok földrajzi elterjedésének modern, genetikai értelmezéséről is (főleg az utóbbi probléma szakirodalma nehezen elérhető számunkra). Íme, hogyan kell az új fejlődéstani nyelven magunkról szólnunk: a homo sapiens faj megjelenése is a véletlen „műve”. Nem azért jelentünk meg, mert meg *kellett* jelennünk, hanem mert megjelenésünk *lehetővé vált*.

Puskás Attila

Szövegsemantikai nyitás a teljes művészet- és kultúraértelmezéshez

A modern irodalomsemantika integratív, nyílt tudomány, ami egyre inkább a szemiotika vonzáskörébe kerül. Amint J. M. Lotmannak, „a tartui szemiotikai iskola” képviselőjének magyarul is kötetbe gyűjtött tanulmányai* bizonyítják, a művészi struktúra elemzésében alkalmazott információelméleti, általá-

nos rendszerelméleti és matematikai fogalomtár alkalmazása művészetpszichológiai, axiológiai, végső soron ismeretelméleti következtetésekkel jár. Elmélete ezért tarthat szélesebb érdeklődésre számot.

Lotman koncepciója nem előzmény nélküli: a strukturalista nyelvészet mellett asszimilálta az orosz formalista iskola törekvéseit, Proppnak és Vigotszkijnak a nyelvre vonatkozó jelinformá-

* J. M. Lotman: Szöveg, modell, típus. Gondolat Kiadó, Budapest, 1973.

ciós nézeteit. Az ismertetésben követjük a kötet szerkesztés logikáját (szerkesztő Hoppál Mihály), mivel jól illusztrálja az elmélet genetikáját és immánens fejlődéstendenciáit egy átfogóbb szövegsemantika kibontakoztatása felé. (Sajnálattunkra a tanulmányok gazdag irodalom- és kultúrtörténeti alapanyaga — a szerző a tartui egyetem orosz irodalomtörténeti tanszékének vezetője — eliskkad.)

Mi is a jelszerűség Lotman-féle koncepciójának lényege?

A válogatás bevezető tanulmánya (A művészet mint nyelv) az információelméleti megközelítés természetéből adódóan a művészetet kommunikációs eszköznek tekinti, a művészi tevékenység, a feladói és címzett közötti kapcsolatteremtés egyik célirányos formája, kódot feltételez. A művészet olyan kommunikációs rendszer, melynek sajátos módon elrendezett jelei nyelvként értelmezhetők, olyan nyelvként, hordozóközegként, amelynek minden alkotóeleme a természetes nyelvbe nyúlik vissza. Amint később látni fogjuk, ezért nevezi Lotman a művészetet származtatott — másodlagos nyelvnek. Az információelmélet értelmében általános tulajdonsága: a) funkcionálisan *információtárolás és -átvitel*; b) *kapcsolat* egy feladói és egy címzett között (a térbeli és időbeli variánsok variációis lehetőségeit ismervé reálisan tapasztalatinak elfogadható az autokommunikáció mint egyetlen kommunikációs séma); c) *elhatároltság* a (paralingvisztikai) közbülső rendszerektől. Eszerint a nyelv fogalmába beletartoznak 1. a természetes nyelvek (pl. orosz, magyar); 2. a tudományok nyelvei (a tudományos leírások metanyelvei), egyezményes jelek; 3. a másodlagos nyelvek (másodlagos modelláló rendszerek). A természetes nyelvi szint talán a gúnzenhäuseri elemi jelek (rezgés, hang, szó) szintjének, a másodlagos szint pedig a műalkotás szuperjeleinek, azaz a specifikus költői jelentést hordozó jeleknek felel meg. A specifikus költői jelentés hordozója itt is a másodlagos, a szuperjel, vagy ahogy a szerző más helyen fogalmaz, a komplex jel. Ezáltal a komplexitást szemiotikai szempontból az adja, hogy a jelölő és a jelölt kettősségében szerveződő műalkotásjel anyagánál fogva szintén jelölő és jelölt egységét feltételező jel, nyelvi jel, így a jelentések a totalitás szintjén és az egyszerűség szintjén egyaránt adva vannak. A műalkotás jelszerűsége a totalitás felől kutatás érdekű. A művészet tehát az elsődlegesnek tekintett természetes nyelvet anyagként használó, erre a szintre ráépülő kommunikációs rendszer. Mint szemiotikai tárgy tehát a tudatra épü-

lő — az emberi tudat mindig nyelvi tudat! (Vigotszkij) — összes egyéb modellekhez hasonlóan, másodlagos modelláló rendszerként fogható fel. Ahhoz, hogy a művészet egységes szemiotikai tárgyat képezzen, nem szükséges a természetes nyelv összes tulajdonságainak reprodukciója: a zene a természetes nyelv értelmében nem szemantikus, de felfogható szintagmatikus építményként; a festészet és a film is a szintagmatikus és a paradigmátikus viszonyok egységes rendszerét alkotja.

A másodlagos modelláló rendszerként felfogott művészet lehetővé teszi a hagyományos hegeli forma—tartalom egység átértelmezését. A köznapi tudat formaszemléletétől eltérően, mely mindig a térbeliséggel asszociál, struktúra a mű teljes eszmei tartalma, az eszmei tartalom pedig valóságrekonstruktív modell. Az ezt megvalósító struktúrán kívül nem képzelhető el művészi eszme. A hagyományos értelemben vett forma (a grafikai megformálás is) a strukturális jelleg *szignálja*, amely a szövegen kívüli kapcsolatokat idézi. A struktúrávaltozás eszmevaltozás, „a művészi szöveg bonyolult felépítésű értelem. Összes elemei értelmi elemek.“

A megértés informacionális-pszichológiai felfogását — a közlemény szembeállítását a tudatban létező nyelvi invariánsokkal: dekódolás — használva, Lotman a saussure-i langue—parole elhatárolást párhuzamba állítja az információelméleti kód—közlemény viszonyal. A nyelv Trubeckoj-i meghatározását elfogadva (invariáns elemek és meghatározott szabályaik rendszere), a jakobsoni szétválasztáshoz hasonlóan (a beszélő kódja különbözik a hallgató kódjától), kettős kódot tételez. A befogadás relációelméleti értelmezést kap: a „megértett elem“ az információs halmazok keresztmetszetének „azonos eleme“. A jelentésterek dinamikus tulajdonságát figyelembe véve további következtetések adódnak: a műalkotás elkülöníthető közleményre és nyelvre. A nyelv a közleményhez viszonyítva elvont, invariáns rendszer, formai jellegű. Viszonyuk komplex: a nyelv modellálja a közleményt, mint a műalkotás nyelve szemantizálódik, a közlemény viszont kontextuálisan formalizálódhat. Aktív kölcsönhatásról van szó, a modellatív és kommunikatív funkciók kölcsönös súlyponteltolódásáról. Módszertani következmény: az „igazságtartalom“ esztétikai értékelésekor a nyelvet és a közleményt külön kell választani.

A természetes nyelvekhez viszonyítva létezik a szóbeli művészetek, a szépirodalom külön nyelve, a jelek és összekapcsolódások külön rendszere. Az irodalmi jel Lotman szerint ikonikus, a

kifejezés és tartalom közötti kölcsönös függés elve szerint épül fel; a művészi szöveg szemantikusan és szintagmatikusan hierarchizált szintjei között a jelelemek szemantizálódása és deszemantizálódása létesít dinamikus kapcsolatot, a struktúra-fogalom alapján tehát a szöveg *egy* egységes jel, ugyanakkor megőrzi természetes nyelvi szövegszerűségét is.

A Kolmogorov-féle entrópia-elvet (a nyelv entrópiája egyenlő értelmi befogadóképességének és hajlékonyságának funkcionális összegével, ahol ez utóbbi a költői információ forrása) Lotman módosítja. Szerinte a nyelv entrópiája az össznyelvi tartalom változatainak és a specifikusan költői tartalomnak az összege, az olvasó szempontjából ez azt jelenti, hogy a műalkotás sajátos, a költői szövegen kívül meg nem szerkeszthető igazság kifejezésének az eszköze. A szóbeli művészetek entrópiájának két összetevője mellett (össznyelvi információ plusz specifikus költői információ) létezik egy korlátozási faktor: a ritmusok, rímek, lexikai és stilisztikai normák összessége. Költői szöveg csak addig lehetséges, ameddig a korlátozásokra fordított — a célszöveg szempontjából elveszett — információ-mennyiség nem haladja meg a szöveg hajlékonysági tényezőjét. Ebben az esetben, tudva azt, hogy az olvasói tudat a költő tudatának komplementáris eleme (költői kettős tudat), és fordítva: a szintézis grammatikájának szabályait (a beszélő nyelvtana) és az analízis grammatikájának szabályait (a hallgató nyelvtana) lényegében különválva, reálisan együtt hordozó „beszédtudat” számára a következő négyelemű matrixban összefoglalható négy helyzetben létezik, a költészethez való viszonyulási típusok általános sémájaként. Tartalmilag: 1. a művészi eszközök elkülönítése, a nem művészi információ értékelése az olvasó által; 2. esztéta olvasó, a kódok egybeesése a kifinomult művészi kultúra korszakaiban (európai reneszánsz, a keleti kultúra bizonyos korszakai); 3. tényirodalom, dokumentumirodalom, az „esztétizálás” pejoratív mellézköngéje; 4. szélsőséges eset: az író dokumentumot ír, az olvasó esztéta beállítottságú; a művészet normáit élet-helyzetekre alkalmazzák.

A művészi közlés objektívációja a műalkotás, Lotman értelmezésében (A *szöveg fogalma*) a szövegbeli és a szövegen kívüli struktúrák viszonya. Nyilvánvaló, hogy a szövegen kívüli struktúrák növelik a szöveg entrópiájának mértékét; nyelvszinten szövegen kívüli struktúra például a stílus, korszak, szerző, közleményszinten például a jelentéshordozó zéró konstrukciós szere-

pe, a művészi hallgatás információs értéke. A szöveget három jegy határozza meg: 1. *kifejezettség* (meghatározott jelek általi rögzítettség és következményképpen a szövegen kívüli struktúrákhoz való oppozíciós viszony); 2. *elhatároltság* (a jeltér más rendszereitől való szervezettségi-minőségi különbözőség); 3. *strukturáltság* (másodlagos belső szervezettség). Abból a szemiotikai tételből kiindulva, miszerint a jelrendszerekben nem a „dolgok”, hanem a dolgok kapcsolatai alkotják az anyagi szubsztanciát, a szerző a szöveget alrendszerek, szövegszintek (fonológiai, grammatikai) strukturális kapcsolatrendszereként értelmezi; ezek a kapcsolatok a grafikus szöveg invariáns jellemzői, a szöveg „beszélt” formájának lehetséges változatai. Létezik egy szövegi metaszint is, ez a szöveget leíró nyelv, az önmaga nyelvével értelmezett szöveg ismeretelméleti tautológia.

Központi helyet foglalnak el a kötetben most már a művészi szöveg lehetőségének „technikai” hogyan-ját vizsgáló tanulmányok (A *szöveg konstrukciós elvei*; A *művészi szöveg paradigmaticájának szintjei és elemei*; A *struktúra szintagmatikai tengelye*). A logikai kiindulópont ismét a természetes nyelvi struktúrákhoz való viszony vizsgálata. A természetes nyelven alkotott szöveg két összetevője: a szavak szemantikai és grammatikai szempontból helyes összekapcsolása és a nyelvi elemnek bizonyos halmazból való kiválasztása. A művészi szöveg konstrukciós alapelvei ettől eltérőek, ezek: 1. *ritmikai* elv, annak alapján, hogy létezik a nyelvi elemek ekvivalenciájának szövegszintje; 2. *metaforikus* elv: a természetes nyelven össze nem kapcsolható elemek összekapcsolása. Tágabb értelemben: a ritmus fogalmán a szöveg összes ekvivalens jelenségeit értjük, a metafora a szövegelemek összekapcsolódását tiltó bármilyen szabály kiiktatásának lehetősége. A versszerkezet alapja az ismétlés: „a részleges egyenlőség viszonyából keletkező ekvivalencia, annak következtében, hogy bizonyos szinten az elemek között egyenlőség áll fenn, más szinteken nem.” A versstruktúra öngerjesztő rendszer, az azonos elemek szemantikai különbözőségük révén „hatnak” az olvasói tudatban, és fordítva. Az ismétlés fonológiai szintjén lehetővé válik a fonémák szemantizálódása, a ritmikai szinten az ismétlése az izometrikus szegmentumok értelmi szervezését valósítja meg. A ritmikai és fonetikai egyenértékűség közös előfordulása, a versstruktúra melodikai, intonációs komponense, a zenei információ értelmi hordozója a rím. A rímet tehát Lotman ritmikai szerepet ját-

szó fonetikai ismétlődésnek tekinti. Funkciója: a rímhívó szemantikum nyomatókosítása, gondolatkoncentráció a kibernetikai visszacsatolás elve alapján, amely térbeli jelleg, alinearitás által valósul meg. A szöveg szegmentálása, a fonológiai infraszintig (hangsúly) való eljutás csak látszólagosan szemantikai destrukció; a nyelv állandó és pszichológiailag aktív birtoklása biztosítja a lexikális egységet: a szegmentált szöveg mindvégig idióma. A rendezés elve tehát az ismétlődés, de mivel a művészi szinonímia alapvető tényezője a nem teljes egyenértékűség, a természetes nyelv önkéntelen kódpercepciójától eltérően, a művészi szöveg rendezettsége nem válik automatikussá és strukturálisan redundánssá.

Az ismétlődés a szintagmatikai tengelyen pszichológiai hatás következtében kiváltja az elem szemantikai jelentősége csökkenésének jelenségét, előtérbe kerül az összekapcsolás módja.

A másodlagos (szövegszint) szintagmatikai tengelyen kialakuló kapcsolat a metafora. A szegmantumok összekapcsolásának előfeltétele a megkülönböztető jegyek halmozában létező legalább egy átfedés. A létrejövő másodlagos jelentés a szövegszintek eltérő szervezetségi fokának a következménye, a köznyelvi rendezetlenség felé tartó sor különleges típusú rendezettség. A szintagmatikai és paradigmaticai viszonyok és kölcsönhatások feltárásával lehetővé válik a szövegen belüli szemantikai elemzés módszertanának kidolgozása. A szöveg illyenszerű koncepciója lehetővé teszi a költészet és próza két gravitációs központként való felfogását; a konkrét elemzés feladata ezek alapján a szöveg belső és szövegen kívüli struktúráinak modellálása. Mivel generatív modelljének előállítására nehezebb, a próza a vershez viszonyítva bonyolultabb strukturális építmény.

A szöveg és a szövegen kívüli művészi struktúrák című tanulmány a művészi modelláció két alaptípusát különbözteti meg a közlő—befogadó oppozíció alapján. Az azonoság esztétikájának rendszerei a befogadói elvárás-struktúrához igazodva kanonikus szabályrendezettségű struktúrát állítanak ezzel szembe, entrópiái tényező ez esetben az improvizáció. A szembeállítás esztétikájának alapelve az olvasó által „nem ismert” kód használatára, a destruált rendszer nem azonos a rendszerelvűség destrukciójával. A következtetés erkölcsi mozzanatot tartalmaz: a művészi szöveg „olyan rendszer, amelyet nem lehet mechanikusan modellálni”. A strukturális elemzés hiányosságát — a statikus jelleget — Jakobson-

nal együtt a szinkrón-metszet módszerével véli elkerülhetőnek. A szöveg dinamikája a szinkrón elemzésben az alrendszerek kölcsönviszonyaként jelenik meg (dinamikus szinkrónia), a részrendszerek viszonya épp a struktúra működése. A művészi szövegnek van energetikus jellemzője is, ez partikularisan „alkotói feszültségként” jelenik meg, a strukturális elemzés terminológiájában nem egyéb, mint a „különböző típusú kultúrák feszültsége”. *A művészet a modelláló rendszerek sorában* tézisösszegezete a művészetet mint tevékenységet vizsgálja. A játékkal való összehasonlítás alapján (készsegalakító, feltételes modelláció) a művészet modelláló jellegét postszulálja. Ez egyrészt információs (információnövelés a rendezettség sajátságos folytán), másrészt lélektani természetű (a befogadói tudat alakítása). A játék és művészet egyaránt modellál, egyaránt konfliktushelyzetből fakad, de a játék determinált, zárt tevékenység, míg a művészet nyílt, hipotetikus. Ez a jellege alkotáselméletileg is kifejtett: „a műalkotás nem egy szervező elv szigorúan determinált realizációjaként jön létre, hanem a szervező eszme a különböző szinteken bizonyos mértékig függetlenül realizálódik, s míg minden különálló szint meghatározott strukturális törvények szerint épül fel, addig e szintek összekapcsolása már minden bizonnyal csak valószínűségi törvényeknek engedelmeskedik.”

A kötet szintetikus mozzanata nyitás a kultúra szemiotikájára. A kultúrájának szemiotikai rendszerként való vizsgálata lehetőséget ad egy logikai, deduktív meghatározásra. A megközelítés első mozzanata (*Kultúra és információ*) a funkció szemontját veszi figyelembe, ekkor a kultúra mint információtárolás fogható fel, állapot, mely a biológiai létezés társadalmi feltétele: „valamennyi nem örökletes információ, az információ szervezési és megőrzési módjainak összessége.” A művészethez hasonlóan a kultúra is egy általánosabb szemiotikai értelemben vett nyelv, egyben az entrópiát információra átalakító mechanizmus. Az ezt lehetővé tevő feltételek: önfejlődés, „komplexizáció”, egyidejű dinamikus és stabil jelleg, erős szervezethez és centrumban (rendszer-elv) és a szélek strukturális elmosódottsága (rendszerelenség-elv) hierarchizált színterűsége. A rendszerszerűség és rendszerelenség (dinamikus tényező) a kultúra működését egyensúly-állapotban biztosítja. Rugalmassága regenerációs jellegének a következménye (igen fontos például a társadalmi dezinformáció zéró igazságértékű valóságmodellje esetében; a zavaró hatást, a

kódcsatorna perturbációját a kultúra belső strukturális tényezővé alakítja). A köznapri kulturális tevékenység a jel-teremtés, a szövegi kombináció és az információ közösségi tudatba való bevitele. Az így kialakult memória nem statikus; az emberiség intellektuális története bizonyos fokig memóriarombolás, „törlés“. Az enkodoló tudat történelmi típusai: 1. a világ szöveg, a „kulturálódás“ nem egyéb, mint jelszerű leképezés; 2. a „kulturálódás“ a kultúra struktúrájának az a priori értelmetlen, nem-szöveg világ szintjére való felemelése.

A kultúra nyelvinformációs modellje lehetővé teszi a tipologizálást (*Jel és jelrendszer; a XI—XIX. századi orosz kultúra tipológiája*). A két alapvető sík: a szövegek közleményszerű, illetve a kód megvalósulásának vizsgálata, annak megfelelően, hogy milyen az illető kultúra viszonya a kódhoz. A tipologizálás egyúttal a jelrendszerek strukturális elveibe való behatolást is lehetővé teszi, a szemiotikai struktúra azon tulajdonságának alapján, hogy egyes alrendszereit informacionálisan „hangsúlyossá“ teheti, amit történelmi időben az illető szöveg társadalmi-történelmi közösség általi választása fejez ki. Lotman szerint a jelmodellgenetikának két formája lehetséges: a szemantikai jelentést generáló magatartás: „létezik, mivel önmagánál valami fontosabbat helyettesít“, a szintaktikai jelentés a „létezik, mivel önmagánál valami fontosabbnak a része“ magatartás következménye. A két alaptípus kombinációi alapján a kultúra négy történelmi típusa különböztethető meg. A *szemantikai* (szimbolikus) típus (az orosz kultúra korai középkora) csak azt fogja fel létezőnek, ami jelent valamit; a jelentésváltozás a jelentés elmélyülése, és nem új gondolat — innen a megismerés „mélységi“ modellje és az eredetiséget mint kritériumot nélkülöző esztétika. A jel helyettesítés: a helyettesített tartalom, a helyettesítő kifejezés. A *szintaktikai* típus jellemzője a jelszerűségről való lemondás; a prakticista szabályszerűség-elv (a rész jelentése a generatív szabály) értelmében szerzett alrendszerek egysége nem jel, önmagáért van (a centralizált állam kultúrája). Az *aszemantikus* és *aszintaktikus* típus (felvilágosodás) törekvése a deszemiotizálás. Az érték egy antropológiai racionalizmus szellemében felfogott nem-jelszerűséghez kapcsolódik. Az alrendszer az egész struktúra minőségi jegyeit hordozza. A kulturális kód a jelszerűség nem konvencionális-normatív, hanem relativisztikus modelljét tartalmazza. A *szemantikai-szintaktikai* típusra a műveltségi kódok kreolizációja jellem-

ző, a tartalmat a kifejezésbe való behatolás útján véli magyarázhatónak (orosz korai kapitalizmus).

Mivel a kultúra a közösségi célképzet kibernetikai értelemben vett programja is, nemzeti vagy areális jellemző, elsajátítása, szocializációja elfogadható mint jellemző alrendszer. A kultúra kódolásának pszichológiai, „szöveg“-szintje tehát típusjellemző (*A kultúra elsajátítása mint tipológiai jellemző*). A tanuláshoz két módja van, attól függően, hogy a kultúra „szövegek összessége“ vagy „szabályok összessége“, hasonlóan az anyanyelv tanulásának jelentésközpontú, az idegen nyelv tanulásának szabályközpontú elvéhez. A tanuláspreferencia pszichológiai természetű, az opció a felfogói tudat struktúrájának következménye. A kultúra kiválasztja saját grammatikáját, egy bizonyos metaszinthez az önmodell kialakulásának eszköze, ami a kultúra memóriájában tárolva annak saját egységét biztosítja. *A kultúra tipológiai vizsgálata* című tanulmány a fentebb tárgyaltakat kiegészíti néhány elvvel, ezek: a metanyelv megteremtése a strukturális egységnek vett emberi kultúra alapján; ekvivalens alrendszerekkel való összehasonlítás; minimum-listák kidolgozása (a szöveget műalkotássá tevő legkevesebb információ); a szövegi funkciók elemzése. A jelentés nem passzív, elvont kategória, mindvégig konkrét, modellatív szerepet játszik, a szöveget rendező eszmei tartalomként (*A „kezdet“ és a „vég“ fogalmának modelláló jelentősége a szépirodalmi szövegekben*). A *földrajzi tér fogalma az orosz középkori szövegekben* című tanulmány a kultúrtypológia alkalmazott, analitikus kifejtése.

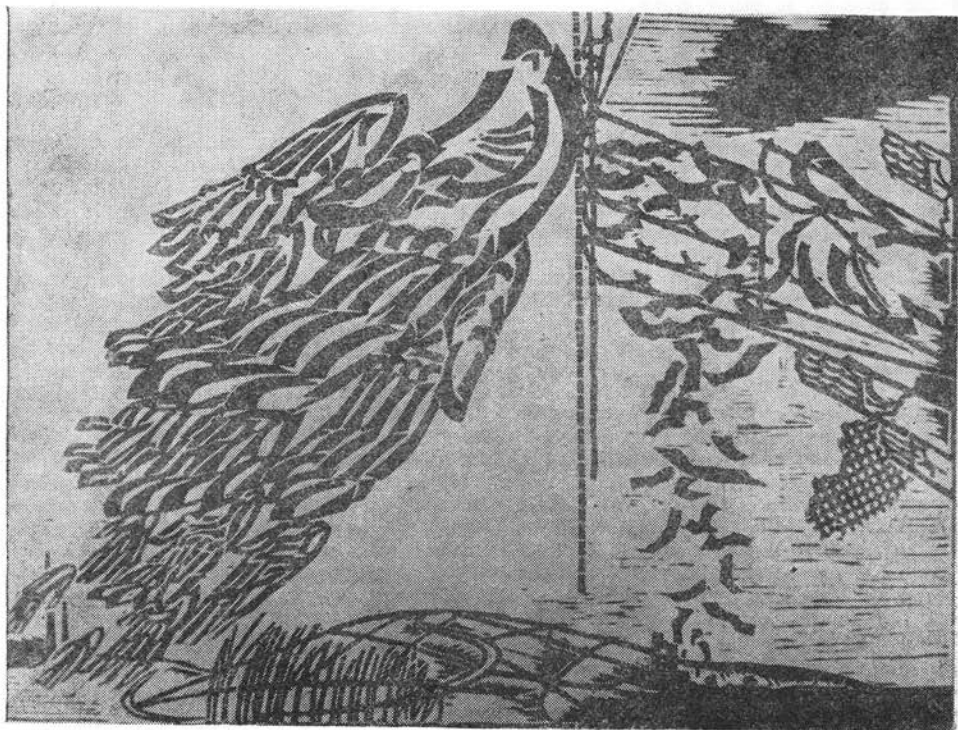
A válogató és szerkesztő teljességigényű utószava a jelszerűség nyelvinformációs koncepciója ellen felvetett érvek közül kiemeli azokat, amelyek szerint ez nem tudja kiküszöbölni a közlés egyedisége és a műalkotás általánosító jellege közötti ellentmondást (a kérdés tisztázása épp a modern marxista esztétika vívmánya). Történelmi ellenérv a nyelv modellatív jellegét a strukturalizmus idealisztikus elhajlásaként felfogni. Halász László szerint az információelmélet fogalomtárának adaptálása, a tetszetős verbális összefüggések ellenére, a művészi érték mérésére alkalmatlan, jelentősége csupán heurisztikai. Ma már kétségtelen, hogy az információelméleti fogalomtár alkalmazása a művészi struktúra leírásának metanyelveként eredményes. Az eredmények értékelésének viszont a szemantikai és esztétikai szempont A. Moles-féle *elkülönítésén* (ez Lotman szemléletében nem elég explicit) kell alapulnia.

különben éppen az az esztétikai információ sikkad el, ami a kutatás tárgya.

Mint minden igazán tudományos, globális alapállásnak, a Lotmanénak is van etikai vetülete. Ez a kultúraféltés.

„A jelek készek arra, hogy kitörjenek az ember hatalma alól, s a maguk rabjává tegyék” — írja. Ez a kísérlet is megértésükre és „megszelídítésükre” irányul.

Egyed Péter

Bardócz Lajos: Megállíthatatlan repülés

Válaszúton a jeltudomány

Szükséges-e a szemiotika? Ez a kérdés ma már túlhaladottnak tűnik: a szemiotika igazolta létjogosultságát. A jeltudomány elméleti megalapozása viszont újabb és újabb kérdéseket vet föl. Például azt: miben illetékes a jeltudomány? A szemiotikai viták „forró pontja”: a jel jelentésének problémaköre. A szemiotikában, a nyelvelméletben és a rájuk vonatkozó filozófiai reflexiókban e téren ment végbe a legnagyobb változás. Ezeknek a változásoknak a konzekvenciáit gondolja végig Kelemen János a SEMIOTICA folyóirat 1974. november 1-i számában.

A jelentésemélet új eredményeinek következetes végiggondolása igen élesen veti fel például azt a kérdést, hogy mi a szemiotika viszonya a logikához. „Mielőtt a szemiotika olyan tudományággá válna, amely szigorúan csak a saját kutatási területére szorítkozik, olyan diszciplínává kell, hogy alakuljon, melynek van bátorsága mindazzal foglalkozni, ami rá tartozik” — mondja Umberto Eco. A szemiotika gyakorúsodását onnan számíthatjuk tehát, ahol túllépi a kommunikációkutatás tisztán technikai felfogását, és kisajátítja magának az absztrakt-logikai gondolkodás monopóliumának tekintett problémákat. Nem mint egyedül rá tartozókat, de mindenképpen mint rá is tartozókat.

Ma már bizonyosnak látszik, hogy a szemiotika fogalmi apparátusát társadalmi problémák vizsgálatában is fel tudjuk használni. Maga Umberto Eco egyenesen azt vallja, hogy szó sem lehet politikai semlegességről, ha vizsgálódása során a szemiotikus a társadalom alapvető kérdéseivel találja magát szembe. Vizsgálható-e egy város (pl. Párizs) modern szimbólumrendszere önmagában? Rákérdezhetünk-e a társadalmi tér jeleinek jelentésére úgy, hogy azt kiszakítjuk az 1968-as diákmozgalmak összefüggéséből?

Persze valaki erre azt mondhatja, hogy mindezzel együtt a szemiotika mégis egyfajta logikai struktúra, melynek belső szerkezetét tekintve semmi köze sincs a társadalmi problémákhoz. A szemiotika társadalmi elkötelezettsége azonban se nem önkényes opció, se nem tisztán ideológiai választás. Ebben az a tény fejeződik ki, hogy a szemiotika társadalomtudomány. A társadalmi elkötelezettség maga is az elméleti struktúra szerves része, mely meghatározza nemcsak az adott premisszákat, de ezek egész összefüggésrendszerét, összekapcsolódásuk módját is.

A szemiotika tehát szűkebb értelemben véve olyan tudományos magatartás, mellyel meghaladható a társadalmi gyakorlattól eltávolodó szcientista, elvont-logikai megközelítés (módszerek) válsága. E döntő lépés konzekvenciáit elemezve Kelemen János az olasz szemiotikai iskola, közelebbről Umberto Eco megállapításáiból indul ki (vö. Umberto Eco: *A szemantika szemiotikája*. VS, [Versus] 1973. 1.).

A jelentés fogalma körül mindmáig sok a zavar, a félreértés. A zavar eloszlatásához Eco szerint mindenekelőtt a Pierce-i álláspontot kell felülvizsgálni („A logika... csak más név a szemiotikára”). Az önállósodás minden lehetőségétől elzárt szemiotika a logikához való kellő distanciája híján nem tud megbirkózni Frege legfontosabb elméleti vívmányával, a *jelentés* és az *értelem* azóta hagyományossá vált kettősségével. Frege szembeállít egymással két entitást: a *Bedeutung* (jelentés) a jel által jelölt tárgy, a *Sinn* (értelem) pedig a jel tudati képmása. Ez a fregei különbségtétel a szemiotikában mint a *denotátum* és a *deszignátum* kettőssége (Morris), a logikában mint az *extenzió* és az *intenzió* kettőssége (Carnap), a nyelvfilozófiában pedig mint a *megnevezés* és a *jelentés* kettőssége (Russel) jelentkezik.

A szemiotika megpróbálhatja magát úgy elhatárolni a logikától, hogy keresztüztül alá veszi a jelentés fregei fogalmát, mert — úgy mond — ez nem világítja meg, hogyan funkcionál a jel, tehát nem teszi lehetővé, hogy felismerjük a jel társadalmi természetét. A szemiotika nyelvén ez úgy hangzik, hogy „kiküszöböljük a referenciális tévedés lehetőségét” (Eco). A referenciális tévedés éppen

a fregei különbségtételből, illetve a jelentés fregei értelmezéséből adódik. Ha a jel jelentését a jelölt tárgyhoz kötjük, ehhez izolálni kell a tárgyat, amelyre a jel vonatkozik. De hogyan határoljuk körül a KENTAUR szó referensét (denotátumát)? Ha a kentaurnak nincs konkrét megfelelője a valóságban, a szemiotikában referensről beszélni megoldhatatlan apóriához vezet. És nemcsak a KENTAUR típusú objektumot problematikus izolálni, hanem bármely HÁZ, FÉNY, FÁJDALOM típusú jeleknek megfelelő konkrét tárgyat, mivel ezek minden létező 'házat, fényt, fájdalmat', tehát egy osztályt jelölnek, ami logikai kategória, s mint ilyen, veszedelmesen hasonlít ahhoz, amit Frege *értelemnek* (Sinn) nevezett.

A referens fogalma tehát igen használhatóan bizonyulhat a logikában és a természettudományokban, de a szemiotikában csak zavart okoz. A szemiotikának az a törekvése, hogy a referens fogalmát a logikába száműzze, s ezzel megkülönböztesse magát a logikától, Kelemen János szerint a hagyományos referens-elmélettel szembeni jogos előítéletekre támaszkodik. A hagyományos nyelvfilozófiai felfogásban ugyanis a megnevezés—jelentés (denotation—meaning) kettősség (melynek az Ogden—Richards-féle háromszögben a referens—referencia viszony felel meg) mindkét oldala (a konkrét, érzéki tárgy éppúgy, mint a tudati képmás) rögzített, merev entitás. Önálló entitás viszonylatában valóban megállapíthatjuk, hogy a jelnek nincs referense. Nem a jelet rendeljük ugyanis hozzá egy, a társadalmi gyakorlattól független tárgyhoz, hanem maga a tárgy csak a jelek társadalmi használata révén konstituálódhat. Ebből nem kell feltétlenül ahhoz a konvencionálisan idealista meg gondoláshoz jutnunk, hogy a tudat hozza létre a társadalmi valóságot. De tudatunk tagolja jelenségekre ezt a valóságot, csak ebben az összefüggésben tekinthetünk valaimit független tárgynak.

Eco azt állítja — s ebben igaza van —, hogy a szemiotikát nem érdekli: igaz-e vagy sem az ÉG A HÁZAD kijelentés. Ebből azonban nem következik, hogy a szemiotika a referens létezésétől is eltekinthet. Persze a szemiotika nyugodtan a logikára háríthatja annak a kérdésnek az eldöntését, hogy az ÉG A HÁZAD állítás milyen logikai feltételek mellett igaz. A szemiotika arra hivatkozhat, hogy az ő dolga — úgy mond — csak az üzenetek közölhetőségének (kodikódifikációjának) és felfoghatóságának, megérthetőségének (dekodikódifikációjának) vizsgálata. Csakhogy a *referens* és az *igaz* különböző szintű fogalmak. A logikára csak az tartozik, hogy igaz ítéletekből adott szabályok révén hogyan hozunk létre új igaz ítéleteket. A logika tehát nem törődik az igazság empirikus feltételeivel, következésképp semmi köze sincs a referenshez. A referens fogalma, ha valahol értelmetlen, a logikában igazán az. A szemiotika elhatárolása a logikától ezúton is problematikusává vált.

De vajon a szemiotikának szükségszerűen ellentmondásba kell-e kerülnie a logikai megoldásokkal? A szemiotikai és logikai megközelítés összehangolását Kelemen János a dialektikus logika megalapozásától és kidolgozásától teszi függővé. Ennek viszont az a feltétele, hogy a jelek fejlődését társadalmi-történeti kontextusukban vizsgáljuk. Ebben az értelemben pedig igenis érdekli a szemiotikát a referens létezése.

A szemiotikai problémák társadalmi-történeti kontextusához csak úgy juthatunk közelebb, ha dinamizáljuk a referens fogalmát. Umberto Eco figyelemreméltó lépéseket tesz ebbe az irányba, amikor kiutasítja a szemiotikából a referens statikus fogalmát. Jóllehet félti a szemiotikát a jelentés konkrét meghatározásától, azzal, hogy a referensről nem mint logikai értékről, hanem mint referenciális funkcióról beszél, megnyitja az utat a *jelentés* (atomista szemléletet meghaladó) *funkcionális* meghatározása felé. A HÁZ, FÉNY, FÁJDALOM fogalmaknak általában és önmagukban véve nincs referensük, de bizonyos feltételek mellett referenciális funkciót tölthetnek be (pl. a HÁZ referenciális funkcióval rendelkezik az ÉG A HÁZAD kijelentésben). Kelemen János a referenciális funkció konkrét feltételét abban látja, hogy a kérdéses fogalom a mondatban az alany helyét kell hogy betöltse. Csak az a mondat lehet logikai szempontból igaz vagy hamis, melynek kimondása feltételezi a vonatkozó tárgy (referens) létezését, vagyis az alannak van referense. (Az ÉG A HÁZAD kijelentés csak akkor lehet igaz vagy hamis, ha a címzettnek van háza.)

Ha elfogadjuk, hogy a szemiotika a címzettnek a jelfolyamatban tanúsított magatartását is vizsgálja, tehát ha a szemiotika társadalmi funkcióját komolyan vesszük, egyáltalán nem különböző számunkra, milyen kijelentéssel van dolgunk, vagyis hogy teljesül-e a referenciális funkció, vagy sem. Ha a szemiotikát nem is érdekli a kijelentés igaz vagy hamis volta, annál inkább elevenébe vág, hogy a konkrét kommunikációs folyamatban mi a mondathasználat társadalmi környezete: olyan mondatot vizsgál-e, amely *lehet* igaz vagy hamis, vagy pedig olyat,

melynek igazságértéke irreveláns, vagyis *nem lehet* sem igaz, sem hamis. Az ÉG A HÁZAD igaz kijelentés, ha a címzettnek valóban ég a háza, hamis kijelentés, ha a ház nem ég, de nem kijelentés, ha a címzettnek egyáltalán nincs háza. Az állítás értelme mindhárom esetben ugyanaz, de akinek nincs háza, az nem szalad haza. Ha a referens üres halmaz, a címzett legfeljebb vállat von.

Álkdéres tehát, hogy mi tartozik inkább a szemiotikára: az „időtlen“ jelentés vagy a társadalmi használat? Ha a jelentést olyan szabályok összességéként fogjuk fel, melyek meghatározzák a referencialehetőségeket, vagyis a referencia adott kulturális lehetőségeit írják le, akkor nemcsak az igaz vagy hamis kijelentések tartoznak a szemiotika vizsgáldási szférájába, hanem az értelmetlen, abszurd kijelentések is, amennyiben szignifikáns kapcsolatban vannak a társadalmi magatartás különböző típusaival. A jelentést tehát *kulturális egység*nek (Umberto Eco) tekinthetjük, ezt a kulturális egységet pedig nem kell feltétlenül statikusan felfognunk, mert ezzel a hagyományos szemlélethez jutunk vissza.

A *kulturális egység* fogalmának bevezetése a szemiotika számtalan elméleti és gyakorlati kérdését oldhatja meg. Pusztán nyelvi vagy logikai elemzéssel nem tudjuk megmagyarázni a vallásháborúk ideológiai mechanizmusát. „Isten létezik, mert valóságos hatalom“ — írja Marx doktori disszertációjában. (*A demokritoszi és epikurosi természetfilozófia különbözősége*, 1841.) Bármely, Istenre vonatkozó kijelentésben (ebben is!) súlyos logikai ellentmondás feszül. Nemcsak arról van szó, hogy AZ ISTEN LÉTEZIK kijelentés logikailag heterogén elemeket tartalmaz (az alany imaginárius létezés, az állítmány pedig valóságos létezés feltételez), hanem főként arról, hogy a társadalmi használat jelentős társadalmi erővel ruházhat fel egy képzeletbeli létezőt (nem-létezőből lesz társadalmilag létező!). Látjuk tehát, hogy a jelhasználat társadalmi vonatkozásainak is megvannak a sajátos logikai problémái. A szemiotika társadalomtudomány voltából nem következik, hogy ezután csak a jelhasználat társadalmi következményei fogják érdekelni. A jeltudománynak továbbra is fel kell tárnia mindazokat a mechanizmusokat, amelyek lehetővé teszik a társadalmi következmények jelentkezését. A szemiotikának túl kell lépnie a logikai elemzés szintjén. Túl kell lépnie rajta, de nem ignorálhatja.

A jelzett logikai ellentmondást próbálja feloldani a *kulturális egység* dinamikussá tett fogalma. A vallásháborúk ideológiai háttérét csak úgy érthetjük meg, hogy a nyelv társadalmi jellegéből kiindulva ISTENT marxí értelemben vett létezőnek fogjuk fel, tehát az adott civilizáció kulturális egységének. Bár az ISTEN szónak nincs referense, azok számára, akik harcoltak érte, mégis jelentéssel bírt, létezett.

Ha az ISTEN szó jelentése nem entitás (sem mentális, sem pedig kollektív *image* értelemben nem az!), hanem e nyelvi egység használatára vonatkozó szabályok összessége, akkor a *kulturális egység* az adott fogalom használatához hozzárendelhető szabályok összességét jelenti. (A szabályok alkalmazása minden kultúrának alapvető jellemvonása.) A statikus referens-felfogással való leszámolás és a jelentés kulturális egységként való felfogása lehetővé teszi, hogy a Katz-és Fodor-féle szemantikai modellt Ross Quillian modelljével helyettesítsük, melyben a szemiózis (jelhelyzet) olyan jelegyüttesen alapul, melyben minden jel meghatározható az összes többivel. Ilyen értelemben a kulturális egység a szemantikai mező egy pontja.

Umberto Eco szintéziskísérlete, hogy az új szemantikai modellbe átmentse a hjelmslevi konnotáció-denotáció kettősségét, persze szükségszerűen kudarcot kell hogy valljon mindaddig, amíg a szemiotika nem rendelkezik egy olyan egységes fogalmi sémával, amely koherensen egybefogná az európai szemiotika és az amerikai generatív nyelvemléten alapuló szemiotika ma még egymást kizáró fogalmi rendszerét.

A denotátum fogalmának átmentése mindenesetre a szemantikai univerzum körülhatárolásában jelentkező bizonytalanságot szeretné megszüntetni. A szemiotika nyitott kérdése: vajon a szemantikai univerzumba tartoznak-e azok a jelek is, amelyek funkciója nem egy valóságos vagy képzeletbeli létezőre (külső tárgyra) vonatkozás, az üzenet (közlemény) egyes elemeinek (grammatikai) összekapcsolása? Eco szerint a nyelvtani funkció is lehet a szemantikai mező egy pontja. Az A, AZ, illetve ES szavak denotátumának nincs „szemantikai mélysége“, csak szintaktikai szerkezete, a denotáció révén mégis a szemantikai univerzum részei. A denotátum fogalmának bevezetése azonban csak azon az áron lehetséges, ha a szemiotika lemond a logikai koherenciáról. Ecónak ez a kísérlete, ha más szinten is, de újra visszalopja a szemiotikába a fregei jelentés—értelem dichotómiát.

A szemiotika ma még számos kérdésre nem tud végleges megoldást adni. Egy biztos: mindenképpen válaszútra érkezett. Vagy vállalja végre tágabb értelemben vett társadalmi szerepét, vagy kénytelen lesz egyfajta steril tudományosságba bezárkózni. A szemiotika kritikai hivatását csak akkor tudja teljesíteni, ha lesz bátorsága saját premisszáit is felülvizsgálni.

A. J.

AZ IDŐTAKARÉKOSSÁG TÖRVÉNYE ÉS A TÁRSADALMI HALADÁS

(Era socialistă, 1975. 2.)

Az idővel takarékoskodni annyi, mint a haladást szolgálni, szögezi le N. N. Constantinescu.

Az idő ésszerű felhasználását mind a termelő-, mind a nem termelőmunka egyformán megköveteli. Az idővel való helyes gazdálkodás a társadalmi munka termelékenységére szempontjából — ma hatványozottabb mértékben, mint bármikor — elsőrendű fontosságú.

A munkatermelékenység az időtakarékoság alapvető megvalósulási formája. A gyakorlatban valamely használati érték előállítására szánt idő csökkentését vagy bizonyos időegység alatt több termék előállítását jelenti. E nélkül nehezen lehetne a növekvő fogyasztási igényeket kielégíteni, nem nőne a megkívánt módon a dolgozók szabad ideje, és a szocializmus lényeges követelményeit nem lehetne valóra váltani.

A helyes időgazdálkodás fokozta termelékenység azonban nem mehet a minőség rovására. A hatékonyság ugyanis magasabb minőség elérésével is növelhető. A termelékenység növelése csak akkor jelent igazi takarékosagot, ha a megkívánt minőség elérését szintén állandóan szem előtt tartjuk.

Az időtakarékoság társadalmi szerepe sokrétű, alapvető követelménye pedig az, hogy a mindenkor elhasznált társadalmi idő hatékonyságát állandóan fokozni kell. Ez a követelmény a termelő- és nem termelő munkára, valamint a szabad idő felhasználására egyaránt vonatkozik.

Különös fontosságú a holt munka téren elérhető takarékoság. Ennek érzékeltesére elég rámutatni arra, hogy 1973-ban hazánk ipara 1⁰/₀-os anyagi megtakarítás mellett 4 milliárd lej többletjövédelmet valósíthatott volna meg.

A tervezési munka is hathatósan segítheti a társadalmi időmegtakarítást. E feladat megvalósításához a gépek, motorok és felszerelések súlyának csökkentésével, kevesebb fűtő- és üzemanyag felhasználással, valamint a selejt és hulladék nagymértékű kiküszöbölésével já-

rulhat hozzá. A holt munkában elérendő takarékoság megköveteli az üzemi felszereléseknek a korai rongálódás és idő előtti elhasználódás megszüntetésével történő ésszerű kihasználását. Ez azt jelenti, hogy a tervezésnek nem a kezdés, hanem az üzembehelyezés pillanatában szükségelt legnagyobbat hatékonyságot kell szem előtt tartania.

A termelési idő lerövidítését a nemzetközi műszaki együttműködés is nagyban elősegíti. A kölcsönös előnyök elvét alkalmazva, az együttműködés az összes résztvevők gazdasági erejét növeli. A tudományos-műszaki fejlődés az időtakarékoság egyik lényeges eleme, de hatása csak a többi tényezővel együtt érvényesül. Ezek a következők: gondoskodás kellő időben a megfelelő szakkaderekről, a munka és a termelés hatékony megszervezése, a valóságnak megfelelő piackutatás és magas színvonalú gazdálkodás. Ebből következik, hogy új vezetési vagy szervezési módszerek alkalmazása csak jelentősebb gazdasági előnyök elérése esetén engedhető meg.

A nemzetgazdaság belső szerkezetében minden összetevő elemnek megvan a maga külön mozgása. Egyik sem választható el azonban az egésztől, mint ahogy az egésznek a mozgását a különböző elemek esetéről esetre befolyásolhatják. Következésképpen a gazdasági gyakorlat és a gazdaságpolitika minden vonatkozásban megköveteli a hatékonyság növelését. Csakis ez a globális növekedés eredményezheti az élet-színvonal emelését.

A szocializmus mozgásának alapvető törvénye feltárja az időtakarékoság értelmét és célját. Ez a törekvés nem önmagáért való, hanem az ország gazdasági, társadalmi, kulturális haladását és külön-külön minden állampolgár érdekeit kell hogy szolgálja. A munkafolyamat forradalmasításával fokozatosan eltűnik majd a szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbség; fokozatosan valósul meg annak feltétele is, hogy az arány a munkára fordított idő és a szabad idő között az utóbbi javára módosuljon. Ehhez viszont elsősorban az szükséges, hogy a munkaidőt teljes egészében és a legmegfelelőbbben használják ki.

MARX ÖRÖKSÉGE

(Le Monde, 1975. január 24.)

A marxizmus körül zajlanak a viták Franciaországban. Lucien Sève, a Francia Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja, az Éditions Sociales igazgatója (akinek magyarul is megjelent *Marxizmus és személységelmélet* című könyve) arról beszél, hogy mi ebben a francia kommunista szerepe. Nagy eredménynek számít, hogy a folyamatban levő kiadások befejeztével minden alapvető Marx- és Engels-szöveg megjelent az Éditions Sociales-nál. Ez germanisták, közgazdászok, történészek és filozófusok együttműködését feltételezi, hiszen egy egyszerű újrakiadásnál is javítják a fordítást és a kritikai apparátust. Lenin műveinek ugyanilyen jellegű kiadását tervezik most. Ezzel párhuzamosan jelennek meg a nemzetközi munkásmozgalom teoretikusainak szövegei, így Plehanov, Dimitrov, Rosa Luxemburg, Lukács és nemsokára Mehring, Clara Zetkin, Gramsci művei.

Nemcsak arról van szó, állapítja meg Lucien Sève, hogy megismertessük a „klasszikusokat”, hanem arról is, hogy akkor, amikor a marxizmus szükségesebb, mint valaha, korunk megértéséhez, újat nyissunk minden élő formája előtt.

A párton belüli elméleti kutatások egyik jellemzője kollektív jellegük. Az Éditions Sociales-nál megjelent könyvek nagy része egy csoport, például a CERM (Centre d'études et de recherches marxistes), a Maurice Thorez Intézet, a *La Nouvelle Critique* vagy az *Économie politique* munkatársai munkájának eredménye. Ez a kollektív jelleg ugyanakkor nem kommunista szerzőkkel való együttműködést is jelent.

Az érdeklődés majdnem minden területre kiterjed. A közgazdaságtan egyike a legfontosabbaknak, különösen ma, amikor Marx értéktöbblet-elmélete hozzásegíti az olvasót a gazdasági válság megértéséhez, ez utóbbi elemzése pedig Marx szövegének mélyebb és pontosabb megértéséhez vezet. A történeti kutatások, különösen a Maurice Thorez Intézetben, olyan sokat fejlődtek, hogy az Éditions Sociales történelmi sorozat kiadását határozta el, s ez nem korlátozódik majd a munkásmozgalomra, sem általában a jelenkorra. Fontos filozófiai munkák is létrejöttek, főleg a marxista filozófia és a tudomány viszonyáról. Ez nem véletlen, szövegi le Lucien Sève: a tudományban hol itt, hol ott döcög valami, s ez meglazítja a pozitivistá ideológia kereteit. Kollektív esztétikai munkák is születnek.

Ami a kiadói politikát illeti, a francia

kommunisták olyan Franciaországot szeretnének, ahol a könyvkiadás változatosága és szabadsága inkább reális legyen, nem úgy, mint ma. Az adott viszonyok között az Éditions Sociales nyíltan vállalja szerepét: a könyv lényeges területe az osztályharcnak, s ebben a harcban kommunista kiadóként vesz részt. Ez nem jelenti azt, hogy szektás politikát folytat, hiszen tudvalevő, hogy a kutatás területén a konfrontáció, a vita szükségesebb, mint bárhol. Éppen ezért nagy fontosságot tulajdonítanak a közönséggel folytatott vitának, amely a könyv hatását hivatott elmélyíteni.

Az Althusser körüli újabb vita, melyről Roger-Paul Droit számol be, kapcsolódik a Lucien Sève által is kiemelt kérdéshez, a marxista filozófia és a tudomány viszonyának problémájához. E kérdés kulcspozícióját illusztrálja mind elméleti, mind pedig társadalmi-politikai szinten.

Most jelent meg Maspérónál Althusser *Philosophie et philosophie spontanée des savants* című könyve, egy 1967-ben tartott kollégium szövege. A szerző kifejti benne, hogy a filozófia nem tudomány, lévén hogy állításaira nem alkalmazható a szigorúan tudományos értelemben vett bizonyítás. Ezzel szemben éppen rá hárul az a feladat, hogy megkülönböztesse a „hamist”, az „ideológikust” a „tudományostól”. A tudomány ugyanis, amennyiben a valóságot vizsgálja, materialista világnézetet feltételez. A tudósok, mondja Althusser, „spontánul” hisznek a vizsgált dolgok létezésében, a vizsgálat módszereinek eredményességében. Viszont amennyiben a tudomány nem más, mint emberek szellemi tevékenysége, könnyen kerülhet az idealizmus befolyása alá. A marxista filozófiának a tudomány idealista kihasználását kell megakadályoznia.

Ezzel a szöveggel egyidőben jelent meg az Hachette-nél az *Éléments d'autocritique*. Itt Althusser „elméleti keszdecsével” vádolja saját magát. Fenntartja az „episztemológiai cezúra” elméletét, mely szerint Marx akkor emelte a történetírást tudományos rangra, amikor az 1844-es *Kéziratokat* még jellemző fogalomrendszerrel (emberi lényeg, elidegenedés, elidegenedett munka) egy új kategóriarendszerre tért át (termelési mód, termelési viszonyok, termelési erők), de ezt azzal egészíti ki, hogy a cezúrát Marx nem maga végezte el, s hogy a cezúra oka nem (vagy nem csak) az elméletben keresendő. Utal a munkásmozgalom hatására — pontosabb leírás és magyarázat nélkül. Ugyanakkor bírálja magát: a cezúrát úgy értelmezte, mint-ha tudomány és ideológia, igaz és hamis általános szembenállásáról volna szó,

„marxista modorban“ ugyan, de mégiscsak a régi „racionalista színpadon“ mozgott.

Jacques Rancière-nek, Althusser volt tanítványának a *La leçon d'Althusser* című könyve, szintén most (a Gallimard-nál) jelent meg. Szerzője rámutat arra, hogy Althussernél minden — elmélet; nála valaminő „imaginárius osztályharc“ alakul ki, melyben elméletek harcolnak egymással. Ha csak ezt a harcot figyeljük, azt kockáztatjuk, hogy a reális osztályharcot ne vegyük észre. Veszélyes például az az állítás, hogy a tudományt „az idealizmus“ használja ki, mert ez a tétel eltereli figyelmünket a manipuláció reális, politikailag releváns vizsgálatáról — mondja Jacques Rancière.

Mindez azt bizonyítja, mennyire élő és égető kérdés ma Nyugaton a marxizmus.

SCHÖNBERG ÉS KÖVETKEZMÉNYEI (Merkur, 1974. 316.)

„Schönberg nélkül az életünk — amennyiben ez az élet zenei is — immár elképzelhetetlen“ — írja Kurt Op-pens, az 1974-es Schönberg-év alkalmából megjelent cikk szerzője. A zeneszerző születésének 100. évfordulójára írott megemlékezésében Schönberget Beethovenhez és Wagnerhez hasonlítja, mint olyat, aki új, hatásában fölmérhetetlenül sokrétű zenei nyelvet teremtett. Ilyen értelemben állítható, hogy „Schönberg élete az évszázad első ötven éve alkotói kérdéseinek szimbóluma volt“ (Michael Tippett), illetve hogy „minden új Schönberg-művel a zenetörténet egy új fejezete kezdődik“ (Robert Craft).

Műveinek változatossága is ezt látszik bizonyítani. Ha egyetlen, kizárólagos művészi utat talált volna, csupán korának lenne élő zeneszerzője. Így azonban maga a Kor szorult bele egy-egy alkotásába, s minden egyes mű dokumentáris értékű a maga robbanó egyedüliségében. Hihetetlennek tűnik, hogy az *Erwartung*, a *Pierrot Lunaire*, a négy vonósnyegyes, a *Mózes és Áron* ugyanannak a szerzőnek a munkája. E munkásság következményei szinte áttekinthetetlenül sokfélék, de az életmű önmagában is az. Mert kérdés, hogy a késői, nem tonális művek valóban szervesen következnek-e az előzményekből, akár a *Parsifal* a többi wagneri zenedrámából? Egyébként, az életmű negatív utóhatásának tekinthető zenei hallásunk eltompulása is. A nem tonális zene ma a világ legtermészetesebbjeként szól, s durva hangeffektusok tudnak csupán a csak-jelenidejűből, a szörványosan-érzékeltből, az irány nélküliből kimozdítani,

De Schönberg személye és művészi magatartása is hatott az utókorra. „Erkölcs a zenében annyit tesz, mint az Időt súlyossá és jelentőssé tenni a saját »megszokott« súlyán túl.“ A mai kompozíciók nagy része elavul, mielőtt pódiumra kerülne. Schönbergnél semmi sem létezik az erkölcsön kívül. Ő maga volt korának forrongó tartalma és ennek múltba merülő — de legalább két generációt megelőző — külvilága is.

Schönberget joggal tartják a zenei expresszionizmus legnagyobb alakjának. Mahler, Szkrjabin, Charles Ives, Janáček kortársa; a néhai hasonlóságok és egybeesések ellenére ő abban új, hogy „megpróbált a tizenkétfokúság segítségével zenéjében kifejezést (expressziót), a korlátolt zenei fantáziának új utat teremteni, a *gesztust tematikává alakítani*...“

Közismert, hogy Schönberg mint poszt-wagneriánus zeneszerző kezdte pályafutását. Bizonyos értelemben az is maradt: a szubjektív felindulások pillanata teszi nagy mesterré, ez hajtja-űzi a korai és késői alkotásokban, ezt halljuk az 1889-es *Verklärte Nacht*-ban és az 1950-es *Háromszor ezer évben*. „Schönberg volt a német zenetörténet utolsó nagy Sturm und Drang zeneszerzője“, amennyiben azt nem történelmi (zenei klasszicizmus), hanem állandó, permanens (Beethoven késői művei, *A Walkür* I. felvonása stb.) értelmében szemléljük. A Sturm und Drang a jelent abszolutizálja, minden pillanatban újjászülvé a muzsikát. Schönberg zenéjében nincsenek pulzuszerű súlyos ütemrészek, eltűnik a harmóniai kadencia s ezzel az irányjelző is múlt és jövő között. Nincsenek lezárások, jelentősebb részeket, hanem egy örökös körmozgás. A teljes jelen időt teljes formának („a permanens variációnak“) kell kompenzálnia. Schönberg Don Quijote-i vonása az a rendíthetlenség, amivel önnön (hagyományos értelemben vett) művészetteremtő formai virtuozitásában hitt. Beethoven *Egmont-nyitány*-ában a forma és a kifejezés egymásba olvad. Schönbergnél azonban a forma nem azonos a tartalommal. „A forma örökbefogadási ajándék“, kompenzálnia kell. A zeneszerző egész morális ereje ebbe a kiegyenlítésbe torkollik. A zenetörténet előző, strukturális gondolkodásmódjából ő radikális következtetéseket vont le. A schönbergi szerializmus „állandó variációt“, minden hangsor integrációját jelenti. A Schönberg előtti zenében ha nem is lehetett mindent füllel hallani, de az alapgondolat és az egyes részek belső drámája követhető volt. Schönbergnél a teljes jelen idővel, a teljes hangsori integrációval az egyes hangok alapján új alakzatokat hoz-

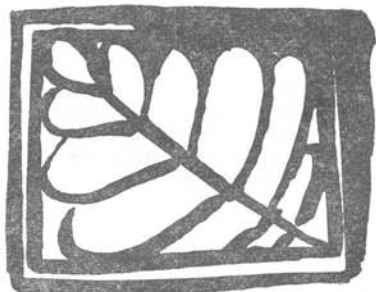
hattak létre, kapcsolatuk azonban teljességgel absztrakt jellegűvé vált. Ehhez járul a zeneszerző „ismétlés-fóbiája”. Nemcsak ugyanazt volt képtelen kétszer előadni, de zenéjéből lehetőleg gyökerelesen irtotta ki a klasszikus összhangzat-tani helyettesítéseket (azaz rejtett ismétléseket), a szekvenciát stb. A szekvencia, amely elmúltat és következőt köt össze, számára az erkölcstelen jelentette, mert már egyszer elhangzottat ismételt, meghazudtolta az örökös jelen időt...

Az új zene lehetetlenné teszi a közleledést: túl tárgyaltan, nem kelt eufóriát; minden atonális zene tartalmaz egy kevés sötétséget, egy kevés átláthatatlanságot, ha nem értelmetlenséget. A hallgatóban ez rezignált és aszketikus beállítottságot alakít ki. Megragadja ugyan a schönbergi zene rengeteg felindulás-eleme, az állandó folyamatban-levés érzete, de az idődimenzió elvesztése miatt nem tudja analitikusan követni a művet, s a különbözőségek egyidejűsége feszültséget, figyelmet, atmoszférát követel-teremt ugyanakkor. A hallgató elmarad Schönberg mögött, ha a zenéjét szeretni és nem érteni próbálja.

Az első világháború hamarabb tört be a művészetbe, mint ahogy katonailag megvalósult, s vele a halál meduza-ábrázata is. A *Pierrot Lunaire* már háborús termék. Mielőtt Európában kialakult volna a fények, a sötétség tanyát vert már a zenében. Ekkor tíz év alkotási szünet következik Schönberg életében. A húszas évek elején fedezi fel a Reihe-elvet, amit zeneszerzési módszerként és nem forma-modellként kezel; a metódus tárgyiasította a hangot, mely addig csak mint a dallam organikus része létezett. De hogyan lehetett a történetek után még „szervesen” gondolkod-

ni? S milyen erkölcsi bélyeg van ma a húszas évek irodalmának vitális irányzatán...! A németországi változások után, minden „régikorszak” végső lezárulásakor, Schönberg Amerikában még egy végső kódát ír életművéhez. A *Napóleón-óda* és az *Egy varsói túlélő* meg-rázó dokumentumok, s néma bizonyítékaik ugyanakkor az előlegező-erő kihuny-tának is. A sötétséggel az egyedül lehet-séget szegezi szembe: a tiltakozásba kényszerült személyiség teljességérzetét. A sötétség átláthatatlan, de nem átha-tothatatlan. Boulez Schönberg zenéjét „senkiföldjének” nevezte, mely két or-szág, múlt és jövő közt terül el. Amit a szerkezet megtagad, visszahozza a *hangzás* újra: az időérzékelést, főként a jövőét. És ez annak az alvajáró-biz-tonsnágnak köszönhető, mellyel Schönberg az ellentpontot kezelte. Ez művészetének talán legnagyobb talánya. Schönberget nem lehet sem optimistának, sem pesz-szimistának minősíteni, van viszont va-lami utópikus a zenéjében. Profétai vo-násai voltak, ami zenében igen ritka. Önmagát „egy gondolat szájának” ne-vezte, s utópiája sem valamilyen köl-tői Fentből, hanem vérző belsejéből ered.

Schönberg „következménye” két nagy komponista, Anton Webern és Alban Berg — és persze „az iskola”. Az ex-presszionizmus világstílusá vált, Mil-haud, Messiaen, Dallapiccola életművé-ben is felbukkannak elemei, ha formá-lisan is. Schönberg óta minden erőfeszítésmentes ösztönzenészenen rajta van az éretlenség bélyege. Ami Schönberg számára előttünk megadatott, az életé-nek első negyven éve az első világhá-ború előtt. Ennek köszönheti megingat-hatatlan önbizalmát, harci szellemét, alapjában véve egész muzsikáját.

SZERKESZTŐK - OLVASÓK

Dr. SZABÓ SANDOR tudományos kutató (Brookline, USA). — Másfél esztendővel ezelőtt jöttem át Montrealból, a Seleye Intézetből a Harvard Egyetem egyik kórháznak kutató laboratóriumába, s ezzel sajnos jóformán teljesen megszakadt kapcsolatom a *Korunkkal*. Az utóbbi időben már egyáltalán nem kaptam, habár böngészése és tanulmányozása mindig nagy élmény volt számomra. Annak idején — s talán ez az idő nem is tűnt el teljesen — egy tanulmány vázlatán is dolgoztam a művészet és a (kutató természet-)tudomány kapcsolatáról és közös pontjairól, amit esetleg lapjuknak küldtem volna el. Egy kiegészítő is készült volna ahhoz a jól vezényelt interjúhoz, amit a *Korunk* folytatott Seleye professzorral pár évvel ezelőtt — illetve: hogyan látta egy első asszisztens „belülről” a nagy dolgokat, érveket és elveket. Most főleg azért írok, hogy biztosítsam magamnak a *Korunk* 1975-ös számait, és ha csak egy mód van rá, visszamenőleg az 1974-es évfolyamot is.

A nagyváradai Ady Endre Irodalmi Körben február 7-én Kántor Lajos és Szabó József rendező mintegy 200 főnyi közönség előtt folytatott eszmecsere-t *Modern dráma, modern színház Nagyváradon* címmel. A találkozón közreműködött Kocsis István drámaíró, valamint Kiss Ildikó és Varga Vilmos, a váradai színház művészei. Február 8-án a szatmári Magyar Líceum látta vendégül munkatársainkat. Láng Gusztáv és Kántor Lajos a kortárs irodalom irodalomtörténeti megközelítéséről, Kocsis István a történelmi drama maiságáról beszélt, Boér Ferenc, az Északi Színház művésze Kocsis István Van Gogh-dramájából olvasott fel.

Február 18-án a kalotaszegi Vistán találkozott az ifjúsággal és az iskolában tartott szülői értekezlet résztvevőivel Herédi Gusztáv és Veress Zoltán. Az országos választásokról beszéltek, és műveikből olvastak fel.

Február 22-én a székelyudvarhelyi Dr. Petru Groza Líceum diákjaival és tanáraival találkozott szerkesztőségünk részéről Aradi József, Herédi Gusztáv, Kassay Miklós és Veress Zoltán. Az említettek ugyanaznap délután a municipiumi Művelődési Ház dísztermében tartottak előadást, illetve olvastak fel műveikből, a *Scinteia tineretului* című lappal közösen rendezett ifjúsági találkozón. Február 24-én a székelykeresztúri Gyermekotthon, majd a helybeli líceum, 25-én a csíkszeredai 1. számú Líceum, 26-án pedig a gyergyószentmiklósi Salamon Ernő Líceum diákjaival és tanáraival találkoztak a szerkesztők. E megbeszélések során számos értékes észrevétel és javaslat hangzott el a *Korunk* tartalmát és olvasóival, külső munkatársaival való kapcsolatát illetően.

Március 6-án a Kolozs megyei Türebén beszélt a *Korunk*ról és olvasott fel írásából Herédi Gusztáv és Kassay Miklós.

Március 10-án a Látóhatár, a temesvári egyetemi hallgatók irodalmi köre látta vendégül Gáll Ernőt, Kántor Lajost és Aradi Józsefet. Másnap este az aradi szabadegyetem hallgatóságának beszéltek a szerkesztők a *Korunk*, illetve az ifjúságszociológia és a hazai magyar irodalomtörténetírás időszeri kérdéseiről.

Március 27-én a *Korunk* külső munkatársai, Farkas Anna, Karácsony János, Koch Ferenc és Selinger Sándor fizikusok, valamint Veress Zoltán szerkesztő a kolozsvári 11. sz. Líceum különleges fizika-osztályainak diákjaival találkoztak. Ebből az alkalomból az 1975. 1—2. számban megjelent, *A fizika „forró pontjai”* című kerekasztal-beszélgetés került megvitatásra; a fizikusok és a szerkesztő válaszoltak az elhangzott kérdésekre.

A *Korunk* Galériában Fülöp Antal Andor (január) és Balázs Péter (február) után márciusban Deák Ferenc állította ki újabb grafikáit, majd Incze János — Michelangelo születésének 500. évfordulóját köszöntve — hozta el olaszországi festményeit szerkesztőségünkbe.

A Korunk Galéria vendégkönyvéből

BALÁZS PÉTER

A Korunk szerkesztőségének hálásan köszönjük ezt a kiállítás-sorozatot. Nagyon eredeti és szép a Balázs Péter kiállítása, Kós-, Szervátiusz-arcképei. — Kár, hogy ez a könyv nem volt meg a Fülöp Antal Andor kiállításán is, hogy meg tudtuk volna köszönni neki is azt a művészi élményt, amelyet napsugaras képei nyújtottak nekünk. Újra szeretném látni Nagy Albert felejthetetlen képeit.

SEBESI ANNA

Vitéz templom a város közepén,
Különös tisztelettel nézlek én...

„Szt. Mihály templom“ című régi versem kezdősorai ezek. Balázs Péter remek festményét szemlélve ugyanaz a „különös tisztelet“ tölt el, mind a kép, mind pedig tárgya iránt. S így vagyok szinte valamennyi képével. Amikről s akikről beszél, azok csak tiszteletet támaszthatnak bennünk. Az öreg falak, az öreg népi bútorok éppúgy, mint azok a személyek, akiket a megbecsülés és a hála belső ösztönzésére örökít meg a vásznain...

KISS JENŐ

Expoziția pictorului clujean Balázs Péter, a căruia veche amicitie mă onorează, mărturisește echilibrul și armonia unui mare tălmăcitor al naturii și al portretului uman...

C. NEGULESCU

Ha tömören akarnám kifejezni, a teremben látható képek a városnak szeretetét, megbecsülését és tiszteletét juttatják kifejezésre. A szunnyadó régi emlékek életre kelnek. Én így tisztelném meg: az emlékek kiállítása...

PÉTER VASS FERENC

Sok örömmel néztem a dolgaidat, Péter, a szép színeidet hőtudig tartsd meg. Szeretettel üdvözöllek

INCZE JÁNOS DÉS

DEÁK FERENC

Aki lát, nem nyer megbocsátást,
igazától bokáig vár;
rávirul a Káin-pecsét,
— vigasza: a megismerés.

PALOCSAY ZSIGMOND

Rég mondom: munkáidnak Falon a helyük!

CSEH GUSZTÁV

Mindig nagyon felemelnek munkáid, szeretem nézni őket.
Gratulálok!

B. KÖRÖSSY IBOLYA